

Τμήμα Κοινωνιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Κατεύθυνση Κοινωνιολογίας της Σύγχρονης Ελλάδας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ.
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Επιμέλεια: Τσιάλιος Δημήτριος

Α.Μ.: 3310Μ018

Τριμελής Επιτροπή:

Επιβλέπουσα :Μαριάνθη Κοτέα

Μέλη: Λυδία Σαπουνάκη Δρακάκη - Χρήστος Ξανθόπουλος

Αθήνα, Ιούλιος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΟΨΗ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
1. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ	7
1.1 Ο Μεσοπόλεμος στην Ευρώπη και τον κόσμο.....	10
1.2 Ο Μεσοπόλεμος στην Ελλάδα	30
1.2.1 Η πολιτική ζωή στο Μεσοπόλεμο.....	34
1.2.2 Η ελληνική οικονομία στο Μεσοπόλεμο	40
1.2.3 Το προσφυγικό ζήτημα	49
2. ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ: ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΑΣΤΕΩΣ ΣΕ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ	60
2.1 Το άστυ (η πόλη): Ορισμός, δημιουργία και εξέλιξη.....	60
2.1.1 Η πόλη ως κοινωνικός χώρος.....	60
2.1.2 Ο ορισμός της έννοιας άστυ (πόλη)	62
2.1.3 Η ιστορική εξέλιξη της πόλης.....	63
2.1.4 Η αντίθεση πόλης-υπαίθρου	64
2.1.5 Η αστική κοινωνία και οι θεωρίες για τον αστικό χώρο	66
2.1.5.1 Η αστική κοινωνιολογία	66
2.1.6 Θεωρίες για τον αστικό χώρο.....	68
2.1.6.1 Η ιστορική-θεσμική προσέγγιση	69
2.1.6.2 Η οικολογική προσέγγιση-η Σχολή του Σικάγο	69
2.1.6.3 Η λειτουργική-φανξιοναλιστική προσέγγιση	71
2.1.7 Ο αστικός χώρος σήμερα	73
2.1.8 Το φαινόμενο της αστικοποίησης στην Ελλάδα	74
2.1.9 Η αστική ανάπτυξη στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.....	76
2.1.9.1 Η σημασία της περιόδου του Μεσοπολέμου	78
3. Η ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ	82
3.1 Η αστική ανάπτυξη στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας.....	82
3.2 Η αστική ανάπτυξη στην Αθήνα	87

3.3 Βασικά χαρακτηριστικά της αθηναϊκής αστικής ανάπτυξης.....	107
3.4 Η εικόνα της σύγχρονης ελληνικής πόλης	117
4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΘΗΝΑ.....	129
4.1 Η Αθήνα πριν το Μεσοπόλεμο: συνοπτική αναφορά.....	131
4.1.1 Η μετάβαση από τη μεταπρατική στη βιομηχανική οικονομία	139
4.2 Η Αθήνα του Μεσοπολέμου.....	145
4.2.1 Η Μικρασιατική Καταστροφή και το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης	146
4.2.2 Η προσφυγική αποκατάσταση	151
4.2.3 Ο πολεοδομικός, οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός της μεσοπολεμικής Αθήνας.....	157
4.2.3.1 Πολεοδομικός μετασχηματισμός.....	157
4.2.3.2 Οικονομικός μετασχηματισμός	162
4.2.3.3 Κοινωνικός μετασχηματισμός	167
4.2.3.4 Προσφυγική αποκατάσταση και πολιτικές σκοπιμότητες.....	172
4.2.4 Η αθηναϊκή αστική πολυκατοικία του Μεσοπολέμου	174
4.2.4.1 Το θεσμικό πλαίσιο.....	175
4.2.4.1.1 Η θεσμοθέτηση της οριζοντίου ιδιοκτησίας.....	175
4.2.4.1.2 Ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός του Κράτους (ΓΟΚ).....	177
4.2.4.2 Η ανέγερση πολυώροφων κτιρίων στην Αθήνα του Μεσοπολέμου ..	178
4.2.4.3 Η χωροθέτηση των πολυώροφων κτιρίων στη μεσοπολεμική Αθήνα	179
4.2.4.4 Η κοινωνική σύνθεση των ενοίκων των πολυώροφων κτιρίων.....	181
4.2.4.5 Χρήσεις των πολυώροφων κτιρίων	183
4.2.4.6 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και οι τρόποι παραγωγής των πολυώροφων κτιρίων.....	184
5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ	187
5.1 Το παράδειγμα της Αθήνας	187
5.2 Ο κοινωνικός διαχωρισμός στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου και σε εκείνες της περιφέρειας	196
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	202
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	209

ΣΥΝΟΨΗ

Το παρόν πόνημα έχει ως στόχο τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στη διαδικασία της ραγδαίας αστικοποίησης που γνώρισε η μεσοπολεμική Αθήνα και την αντίστοιχη εμβάθυνση ή μη του φαινομένου του κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό χώρο. Η «βίαιη» αστικοποίηση – όπως αυτή που συντελέστηκε στην Αθήνα του Μεσοπολέμου – συνοδεύεται και από ανάλογη όξυνση φαινομένων, όπως ο κοινωνικός διαχωρισμός, οι εντάσεις και οι συγκρούσεις στο χώρο της πόλης ή είναι δύο διαδικασίες που δεν επηρεάζονται η μια από την άλλη; Αποτελούν η αλματώδης αστική ανάπτυξη και ο κοινωνικός διαχωρισμός συγκοινωνούντα δοχεία, τα οποία τελούν υπό άμεση αλληλεπίδραση; Αυτό είναι το βασικό ερώτημα στο οποίο καλείται να δώσει απάντηση η παρούσα μελέτη. Επιπρόσθετα, στον πυρήνα του ερευνητικού ενδιαφέροντος τίθενται και ζητήματα που άπτονται του πολεοδομικού σχεδιασμού της ελληνικής πρωτεύουσας.

Ειδικότερα, προς διερεύνηση τίθεται η ισχυρή πεποίθηση του γράφοντος αναφορικά με το εάν ο Μεσοπόλεμος υπήρξε εκείνη η ιστορική περίοδος κατά την οποία τέθηκαν τα θεμέλια για τη διαμόρφωση και την παγίωση των δομικών χαρακτηριστικών του αθηναϊκού αστικού περιβάλλοντος, με τη μορφή την οποία αυτά έχουν έως και σήμερα. Είναι η σύγχρονη Αθήνα αποτέλεσμα ιστορικών, κοινωνικών και πολεοδομικών συνισταμένων, οι οποίες έλκουν την “καταγωγή” τους στην περίοδο του Μεσοπολέμου; Το μείζον αυτό ερώτημα, αναμένεται να απαντηθεί στην πορεία της ανά χειράς μελέτης. Τέλος ιδιαίτερης μνείας χρήζει το γεγονός ότι τα ανωτέρω ερωτήματα αναμένεται να απαντηθούν μέσα από την παράθεση στοιχείων που προκύπτουν από τη χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία, καθώς πρόκειται για μια έρευνα βιβλιογραφική η οποία βασίζεται καθ’ ολοκληρία στη διαθέσιμη και σχετική με το ζήτημα βιβλιογραφία.

Λέξεις κλειδιά: Μεσοπόλεμος, πρόσφυγες, προσφυγική αποκατάσταση, αστικοποίηση, αστική ανάπτυξη, κοινωνικός διαχωρισμός, αυτοστέγαση, αυθαίρετη δόμηση, αστική πολυκατοικία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα ζητήματα της αστικής ανάπτυξης και του κοινωνικού διαχωρισμού στο χώρο της πόλης αποτέλεσαν κορυφαία ερευνητικά ερεθίσματα για πλειάδα μελετητών του αστικού χώρου. Με το πέρασμα από τη φεουδαρχική κοινωνία και τη μεσαιωνική, προ-καπιταλιστική πόλη στην εποχή του καπιταλισμού και των ταχύτατα αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων του καπιταλιστικού κόσμου, το ερευνητικό ενδιαφέρον για ζητήματα που άπτονται του αστικού τοπίου γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση. Δε χωρά αμφιβολία ότι η κάθε πόλη «βίωσε» με διαφορετικό τρόπο τη μετάβαση από το φεουδαρχικό στο καπιταλιστικό καθεστώς και – κυρίως – αντιμετώπισε με διαφορετικά εργαλεία τους ραγδαίους ρυθμούς αστικοποίησης που επέφερε η Βιομηχανική Επανάσταση και η εκμηχάνιση της παραγωγής. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που ανέκυψαν την περίοδο της αλματώδους αστικής ανάπτυξης των πόλεων στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες υπήρξε εκείνο της στέγασης και της χωροθέτησης στον αστικό ιστό, των ανθρώπων οι οποίοι μαζικά εγκατέλειπαν την αγροτική ύπαιθρο και συνέρρεαν στις πόλεις για την εξασφάλιση μιας θέσης εργασίας στις νεότευκτες βιομηχανικές μονάδες. Απόρροια της οξύτητας του στεγαστικού προβλήματος των εργατών υπήρξε το ξέσπασμα κοινωνικών συγκρούσεων καθώς και η κορύφωση του φαινομένου του διαχωρισμού των κοινωνικών τάξεων στο χώρο της πόλης, το οποίο παρότι προϋπήρχε και κατά την προ-καπιταλιστική περίοδο, τώρα με τη υπερμεγέθυνση των αστικών κέντρων και την αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση της καπιταλιστικής κοινωνίας έφθασε σε πρωτόγνωρα επίπεδα. Η ραγδαία αστικοποίηση έτεινε να ενδυναμώνει τον ήδη ισχυρό κοινωνικό διαχωρισμό στο χώρο της πόλης.

Στο παρόν πόνημα, στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος τίθεται η πόλη της Αθήνας, οι πολεοδομικές και οι κοινωνικές μεταβολές που γνώρισε η πόλη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Πιο συγκεκριμένα, βασική υπόθεση εργασίας στην ανά χείρας μελέτη, της οποίας η ορθότητα τίθεται προς επαλήθευση ή απόρριψη, είναι το εάν η διαδικασία της ραγδαίας αστικοποίησης που σημειώθηκε στη Μεσοπολεμική Αθήνα συνοδεύτηκε και από την αντίστοιχη ενδυνάμωση του φαινομένου του κοινωνικού διαχωρισμού στο χώρο της πόλης κατά τρόπο ανάλογο ή αντίστροφο με το παράδειγμα των πόλεων του καπιταλιστικού κέντρου. Επιπρόσθετα, μια δεύτερη υπόθεση εργασίας, η ορθότητα της οποίας τίθεται προς έλεγχο, αφορά στο κατά πόσο η ραγδαία ανάπτυξη που γνώρισε η Αθήνα του

Μεσοπολέμου, έθεσε τις βάσεις ώστε να διαμορφωθούν τα σύγχρονα πολεοδομικά και ανθρωπογεωγραφικά της χαρακτηριστικά τα οποία τη διακρίνουν έως και σήμερα.

Όπως κατέστη σαφές με βάση τα προαναφερθέντα, οι ανωτέρω υποθέσεις εργασίας αναφέρονται σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η οποία είναι ο Μεσοπόλεμος. Η επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας εδράζεται στην πεποίθηση του γράφοντος ότι κατά την εποχή του Μεσοπολέμου συντελέστηκαν οι σημαντικότερες και ταχύτερες μεταβολές που γνώρισε η χώρα στη νεότερη ιστορία της σε επίπεδο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, αλλά και πολεοδομικό και οι οποίες έθεσαν τα θεμέλια για τη δημιουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους, με την εικόνα και τη δομή που αυτό εμφανίζει σήμερα. Πεποίθηση του υποφαινόμενου αποτελεί το γεγονός ότι ο Μεσοπόλεμος υπήρξε η ιστορική εκείνη περίοδος, κατά την οποία αποκρυσταλλώθηκε τόσο το μοντέλο αστικής ανάπτυξης που υιοθέτησε η πόλη της Αθήνας – και που της προσέδωσε τη σημερινή της όψη – όσο και η τελική μορφή που έλαβε η χωροταξική κατανομή των κοινωνικών τάξεων στις επιμέρους περιοχές της πόλης, δηλαδή ο κοινωνικός διαχωρισμός στον αθηναϊκό αστικό χώρο με τη μορφή την οποία διατηρεί, σε μεγάλο βαθμό, έως και τις μέρες μας. Η τελική αποδοχή ή απόρριψη των υποθέσεων εργασίας θα προκύψει μέσα από τη μελέτη των ανάλογων βιβλιογραφικών πηγών που άπτονται του θέματος.

Η παρούσα εργασία εκκινεί στο πρώτο της κεφάλαιο με μια εκτενή αναφορά στα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα τα οποία σημάδεψαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε εθνικό επίπεδο. Ακολουθεί το δεύτερο κεφάλαιο, στο οποίο επιχειρείται η αποσαφήνιση βασικών εννοιών, όπως το άστυ, η αστική ανάπτυξη και ο κοινωνικός διαχωρισμός, ενώ γίνεται εκτενής αναφορά στις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις, που άπτονται του ζητήματος της αστικής ανάπτυξης. Επιπρόσθετα, αναφέρεται συνοπτικά η εξελικτική πορεία που ακολούθησαν τα αστικά κέντρα, τόσο του καπιταλιστικού κέντρου όσο και της καπιταλιστικής περιφέρειας, καθώς και η παρούσα κατάσταση στην οποία βρίσκονται σήμερα. Το επόμενο κεφάλαιο εστιάζει στη διαδικασία της αστικοποίησης όπως αυτή συντελέστηκε στα αστικά κέντρα των χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας και, πιο συγκεκριμένα, επικεντρώνεται στην περίπτωση της Αθήνας ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα περιφερειακής αστικοποίησης.

Στο κεφάλαιο που έπεται πραγματοποιείται ενδελεχής αναφορά στη διαδικασία αστικής ανάπτυξης της μεσοπολεμικής Αθήνας, καθώς και στον πολύπλευρο μετασχηματισμό που υπέστη η πόλη κατά την εν λόγω περίοδο, σε επίπεδο πολεοδομικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό. Στο τελευταίο κεφάλαιο στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος τίθεται το ζήτημα του κοινωνικού διαχωρισμού και πιο συγκεκριμένα, η έκταση και η ένταση που αυτό έλαβε στον αστικό χώρο της μεσοπολεμικής Αθήνας. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στις ομοιότητες και τις διαφορές που παρατηρούνται, ανάμεσα στη διαδικασία αστικής ανάπτυξης που σημειώθηκε στην Αθήνα του Μεσοπολέμου και την αντίστοιχη που συντελέστηκε σε αστικά κέντρα, τόσο του καπιταλιστικού κέντρου όσο και της καπιταλιστικής περιφέρειας.

1. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Η ανά χείρας εργασία πραγματεύεται το ζήτημα της αστικής ανάπτυξης και του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα της περιόδου του μεσοπολέμου. Ο γράφων θεώρησε πως θα επρόκειτο για μεγάλο σφάλμα εάν δε γινόταν μια εκτενής ιστορική αναφορά στη περίοδο του μεσοπολέμου, μια εποχή κατά την οποία συντελέστηκαν κοσμογονικές εξελίξεις, οι οποίες είχαν άμεσες επιπτώσεις και στο ζήτημα το οποίο πραγματεύεται η παρούσα μελέτη.

Δεν καθίσταται δυνατό να πραγματοποιηθεί μια επιστημονική και άρτια διερεύνηση του ζητήματος της αστικής ανάπτυξης και του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα του Μεσοπολέμου χωρίς να γίνει μια σε βάθος αναφορά και διερεύνηση της εν λόγω ιστορικής περιόδου, της οποίας τα γεγονότα και οι εξελίξεις επηρέασαν με τρόπο καθολικό το ζήτημα το οποίο εδώ ερευνάται.

Ο Μεσοπόλεμος αποτέλεσε, χωρίς αμφιβολία, μια από τις πλέον ταραχώδεις περιόδους του 20^{ου} αιώνα, τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε εθνικό επίπεδο. Χαρακτηρίστηκε αρχικά από το πάθος και την ισχυρή θέληση των - ευρωπαϊκών κυρίως- λαών για ειρήνη, δημιουργία, ανασύνταξη καθώς επίσης και από προσδοκίες για την οικοδόμηση μιας νέας κοινωνίας ικανής να άρει τις αδικίες και τον κοινωνικό αποκλεισμό που άγγιζε ένα ευρύ κομμάτι της παγκόσμιας κοινωνίας κατά το πρόσφατο παρελθόν.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος – η λήξη του οποίου σηματοδότησε και την αρχή της εποχής του Μεσοπολέμου – και η ολοκληρωτική καταστροφή σε όλα τα επίπεδα, που αυτός επέφερε άφησαν έντονο το στίγμα τους σε όλο το Μεσοπόλεμο. Η βιαιότητα και η ωμότητα που χαρακτήρισαν το Μεγάλο Πόλεμο οδήγησαν βασικά στην αποκτήνωση ένα μεγάλο κομμάτι της ευρωπαϊκής κοινωνίας το οποίο δεν κατάφερε ποτέ να επουλώσει τις πληγές του. Ο τερματισμός των εχθροπραξιών, καθώς και ο κοινωνικός και οικονομικός μαρασμός που ακολούθησε, δημιούργησε – κυρίως στις χώρες που ηττήθηκαν στο πόλεμο – ένα διάχυτο συναίσθημα εκδίκησης και ρεβανσισμού, καθώς απέδιδαν όλα τα δεινά και την εξαθλίωση την οποία βίωσαν, ακριβώς στο γεγονός ότι γνώρισαν την ήττα στο πεδίο του πολέμου.

Η προαναφερθείσα πικρία και το αίσθημα της ταπείνωσης που βίωναν ορισμένοι ευρωπαϊκοί λαοί ήταν αυτό το οποίο, σε συνδυασμό με την παγκόσμια οικονομική πραγματικότητα η οποία έβαινε διαρκώς επιδεινούμενη, οδήγησε στο ξέσπασμα μιας ακόμη μεγαλύτερης πολεμικής σύρραξης, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η έναρξη

του οποίου σηματοδοτεί και τη λήξη της Μεσοπολεμικής περιόδου. Δεν χωρά αμφισβήτηση το γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομική κατάρρευση, η οποία ξεκίνησε από το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης τον Απρίλιο του 1929 και σαν τσουνάμι παρέσυρε ολόκληρη την οικονομία του πλανήτη, συνέβαλε τα μέγιστα στο να επιταχυνθούν οι εξελίξεις οι οποίες οδήγησαν στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πλήρης διάψευση των προσδοκιών της λαϊκής τάξης για μια ζωή δικαιότερη και με καλύτερο βιοτικό επίπεδο από την προπολεμική εποχή οδήγησε στην όξυνση των κοινωνικών αντιδράσεων και στη βαθιά επιθυμία των λαϊκών τάξεων για πλήρη ανατροπή του υφιστάμενου πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου με οποιοδήποτε τρόπο.

Ωστόσο, η περίοδος του Μεσοπολέμου έχει μείνει στην ιστορία ως η εποχή κατά την οποία θεσμοί με παγκόσμιο κύρος, μεγάλο κοινωνικό έρεισμα και στέρεα ιστορικά θεμέλια, όπως η αστική δημοκρατία και το καπιταλιστικό μοντέλο οικονομικής δομής, έμοιαζαν πιο ευάλωτα από ποτέ, βαλλόμενοι και αμφισβητούμενοι από όλες τις πλευρές δείχνοντας πραγματικά έτοιμοι να καταρρεύσουν. Η οικονομική κρίση, απόρροια του καταστροφικού Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, που μάζεψε κυρίως την Ευρώπη, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση του 1929 η οποία τάραξε συθέμελα ολόκληρο το παγκόσμιο οικονομικό οικοδόμημα, αποτέλεσαν ένα βαρύ πλήγμα για το φιλελεύθερο πολιτικό και οικονομικό μοντέλο.

Η διαρκώς διογκούμενη ανεργία, καθώς και η εξαθλίωση μεγάλου μέρους της παγκόσμιας κοινωνίας, σε συνδυασμό με την πλήρη ανικανότητα των πολιτικών ταγών της εποχής να διαχειριστούν την όλη κατάσταση, καθώς και η ασυνέπεια την οποία επέδειξαν αναφορικά με την άρση των κοινωνικών αντιθέσεων και αδικιών που είχαν υποσχεθεί, οδήγησε σε αυξανόμενη λαϊκή αγανάκτηση και απογοήτευση η οποία εκφράστηκε μέσα από την ευθεία αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας, τόσο του θεσμού της αστικής δημοκρατίας όσο και του καπιταλιστικού οικονομικού προτύπου. Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία οι δύο ανωτέρω θεσμοί, οι τόσο στέρεα εδραιωμένοι στην ευρωπαϊκή ήπειρο, έδειχναν τόσο αναποτελεσματικοί και αναξιόπιστοι.

Η έντονη αυτή αμφισβήτηση, καθώς και η καταβαράθρωση του κύρους της αστικής δημοκρατίας και του καπιταλισμού, πήρε σάρκα και οστά στην Ευρώπη μέσα από την κατάρρευση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και μέσω της ανόδου στην εξουσία φασιστικών, αντιδραστικών και βαθειά αντιδημοκρατικών καθεστώτων. Στο οικονομικό επίπεδο, η απαξίωση του

καπιταλισμού έγινε ορατή μέσω της διαρκώς αυξανόμενης επιρροής και ισχύος που πιστώνονταν το μοναδικό, εναλλακτικό στον καπιταλισμό, οικονομικό μοντέλο της εποχής, ο κομμουνισμός, ο οποίος ανήλθε στο παγκόσμιο προσκήνιο μετά και την επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία τον Οκτώβριο του 1917, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η πτώση του τσαρικού καθεστώτος.

Απογοήτευση, θυμός, εξαθλίωση, μαζική ανεργία καθώς και ρεβανσιστικές διαθέσεις από πλευράς ορισμένων χωρών, συνθέτουν ένα πραγματικά εκρηκτικό μίγμα ικανό να τινάξει στον αέρα όλα εκείνα τα οποία πριν λίγα μόλις χρόνια ήταν δεδομένα, αδιαπραγμάτευτα και απολάμβαναν μεγάλης κοινωνικής αποδοχής και κύρους στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ο Μεσοπόλεμος υπήρξε η μοναδική περίοδος κατά την οποία θεσμοί- στη λειτουργία των οποίων βασίζεται και σήμερα μεγάλο μέρος της παγκόσμιας κοινωνίας- όπως η αστική δημοκρατία και ο καπιταλισμός βρέθηκαν αντιμέτωποι με το φάσμα της εξαφάνισης και της τοποθέτησής τους στο χρονοντούλαπο της ιστορίας. Ποτέ άλλοτε το φιλελεύθερο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό εποικοδόμημα δεν βρέθηκε τόσο κοντά στην οριστική κατάρρευση όσο στο Μεσοπόλεμο.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου είναι εξέχουσας σημασίας και σε εθνικό επίπεδο, καθώς στην Ελλάδα συντελέστηκαν κοσμογονικές αλλαγές οι οποίες καθόρισαν τη μορφή της χώρας μέχρι και σήμερα. Ο οριστικός ενταφιασμός του οράματος της Μεγάλης Ιδέας, ο τερματισμός της μακραίωνης ελληνικής παρουσίας στα εδάφη της Μικράς Ασίας, ο ξεριζωμός και η υποδοχή ενός εκατομμυρίου - και πλέον - Μικρασιατών προσφύγων, σε συνδυασμό με την οικονομική δυσπραγία και το βαθύ διχασμό πολιτικής και κοινωνίας ανάμεσα σε δύο ιδεολογικά στρατόπεδα (Βενιζελικοί-Αντιβενιζελικοί) σκιαγραφούν την εικόνα της Μεσοπολεμικής Ελλάδας. Η Ελλάδα του σήμερα διαμορφώθηκε- σε μεγάλο βαθμό- κατά το Μεσοπόλεμο όταν οι αλυτρωτικές διαθέσεις κατέρρευσαν και το σύνολο του ελληνισμού συγκεντρώθηκε εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους.

Οι εν λόγω θεμελιώδεις μεταβολές που συντελέστηκαν στη χώρα επηρέασαν όπως είναι φυσικό και τη μορφή της πρωτεύουσας, της Αθήνας. Η εισροή εκατοντάδων χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων στον αθηναϊκό αστικό ιστό και η άμεση ανάγκη για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών τους αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση της μετέπειτα εικόνας της πόλης. Δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί πως η σημερινή μορφή και δομή του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας έχει τις ρίζες της στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Καθίσταται, έτσι, κάτι

παραπάνω από σαφής η ανάγκη διευκρίνησης και εκτενούς αναφοράς σε αυτή την τόσο κρίσιμη ιστορική περίοδο. Θα ήταν πραγματικά σημαντική παράλειψη σε μια μελέτη η οποία πραγματεύεται την αστική ανάπτυξη και τον κοινωνικό διαχωρισμό στην Αθήνα του Μεσοπολέμου, να μην γίνει εκτενής αναφορά στα γεγονότα της εν λόγω περιόδου καθώς αυτά ήταν που καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ανάπτυξης της πόλης την εποχή εκείνη και διαμόρφωσαν την χωροταξική κατανομή των κοινωνικών τάξεων στον αθηναϊκό ιστό.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επιχειρείται η διεξοδική παράθεση των σημαντικότερων γεγονότων και εξελίξεων που σημάδεψαν την υπό μελέτη περίοδο, το Μεσοπόλεμο, τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε εθνικό επίπεδο. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι η εποχή του Μεσοπολέμου οφείλει το όνομά της στο γεγονός ότι υπήρξε η περίοδος η οποία μεσολάβησε μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολεμικών συρράξεων, του Α' και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η περίοδος του Μεσοπολέμου εκκινεί το 1918 με την υπογραφή των Συνθηκών ανακωχής του Μούδρου και της Κομπιέν (με την άνευ όρων συνθηκολόγηση της Γερμανίας) που σηματοδοτούν τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τερματίζεται με την εισβολή της ναζιστικής Γερμανίας στην Πολωνία την 1^η Σεπτεμβρίου 1939, απόρροια της οποίας ήταν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

1.1 Ο Μεσοπόλεμος στην Ευρώπη και τον κόσμο

Ως Μεσοπόλεμος ορίζεται η χρονική περίοδος του 20^{ου} αιώνα η οποία παρεμβάλλεται μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων. Πιο συγκεκριμένα, ως μεσοπολεμική εννοείται η εποχή η οποία εκκινεί με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το 1918, μέσω της υπογραφής των Συνθηκών Ανακωχής του Μούδρου και της Κομπιέν, και τερματίζει την 1^η Σεπτεμβρίου του 1939 με την εισβολή της ναζιστικής Γερμανίας στο πολωνικό έδαφος, έχοντας ως άμεσο αποτέλεσμα την εμπλοκή στον πόλεμο της Γαλλίας και της Βρετανίας. Η συνθήκη ανακωχής του Μούδρου (30 Σεπτεμβρίου 1918) ήταν η πρώτη ειρηνευτική συνθήκη στα πλαίσια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και αφορούσε το Ανατολικό Μέτωπο των επιχειρήσεων και πιο συγκεκριμένα τη συνθηκολόγηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη Βρετανία.

Ουσιαστικότερη, ωστόσο, υπήρξε η υπογραφή της ανακωχής της Κομπιέν (11 Νοεμβρίου 1918), η οποία σήμανε την άνευ όρων συνθηκολόγηση και παράδοση της

Γερμανίας. Ακολούθησε η Συνδιάσκεψη ειρήνης των Παρισίων με σκοπό να καθοριστούν οι όροι και οι κυρώσεις που θα συνόδευαν την οριστική κατάπαυση του πυρός και την κήρυξη ειρήνης. Απόρροια της ειρηνευτικής Συνδιάσκεψης του Παρισιού υπήρξε η υπογραφή της Συνθήκης των Βερσαλλιών (28 Ιουνίου 1919), η οποία έμεινε γνωστή στην ιστορία για τους επαχθείς όρους και τις βαριές κυρώσεις που επιβλήθηκαν στη Γερμανία, καθώς η εν λόγω χώρα θεωρήθηκε ως η μόνη υπαίτιος για την καταστροφή και τα δεινά του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η περίοδος του Μεσοπολέμου τερματίζει με την εισβολή των γερμανικών ναζιστικών στρατευμάτων στην Πολωνία την 1^η Σεπτεμβρίου 1939, άμεσο απότοκο της οποίας ήταν η εισδοχή στον πόλεμο της Γαλλίας και της Βρετανίας οι οποίες τάχθηκαν υπέρ της Πολωνίας και ενάντια στη ναζιστική Γερμανία. Πολύ γρήγορα ο ευρωπαϊκός πόλεμος θα λάβει τεράστιες διαστάσεις και θα καταστεί μια παγκόσμια σύρραξη η οποία έμεινε στην ιστορία ως ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος.

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ή ο Μεγάλος Πόλεμος- όπως αλλιώς αποκαλείται- ήταν μια τραυματική εμπειρία, κυρίως για την ευρωπαϊκή ήπειρο, οι πληγές της οποίας έμειναν ανεπούλωτες και έριξαν βαριά τη σκιά τους σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο. Το κόστος, τόσο σε επίπεδο απώλειας ανθρώπινων ζωών όσο και οικονομικής ζημίας, ήταν πραγματικά δυσθεώρητο. Πέρα από την πλέον επώδυνη συνέπεια, που ήταν ο θάνατος εκατομμυρίων ανθρώπων και ο τραυματισμός ακόμη περισσότερων, ένα από τα άμεσα αποτελέσματα του πολέμου υπήρξε το οριστικό τέρμα που έθεσε στο επονομαζόμενο «Παλαιό Καθεστώς» που ίσχυε μέχρι τότε σε μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου. Με τον όρο «Παλαιό Καθεστώς» ορίζεται η περίοδος των μεγάλων αυτοκρατοριών και της μοναρχίας, οι οποίες αμφότερες μεσουράνησαν για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στο ευρωπαϊκό, πολιτικό γίγνεσθαι.

Ο τερματισμός των εχθροπραξιών του Μεγάλου Πολέμου επέφερε την ολότελα απρόσμενη όσο και ολοκληρωτική κατάρρευση τεσσάρων μεγάλων αυτοκρατοριών: της Ρωσικής- Τσαρικής Αυτοκρατορίας, της Οθωμανικής, της Γερμανικής καθώς και της Αυστροουγγρικής, με τη συνακόλουθη κατάρρευση των δυναστικών-μοναρχικών καθεστώτων που αποτελούσαν και τη σπονδυλική στήλη των εν λόγω αυτοκρατοριών. Άμεσο επακόλουθο της προαναφερθείσας κατάστασης ήταν η αποθέωση του θεσμού του έθνους-κράτους μέσω της δημιουργίας νέων, ανεξάρτητων κρατών στα πρώην αυτοκρατορικά εδάφη. Η άνοδος του εθνικισμού στα νεοπαγή αυτά κράτη θεωρείται ως κάτι το απολύτως φυσιολογικό και αναμενόμενο από τη

στιγμή που ολόκληρος ο χώρος της κεντρικής, ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης διαμελίστηκε από συννοριακές χαράξεις και από έθνη-κράτη τα οποία προσπαθούσαν εναγωνίως να προσδιορίσουν την εθνική τους ταυτότητα, σε ένα χώρο πρώην αυτοκρατορικό, πολύγλωσσο και πολυπολιτισμικό.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου υπήρξε μια εποχή κοσμογονικών εξελίξεων και αναταράξεων που συγκλόνισαν ολόκληρη την ανθρωπότητα. Ήταν μία περίοδος κατά την οποία κατέρρευσαν μακραίωνες αυτοκρατορίες, εδαφικά και πολιτικά καθεστώτα που καθόριζαν τη φυσιογνωμία του ευρωπαϊκού χώρου για εκατοντάδες χρόνια, δίνοντας τη θέση τους σε νέα, μικρότερα, εθνικά κράτη τα οποία συγκροτήθηκαν με βάση τα φιλελεύθερα, δημοκρατικά πρότυπα δυτικής έμπνευσης. Η πτώση της μοναρχίας, η εξάπλωση του θεσμού του έθνους-κράτους από τη δυτική προς την κεντρική, ανατολική και νότια Ευρώπη, καθώς και η επικράτηση του δημοκρατικού-φιλελεύθερου μοντέλου διακυβέρνησης είναι ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της περιόδου την επαύριο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

«Πέρα από τις εξέχουσες σημασίες πολιτικές εξελίξεις οι οποίες μετέβαλλαν άρδην τις ισορροπίες στον ευρωπαϊκό χώρο, εξίσου σημαντικές υπήρξαν οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο οικονομικό επίπεδο κατά το Μεσοπόλεμο. Και εδώ οι πληγές που άφησε ο Μεγάλος Πόλεμος εξακολούθησαν να προκαλούν πόνο στο ευρωπαϊκό σώμα. Οι οικονομίες των μεγαλύτερων και ισχυρότερων ευρωπαϊκών χωρών βγήκαν κυριολεκτικά εξαντλημένες από τη βάσανο της τετραετούς πολεμικής σύρραξης. «Τέσσερα χρόνια ολοκληρωτικού πολέμου είχαν καταστρέψει εντελώς τα παραδοσιακά νομισματικά θεμέλια της αστικής εμπιστοσύνης και της οικονομικής σταθερότητας του δέκατου ένατου αιώνα.. Ο πόλεμος είχε αναγκάσει τις χώρες να αναστείλουν τη μετατρεψιμότητα των νομισμάτων τους και να εγκαταλείψουν τις βασικές αρχές του βικτωριανού καπιταλισμού: το χρυσό κανόνα και το ελεύθερο εμπόριο. Οι κυβερνήσεις είχαν συσσωρεύσει τεράστια χρέη για να χρηματοδοτήσουν τον πόλεμο, ο οποίος όταν τελείωσε βρήκε τις κύριες πιστώτριες δυνάμεις της Ευρώπης χρεωμένες στις Ηνωμένες Πολιτείες»¹.

Το κοινωνικό ζήτημα - και κυρίως οι συνθήκες διαβίωσης των φτωχότερων εργατικών στρωμάτων - το οποίο υπέβασκε πριν το 1914, τέθηκε προσωρινά στο περιθώριο για χάρη της ομοψυχίας και της κοινωνικής ειρήνης που απαιτούσαν τα χρόνια του πολέμου. Στον κατευνασμό των πνευμάτων βοήθησαν και οι υποσχέσεις

---

¹ Mark Mazower, « Σκοτεινή Ηπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας», σελ. 112

της πολιτικής τάξης διάφορων ευρωπαϊκών χωρών, ότι με το πέρας του πολέμου έρχονται καλύτερες ημέρες για το σύνολο της κοινωνίας και κυρίως για όσους πολέμησαν υπερασπιζόμενοι την πατρίδα τους. Οι ελπίδες που έθρεψε μεγάλη μερίδα του ευρωπαϊκού πληθυσμού - βασιζόμενη στις υποσχέσεις των πολιτικών - για καλυτέρευση της ζωής τους μετά το τέλος του πολέμου, αποδείχθηκαν φρούδες και διαψεύστηκαν αμέσως μετά την κατάπαυση του πυρός, προκαλώντας έντονες κοινωνικές αντιδράσεις.

Η λαίλαπα του πολέμου, καθώς και η διάψευση των μεταπολεμικών προσδοκιών οδήγησε σε κρίση αξιοπιστίας το υπάρχον φιλελεύθερο, καπιταλιστικό οικονομικό πρότυπο. Η ολοένα αυξανόμενη ανεργία στη μεταπολεμική Ευρώπη², καθώς και η υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης μεγάλου μέρους του ευρωπαϊκού πληθυσμού οδήγησαν - για πρώτη φορά - στη σφοδρή αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας του καπιταλισμού καθώς και στην απαξίωση θεμελιωδών δυτικών αξιών, όπως ο πολιτικός φιλελευθερισμός, το παγκόσμιο εμπόριο και η ελεύθερη αγορά. Σημαίνων παράγοντας για την ανωτέρω εξέλιξη υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, η Οκτωβριανή επανάσταση στη Ρωσία του 1917, η οποία έθεσε ένα τέρμα στην Τσαρική αυτοκρατορία και έφερε στην εξουσία τους Μπολσεβίκους. Η σημασία της Ρωσικής Οκτωβριανής Επανάστασης έγκειται στο γεγονός ότι έφερε στην επιφάνεια ένα ολότελα διαφορετικό μοντέλο οικονομικής πολιτικής, τον κομμουνισμό, προσφέροντας έτσι μια εναλλακτική επιλογή στον τομέα της οικονομίας απέναντι στο δυτικό καπιταλισμό. Ήταν η πρώτη φορά που αμφισβητούνταν σοβαρά η πρωτοκαθεδρία, η ορθότητα και η αποτελεσματικότητα του καπιταλιστικού συστήματος, η ηγεμονία του οποίου ήταν απόλυτη για πολλές δεκάδες χρόνια στο παγκόσμιο οικονομικό στερέωμα.

Η εμφάνιση του κομμουνισμού στο διεθνές οικονομικό και πολιτικό προσκήνιο ήταν μια εξέλιξη η οποία θορύβησε εντόνως την ευρωπαϊκή πολιτική και οικονομική άρχουσα τάξη. Γινόταν όλο και πιο σαφής η παραδοχή από τους πολιτικούς ταγούς της δυτικής Ευρώπης ότι το κεφαλαιοκρατικό σύστημα με τον τρόπο που αυτό λειτουργούσε στα χρόνια πριν από τον πόλεμο - μέσω της μη ανάμιξης του κράτους στις οικονομικές υποθέσεις και την επακόλουθη απόλυτη ελευθερία κινήσεων που

---

² «Είναι χαρακτηριστικό πως ακόμη και στα χρόνια ανόδου της οικονομικής δραστηριότητας της δεκαετίας του '20 (1924-1929) η ανεργία κυμαινόταν κατά μέσο όρο μεταξύ του 10% και 12% σε Βρετανία, Γερμανία και Σουηδία και δεν έπεσε κάτω από 17% και 13% σε Δανία και Νορβηγία». Eric Hobsbawm, «Η εποχή των άκρων: ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991», σελ. 122

απολάμβανε η ιδιωτική πρωτοβουλία - δεν μπορούσε να λειτουργήσει στη μεταπολεμική Ευρώπη χωρίς να υποστεί ένα σημαντικό μετασχηματισμό. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Βρετανού πρωθυπουργού Λόυδ Τζωρτζ το 1919: *«Το επικρατούν οικονομικό σύστημα μας έκανε αυτό που είμαστε και δεν εννοούμε να επιδιώξουμε την αναγέννηση της κοινωνίας με την καταστροφή του υπάρχοντος κοινωνικού οργανισμού, δεν εννοούμε να πειραματιστούμε με τις θεμελιώδεις αρχές της καθεστηκυίας κοινωνικής τάξεως έστω. Προσαρμογή όμως, πρέπει να γίνει»*³.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η άνοδος των Μπολσεβίκων στην εξουσία της Ρωσίας, με πρώτο αρχηγό τον Λένιν, καθώς και τα σχέδιά τους για ανατροπή της αστικής τάξης πραγμάτων και για διάλυση της καπιταλιστικής οικονομικής δομής με την ταυτόχρονη επιβολή σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού καθεστώτος, όχι μόνο στη Ρωσία αλλά και σε μεγάλο τμήμα της υφελίου, προκάλεσε τον τρόπο της δυτικοευρωπαϊκής ελίτ. Μπροστά στον κίνδυνο της ριζοσπαστικοποίησης των εργατικών μαζών και του προσεταιρισμού του κομμουνιστικού ιδεώδους από μεγάλη μερίδα του ευρωπαϊκού πληθυσμού, οι ευρωπαίοι, φιλελεύθεροι πολιτικοί αποφάσισαν πως το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα έπρεπε να υποστεί εκτεταμένες τροποποιήσεις. Το ιδιωτικό κεφάλαιο και οι ιδιωτικές επιχειρήσεις έπρεπε πλέον να θέσουν ως πρωταρχικό τους στόχο το συλλογικό καλό της κοινωνίας και να παραμερίσουν την επίτευξη κέρδους που υπήρξε, έως και το 1914, η απόλυτη προτεραιότητά τους. Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου του συνόλου της κοινωνίας φάνταζε πλέον ως μονόδρομος μπροστά στην απειλή του κομμουνισμού και της διατάραξης της κοινωνικής συνοχής. Η αδυναμία και η έλλειψη θέλησης, ωστόσο, του ιδιωτικού κεφαλαίου να θέσει σε δεύτερη μοίρα την επίτευξη κέρδους για χάρη του κοινωνικού συνόλου, σε συνδυασμό με τη διστακτικότητα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων να προχωρήσουν σε μεγάλες τομές επί του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, οδήγησαν στη διάψευση των προσδοκιών των λαϊκών μαζών και στην όξυνση των κοινωνικών εντάσεων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα χώρας η οποία αντιμετώπιζε οξύτατα κοινωνικά προβλήματα καθώς και έντονη πολιτική αστάθεια μεταπολεμικά, υπήρξε η Ιταλία του Μεσοπολέμου. Η οικονομική κρίση και η ανεργία που μάστιζαν την εν λόγω χώρα μετά τον πόλεμο ήταν οι αιτίες της σημαντικής ανόδου που γνώρισε ο ιταλικός κομμουνισμός, κυρίως σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης, μέσω της εκλογής

---

³ Herbert George Wells, « *Παγκόσμιος Ιστορία* », σελ. 1251

κομμουνιστών τοπικών αρχόντων. Ο φόβος της ιταλικής αστικής τάξης μπροστά στην κομμουνιστική απειλή και την συνακόλουθη ανατροπή της αστικής κοινωνίας - καθώς και την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας που αυτή ευαγγελίζονταν - οδήγησε τους Ιταλούς αστούς στο να παράσχουν την υποστήριξή τους στο φασιστικό κίνημα του λαϊκιστή, πρώην δημοσιογράφου Μπενίτο Μουσολίνι. Ο Μουσολίνι υπήρξε εξαιρετικά εθνικιστής, συντηρητικός, αντιδραστικός και αντικομμουνιστής και υποσχόταν τη διατήρηση του υπάρχοντος αστικού και κοινωνικού status quo, διατήρηση η οποία θα επιτυγχάνονταν μέσω της έντονης κρατικής καταστολής και άσκησης βίας, των οποίων υπήρξε θιασώτης. Ο Ντούτσε - όπως αλλιώς τον αποκαλούσαν - ανήλθε στην εξουσία της Ιταλίας τον Οκτώβριο του 1922, μετατρέποντας την περί ου ο λόγος χώρα στο πρώτο φασιστικό κράτος της Ευρώπης, καταλύοντας την κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Εξαιρετικά δυσχερής υπήρξε κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η κατάσταση και σε μια άλλη μεγάλη ευρωπαϊκή χώρα, τη Γερμανία. Οι όροι της Συνθήκης των Βερσαλλιών υπήρξαν ιδιαίτερα επαχθείς για τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης - όπως ονομαζόταν η Γερμανία στο Μεσοπόλεμο. Μια σειρά ταπεινωτικών όρων, όπως ο πλήρης αφοπλισμός, η παράδοση του γερμανικού στόλου στη Βρετανία, η απώλεια όλων των γερμανικών αποικιών και η καταβολή υπέρογκων πολεμικών αποζημιώσεων προς του νικητές του πολέμου, πραγματικά γονάτισαν τη γερμανική οικονομία. Η σκληρότητα των όρων της Συνθήκης των Βερσαλλιών ήταν εν πολλοίς απόρροια της γαλλικής πίεσης και εμμονής για παραδειγματική τιμωρία της Γερμανίας ως απόλυτης υπαίτιας για την πρόκληση αλλά και τα δεινά του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Γάλλος πρωθυπουργός της περιόδου εκείνης, Ζωρζ Κλεμανσώ, επεδίωκε ουσιαστικά τον οικονομικό αφανισμό της Γερμανίας ούτως ώστε αυτή να μην είναι σε θέση να απειλήσει ξανά στο μέλλον τη Γαλλία.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η γερμανική οικονομία δε μπορούσε να ανταπεξέλθει στους δυσμενέστατους όρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών και - κυρίως - αδυνατούσε να ανταπεξέλθει στην αποπληρωμή των ιλιγγιωδών πολεμικών επανορθώσεων που της επιβλήθηκαν. Η αλματώδης αύξηση της ανεργίας, σε συνδυασμό με τον υπερπληθωρισμό που μάστιζε τη γερμανική οικονομία, είχαν ως αποτέλεσμα σφοδρές κοινωνικές αναταράξεις καθώς και ραγδαία υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου μεγάλης μερίδας του γερμανικού πληθυσμού. Ενδεικτικό της οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε στη χώρα είναι το γεγονός ότι, λόγω του ανεξέλεγκτου πληθωρισμού, οι τιμές ήταν 126 τρισεκατομμύρια φορές ψηλότερες

από τις προπολεμικές⁴, οδηγώντας έτσι στην εξαθλίωση μεγάλο κομμάτι της Γερμανικής κοινωνίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της δεινής θέσης στην οποία είχε περιέλθει η Γερμανία την περίοδο εκείνη, καθώς και των διαθέσεων της Γαλλίας απέναντί της, είναι το γεγονός ότι με αφορμή την άρνηση της Γερμανίας να καταβάλει μέρος των πολεμικών επανορθώσεων που της είχαν επιβληθεί, Γαλλικά καθώς και Βελγικά στρατεύματα κατέβαλαν από το 1923 έως και το 1935 τη βιομηχανική καρδιά της Γερμανίας, την κοιλάδα του Ρουρ, αναλαμβάνοντας παράλληλα τη διεύθυνση όλων των βιομηχανιών της περιοχής.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφής η εξαιρετικά δυσχερής οικονομικά θέση στην οποία είχε περιέλθει μεγάλο τμήμα της Ευρωπαϊκής ηπείρου. Τα συνεχώς διογκούμενα προβλήματα διαβίωσης που αντιμετώπιζαν μεγάλες κοινωνικές ομάδες, τρομοκρατούσαν τις άρχουσες ευρωπαϊκές ελίτ οι οποίες φοβόταν – λόγω της ύπαρξης, πλέον, και του κομμουνισμού – μήπως οι αγρότες και οι εργάτες ενώσουν τις δυνάμεις τους και καταλάβουν την εξουσία. Ένα από τα κύρια όπλα που επιστρατεύτηκαν από τις εν λόγω ελίτ με σκοπό την αποφυγή της ριζοσπαστικοποίησης αγροτών και εργατών ήταν οι διάφορες αγροτικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες έλαβαν χώρα σε πολλά κράτη - κυρίως της ανατολικής και νότιας Ευρώπης - την περίοδο εκείνη. Έτσι, η παλιά αριστοκρατία των μεγαλογαιοκτημόνων, έγινε θυσία στο βωμό της κομμουνιστικής απειλής. Μέσω της κατάτμησης των μεγάλων εκτάσεων και του διαμοιρασμού τους σε ακτήμονες αγρότες, η άρχουσα τάξη ήλπιζε να αποτρέψει τον ενστερνισμό από πλευράς των αγροτών, των κομμουνιστικών ιδεωδών. Καταργώντας τη μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία και καθιστώντας τους ακτήμονες χωρικούς μικροϊδιοκτήτες γης – σε χώρες κατά κύριο λόγο αγροτικές – η πολιτική ηγεσία προσπάθησε να αποκρούσει την μπολσεβίκικη απειλή της ολοσχερούς κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας. Τελικός στόχος ήταν ότι οι νέοι αυτοί μικροϊδιοκτήτες θα αποδεικνύονταν ανεξάρτητοι δημοκράτες αλλά ταυτόχρονα συντηρητικοί και ασυγκίνητοι από τα κομμουνιστικά κελεύσματα.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου βρίσκει την Ευρώπη πολιτικά και οικονομικά λαβωμένη και εξαντλημένη. Η οικονομική πρωτοκαθεδρία της προπολεμικής Ευρώπης έχει χαθεί ανεπιστρεπτί και η Γηραιά Ήπειρος πρέπει να συμβιβαστεί με τα νέα μεταπολεμικά οικονομικά δεδομένα.

---

⁴ Mark Mazower, «Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας», σελ. 115

Ουσιαστικά, η σημαντικότερη μεταβολή που σημειώθηκε μετά το Μεγάλο Πόλεμο υπήρξε το γεγονός ότι η Ευρώπη, η οποία προπολεμικά (η Αγγλία κατά κύριο λόγο) ήταν ο μεγαλύτερος παγκόσμιος πιστωτής, βρέθηκε μετά τον πόλεμο να είναι χρεωμένη απέναντι στις Η.Π.Α., οι οποίες πλέον δεσπόζουν ως ο μεγαλύτερος δανειστής της υφηλίου. Είναι γεγονός ότι οι Η.Π.Α. έχουν ωφεληθεί τα μέγιστα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αφού βρίσκονταν έξω από το πεδίο των κύριων πολεμικών συρράξεων, που ήταν η Ευρώπη, έχοντας αναδειχτεί ως η μεγαλύτερη, πλουσιότερη και ισχυρότερη οικονομία των μεταπολεμικών χρόνων, βάζοντας ένα τέλος στη μακραίωνη ευρωπαϊκή οικονομική ηγεμονία.

Πέρα από το οικονομικό επίπεδο, η αμερικανική υπεροχή των μεταπολεμικών χρόνων κατέστη σαφής και στο παγκόσμιο πολιτικό γίγνεσθαι. Είναι γνωστές οι ελπίδες και οι προσδοκίες που εξέτρεφε μεγάλο κομμάτι της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης απέναντι στο δημοκρατικό φιλελευθερισμό που πρέσβευε ο τότε πρόεδρος των Η.Π.Α. Γούντροου Ουίλσον. Όραμα του αμερικανού προέδρου υπήρξε άλλωστε και η δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) το 1919 με έδρα τη Γενεύη της Ελβετίας, ενός υπερεθνικού οργανισμού υπεύθυνου για τη διαφύλαξη της παγκόσμιας ειρήνης και της αρχής της ισοτιμίας μεταξύ των εθνών – κρατών. Οι ανωτέρω προσδοκίες γρήγορα διαψεύστηκαν, ωστόσο, λόγω της απόφασης των Η.Π.Α. να μην μετάσχουν στην ΚτΕ και να ακολουθήσουν το δόγμα του απομονωτισμού και της μη αμερικάνικης ανάμειξης στις ευρωπαϊκές υποθέσεις.

Παρά το πλήγμα που επέφερε στο κύρος της ΚτΕ η απόφαση των Η.Π.Α. για τη μη συμμετοχή τους σε αυτή, το έργο της υπήρξε σημαντικό καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν πως η ΚτΕ εξυπηρετούσε άριστα τα συμφέροντα των δύο ευρωπαϊκών φιλελεύθερων δημοκρατικών δυνάμεων, της Αγγλίας και της Γαλλίας, μέσω της ανάμειξής της στα εσωτερικά των νέων χωρών που δημιουργήθηκαν μέσα από τη διάσπαση των πρώην αυτοκρατοριών. Είναι γεγονός πως η προαναφερθείσα ανάμειξη της ΚτΕ στο εσωτερικό των εν λόγω χωρών υπήρξε έντονη, τόσο μέσω της χορήγησης δανείων για διάφορους λόγους (ελληνικά προσφυγικά δάνεια) όσο και μέσω της συμμετοχής σε εθνικές επιτροπές που ρύθμιζαν εσωτερικά ζητήματα τρίτων χωρών.

Πράγματι η μεταπολεμική πολιτική της δημιουργίας νέων ανεξάρτητων εθνών – κρατών, οργανωμένων κατά τα φιλελεύθερα δημοκρατικά πρότυπα που απέρρεε από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, εξυπηρετούσε τα μέγιστα τα Βρετανικά και τα Γαλλικά συμφέροντα τα οποία επιθυμούσαν τη δημιουργία νέων κρατών που να περικλείουν

τη Γερμανία και τη Ρωσία και τα οποία να είναι δομημένα με βάση τα δημοκρατικά, φιλελεύθερα ειωθότα των οποίων ήταν θιασώτες. Απώτερος σκοπός τους ήταν ο έλεγχος των εν λόγω χωρών και επομένως μεγάλου μέρους της Ευρώπης ούτως ώστε να μπορούν ανενόχλητες να ασχοληθούν με τη διοίκηση των παγκόσμιων αυτοκρατοριών τους. Η δημιουργία τόσων πολλών νέων, ανεξάρτητων κρατών σε εδάφη πρώην αυτοκρατορικά και πολυεθνικά είχε ως άμεση αρνητική συνέπεια να προκύψει σημαντικό ζήτημα με το θέμα των μειονοτήτων. Απότοκο της ανωτέρω κατάστασης ήταν ο μαζικός και ο καταναγκαστικός διωγμός εκατομμυρίων ανθρώπων καθώς και η δημιουργία μεγάλων μεταναστευτικών ρευμάτων ανά την Ευρώπη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας που πραγματοποιήθηκε με βάση τα όσα προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάννης του 1923.

Η ανάδειξη των Η.Π.Α. ως η μεγαλύτερη και ισχυρότερη οικονομία του κόσμου μεταπολεμικά, ήταν κάτι που θορύβησε ιδιαιτέρως την ευρωπαϊκή άρχουσα τάξη. Το υπέρογκο κόστος του πολέμου κατέστησε τα ευρωπαϊκά κράτη αδύναμα να ανταπεξέλθουν οικονομικά και τα οδήγησε στο να στραφούν στον αμερικάνικο δανεισμό, επιτείνοντας έτσι την εξάρτηση της Ευρώπης από τα αμερικανικά κεφάλαια και δίνοντας το δικαίωμα στις Η.Π.Α. να μπορούν να παρεμβαίνουν στις ευρωπαϊκές υποθέσεις. Όπως έχει ήδη γίνει λόγος, πασιφανής υπήρξε και η αδυναμία της Γερμανίας να ανταπεξέλθει στο επαχθές χρέος των πολεμικών επανορθώσεων που της είχαν επιβληθεί μέσω της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης στη προσπάθειά της να είναι συνεπής απέναντι στις διεθνείς της υποχρεώσεις, κατέφυγε και εκείνη στον μαζικό δανεισμό αμερικανικών κεφαλαίων, που παρέχονταν αφειδώς, με σκοπό να μπορέσει να χρηματοδοτήσει το πολεμικό της χρέος. Είναι γεγονός, ότι η εξέλιξη αυτή πυροδοτούσε τη Γαλλική χαιρεκακία, βλέποντας τη Γερμανία να βυθίζεται στα αμερικάνικα δάνεια.

Γρήγορα, ωστόσο, έγινε αντιληπτό στους ευρωπαίους ιθύνοντες πως ο μόνος τρόπος προκειμένου η Ευρώπη να καταστεί περισσότερο ανταγωνιστική απέναντι στην οικονομική πρωτοκαθεδρία των Η.Π.Α., είναι ο παραμερισμός των αντιπαλοτήτων και η προσπάθεια για μια συνολική ευρωπαϊκή ανάκαμψη. Η Μεγάλη Βρετανία είναι γεγονός πως δεν συμεριζόταν την εχθρότητα της Γαλλίας απέναντι στη Γερμανία και πως επιθυμούσε την ανάκτηση από τη Γερμανία, του status της Μεγάλης Δύναμης προκειμένου να επέλθει η πολυπόθητη ευρωπαϊκή οικονομική ανάπτυξη. Η βελτίωση των Γαλλογερμανικών σχέσεων, από το 1924 και έπειτα, είχε

άμεσα αποτελέσματα εφόσον η οικονομία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης άρχισε σταδιακά να ανασυγκροτείται και να αναπτύσσεται. Η υπογραφή το 1928 των συνθηκών του Λοκάρνο, αποτέλεσε σταθμό στη πορεία της γαλλογερμανικής προσέγγισης. Η Διεθνής Οικονομική Συνδιάσκεψη της Γενεύης το 1927, η οποία συνήλθε ύστερα από Γαλλική πρωτοβουλία έγινε – σύμφωνα με τον πρόεδρό της – για να αρχίσει η πορεία προς «μια οικονομική Κοινωνία των Εθνών, μακροπρόθεσμος στόχος της οποίας ... είναι η δημιουργία των Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης»⁵.

Πράγματι το χρονικό διάστημα από το 1924 έως και το 1929, υπήρξε μια περίοδος οικονομικής και νομισματικής σταθερότητας καθώς και ευημερίας για μεγάλα τμήματα της κοινωνίας, τα οποία ποτέ στο παρελθόν δεν είχαν καταστεί κοινωνοί του παραγόμενου εθνικού πλούτου. Παρά τα υψηλά ποσοστά της ανεργίας – που εξακολουθούσαν να επιμένουν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες – η εν λόγω περίοδος είναι σαφώς βελτιωμένη εν συγκρίσει με τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Η περί ου ο λόγος ανάπτυξη και ευημερία, ωστόσο, αποδείχτηκε πως ήταν εξαιρετικά βραχύβιες και εύθραυστες αφού τερματίστηκαν με πολύ βίαιο τρόπο λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κατάρρευσης που εκδηλώθηκε στις 24 Οκτωβρίου του 1929 στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης – μέσω των μαζικών ρευστοποιήσεων των μετοχών – το επονομαζόμενο και ως Μεγάλο Κραχ, το οποίο γρήγορα εξαπλώθηκε σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν στην παγκόσμια οικονομική κατάρρευση θα πρέπει να αναζητηθούν τόσο στην ασύμμετρα μεγάλη οικονομική δύναμη των Η.Π.Α. μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο και στις επιμέρους διατάξεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Η ευρωπαϊκή υπερχρέωση απέναντι στις Η.Π.Α. - λόγω του υπέρογκου πολεμικού κόστους – καθώς και τα αμερικανικά δανειακά κεφάλαια τα οποία έρρεαν αφειδώς προς τη Γερμανία, προκειμένου η τελευταία, να αποπληρώσει τα ιλιγγιώδη ποσά των πολεμικών επανορθώσεων που της είχαν επιβληθεί και τα οποία ανέρχονταν το 1921 σε 132 δισεκατομμύρια χρυσά μάρκα⁶, είχαν καταστήσει την Ευρώπη εξαιρετικά επιρρεπή απέναντι στις διακυμάνσεις της αμερικανικής οικονομίας. Οι όροι της Συνθήκης των Βερσαλλιών ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό, για την οικουμενικότητα της κρίσης διότι, εκτός από την οικονομική εξάρτηση της Ευρώπης από τις Η.Π.Α., επέφεραν και τον κατατεμαχισμό των πρώην αυτοκρατορικών εδαφών της κεντρικής, ανατολικής και

---

⁵ Mark Mazower, « Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας », σελ. 116.

⁶ Eric Hobsbawm, « Η εποχή των άκρων: ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991 », σελ. 132.

νότιας Ευρώπης οδηγώντας στη δημιουργία μικρών και οικονομικά αδύναμων ανεξάρτητων κρατών, η επιβίωση των οποίων καθίσταται εξαιρετικά αμφίβολη χωρίς εξωτερική οικονομική βοήθεια. Η Γαλλική εμμονή του να κρατά τη Γερμανία οικονομικά αδύναμη – εμμονή η οποία αποκρυσταλλώθηκε πλήρως στις διατάξεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών – ήταν άκρως αντιπαραγωγική, όπως υποστήριζε ο Βρετανός οικονομολόγος John Maynard Keynes, εφόσον καθιστούσε αδύνατη την αποκατάσταση ενός σταθερού φιλελεύθερου πολιτισμού και μιας σταθερής οικονομίας στην Ευρώπη.

Η οικονομική κρίση του 1929, δεν ήταν απλώς μια ακόμη ύφεση της παγκόσμιας οικονομίας. Υπήρξε ένα κεφαλαιώδους σημασίας ιστορικό γεγονός το οποίο επηρέασε με τρόπο καθολικό όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας κατά το Μεσοπόλεμο. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αξίες ριζωμένες εδώ και αιώνες στον δυτικό πολιτισμό, απειλούνται πλέον με το να περιέλθουν σε καθεστώς πλήρους απαξίωσης. Το οικονομικό κραχ του 1929, πέρα από ένα γεγονός οικονομικής φύσεως, υπήρξε και ένα γεγονός ζωτικής σημασίας για τη κατανόηση της ιστορίας – όχι μόνο της περιόδου του Μεσοπολέμου – αλλά και ολόκληρου του 20^{ου} αιώνα, επηρεάζοντας τις ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων ανά την υφήλιο με τρόπο που κανένας δε μπορούσε να φανταστεί. Κεκτημένα και ιδανικά εκατοντάδων χρόνων όπως η κοινοβουλευτική δημοκρατία, ο πολιτικός, οικονομικός και κοινωνικός φιλελευθερισμός γίνονται έρμαιο στη λαίλαπα της οικονομικής κρίσης.

«Χωρίς την κατάρρευση αυτή, ασφαλώς δε θα υπήρχε Χίτλερ. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι δε θα υπήρχε ούτε Ρούσβελτ. Είναι επίσης εξαιρετικά απίθανο ότι το σοβιετικό σύστημα θα εκλαμβάνονταν ως σοβαρός οικονομικός αντίπαλος και εναλλακτική λύση απέναντι στον παγκόσμιο καπιταλισμό. Συνοπτικά είναι αδύνατο να καταλάβουμε τον κόσμο στο δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα αν δε κατανοήσουμε την επίδραση της οικονομικής κατάρρευσης»⁷.

Η παγκόσμια οικονομική θύελλα του 1929, κατέστρεψε ολότελα την εύθραυστη, όπως αποδείχτηκε, οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική ευημερία που είχαν επιτευχθεί το χρονικό διάστημα μεταξύ του 1924 και του 1929. Όπως έχει ήδη τονιστεί - εξαιρουμένων των Η.Π.Α. των οποίων η θέση ισχυροποιήθηκε με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου - οι χώρες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, εξήλθαν του πολέμου οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά εξαντλημένες. Η κοινωνική τους

---

⁷ Eric Hobsbawm, « Η εποχή των άκρων: ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991» σελ.117

συνοχή καθώς και οι θεμελιώδεις αξίες τους, όπως η δημοκρατία, ο πολιτικός, οικονομικός και κοινωνικός φιλελευθερισμός υπέστησαν μια ραγδαία απαξίωση και απώλεσαν σημαντικό μέρος της υποστήριξης που απολάμβαναν στη κοινή γνώμη των εν λόγω χωρών. Η εμφάνιση του Μπολσεβίκικου κομμουνισμού, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση στο προσκήνιο ενός νέου, εναλλακτικού προς τον καπιταλισμό, τύπου οικονομικής οργάνωσης. Η διάψευση των προπολεμικών προσδοκιών για κοινωνική δικαιοσύνη και συνολική ευημερία, οδήγησαν το δυτικό φιλελεύθερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό μοντέλο ένα βήμα πριν την ιστορική άβυσσο. Η - έστω και βραχύβια - οικονομική ανάκαμψη που παρατηρήθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και έπειτα, έδωσε μια ανάσα στο υπάρχον φιλελεύθερο πολιτικό και οικονομικό κατεστημένο καθώς επίσης και μια αχτίδα αισιοδοξίας, στη χειμαζόμενη από την ανεργία, ευρωπαϊκή κοινωνία.

Ωστόσο, ο οικονομικός σεισμός του 1929 γκρέμισε όλα όσα είχαν επιτευχθεί κατά το προηγούμενο διάστημα. Ένας από τους βασικούς πυλώνες του δυτικού καπιταλισμού, το παγκόσμιο εμπόριο, κυριολεκτικά κατέρρευσε κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Μέσα σε τέσσερα χρόνια (1929-1932) το παγκόσμιο εμπόριο μειώθηκε σε ποσοστό 60%⁸. Η ανεργία, ένα από τα πλέον καυτά κοινωνικά ζητήματα των μεταπολεμικών χρόνων, η οποία παραλίγο να αποτελέσει θρυαλλίδα κοινωνικών αναταραχών σε πλειάδα ευρωπαϊκών χωρών, εμφανίζεται και πάλι και μάλιστα βαίνει συνεχώς αυξανόμενη, προσεγγίζοντας πραγματικά πρωτοφανή ποσοστά. Στη χειρότερη περίοδο της ύφεσης (1932-1933) το 22 με 23% του εργατικού δυναμικού ήταν άνεργο σε Βρετανία και Βέλγιο, το 24% στη Σουηδία, το 27% στις Η.Π.Α., το 29% στην Αυστρία, το 31% στη Νορβηγία, το 32% στη Δανία καθώς και το 44% περίπου στη Γερμανία⁹. Λόγω της άμεσης εξάρτησής της από τον αμερικανικό δανεισμό, η Γερμανία επλήγη σφοδρά από την οικονομική κρίση όταν οι στρόφιγγες του αμερικανικού χρήματος έκλεισαν. Η Γερμανική βιομηχανική παραγωγή σημείωσε πτώση της τάξης του 46% ενώ ο αριθμός των ανέργων άγγιξε τα έξι εκατομμύρια άτομα¹⁰. Μεταξύ του 1931 και 1932 η Βρετανία, ο Καναδάς, όλη η Σκανδιναβία καθώς και οι Η.Π.Α. εγκατέλειψαν τον κανόνα χρυσού, ο οποίος

---

⁸ Eric Hobsbawm, « *Η εποχή των άκρων: ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991* » σελ.127

⁹ Eric Hobsbawm, « *Η εποχή των άκρων: ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991* » σελ.125

¹⁰ Mark Mazower, « *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας* », σελ.119

θεωρείτο πάντα ως το θεμέλιο των σταθερών διεθνών συναλλαγών. Το 1931 η Μεγάλη Βρετανία εγκαταλείπει και το ελεύθερο εμπόριο.

Αυτό ίσως να ήταν και το σημαντικότερο χτύπημα που επέφερε η οικονομική κρίση του 1929 στο συνολικότερο δυτικό, φιλελεύθερο οικονομικό οικοδόμημα. Ο κλονισμός θεμελιωδών οικονομικών αξιών του φιλελευθερισμού, όπως είναι ο καπιταλισμός, το παγκόσμιο εμπόριο και η ελεύθερη οικονομία της αγοράς. Η αλματώδης αύξηση της ανεργίας βύθισε μεγάλα κομμάτια της ευρωπαϊκής κοινωνίας στην απελπισία, ωθώντας έτσι τον κόσμο στην ευθεία αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας όλων των ανωτέρω οικονομικών αξιών, το κύρος των οποίων ήταν μέχρι πρότινος αδιαμφισβήτητο. Καθίσταται πλέον προφανές ότι το υπάρχον κεφαλαιοκρατικό σύστημα, που τόσο πανηγυρικά είχε επικρατήσει στο δυτικό κόσμο μετά και τη νίκη των φιλελεύθερων δυνάμεων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δε μπορούσε να προσφέρει καμιά διέξοδο για τα βυθιζόμενα στην ανέχεια πλατιά κοινωνικά στρώματα. Οι κυβερνήσεις φιλελεύθερων ευρωπαϊκών χωρών όπως η Αγγλία και η Γαλλία, οι οποίες κατά το παρελθόν υπήρξαν θιασώτες του οικονομικού φιλελευθερισμού, εγκαταλείπουν ορισμένους από τους βασικούς τους πυλώνες, όπως ο κανόνας χρυσού και το ελεύθερο εμπόριο, και ορθώνουν εθνικά τείχη προκειμένου να προστατέψουν – όσο είναι εφικτό – τις εθνικές τους οικονομίες από τον παγκόσμιο οικονομικό κατακλυσμό. Λαμβάνουν μέτρα αυτοπροστασίας των οικονομιών τους, όπως υψηλή δασμολόγηση, φορολογία για τα εισαγόμενα προϊόντα, προκειμένου να προστατεύσουν την εγχώρια παραγωγή. Ο διεθνικός και ελεύθερος χαρακτήρας του καπιταλισμού, έχει δώσει τη θέση του στον οικονομικό απομονωτισμό της κάθε χώρας, σ' αυτό που συχνά αποκαλείται και ως «οικονομικός εθνικισμός». Πρωταρχικό μέλημα των εκάστοτε κυβερνήσεων είναι η επίτευξη ενός κλίματος οικονομικής αυτάρκειας, αποκομμένου από την διεθνή αγορά και οικονομία. Σε πρώτο πλάνο τίθεται πλέον η αντιμετώπιση του πιο φλέγοντος κοινωνικού ζητήματος, που δεν είναι άλλο από την καλπάζουσα ανεργία. Ποτέ στο παρελθόν οι αρχές του φιλελεύθερου, καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος δεν είχαν απαξιωθεί σε τέτοιο βαθμό.

Ενώ λοιπόν οι Η.Π.Α. και η Δυτική Ευρώπη βρίσκονταν στο έλεος της διεθνούς οικονομικής κρίσης, η κομμουνιστική Σοβιετική Ένωση, η οποία τόσο έκδηλα είχε απορρίψει το καπιταλιστικό οικονομικό πρότυπο, έμοιαζε με μια όαση μέσα στην παγκόσμια οικονομική έρημο. Με το θάνατο, το 1924, του πρώτου αρχηγού της Σοβιετικής Ένωσης, του Λένιν, στην εξουσία ανήλθε ο Γεωργιανός Ιωσήφ Στάλιν. Ο

Στάλιν αφού εξόντωσε όλους τους πολιτικούς του αντιπάλους από το στρατόπεδο του Λένιν – μεταξύ αυτών και του Τρότσκι δεξί χέρι του Λένιν – έθεσε σε εφαρμογή το πρώτο πενταετές πλάνο για την αναμόρφωση της ρωσικής οικονομίας και τη μετατροπή της σε μείζονα βιομηχανική δύναμη. Στόχος του ήταν η εξάλειψη κάθε μορφής ατομικής ιδιοκτησίας στη Σοβιετική Ένωση γι' αυτό στο στόχαστρό του έβαλε τους εύπορους γεωργούς, ιδιοκτήτες γης, τους επονομαζόμενους «κουλάκους». Μακροπρόθεσμος στόχος της Σοβιετικής ηγεσίας ήταν η πλήρης κολεκτιβοποίηση της γεωργίας, μέσα από τους ακτήμονες χωρικούς οι οποίοι καλλιεργούν τη δημόσια γη και παράγουν για το κοινωνικό σύνολο. Οι μαζικές δημόσιες επενδύσεις στρέφονται, κυρίως, στην ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας και την ενθάρρυνση της επιστημονικής προόδου. Πρόκειται για το βίαιο μετασχηματισμό μιας καθυστερημένης – τεχνολογικά - αγροτικής οικονομίας, σε υπολογίσιμη βιομηχανική δύναμη μέσω της σύμπτυξης ενός ολόκληρου αιώνα βιομηχανικής επανάστασης, μέσα σε πέντε μόλις χρόνια.

Και όμως, το Σοβιετικό μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης φαίνεται να αποδίδει καρπούς ακόμα και μέσα σε ένα τόσο δυσμενές, διεθνές οικονομικό περιβάλλον. Το σημαντικότερο – ίσως - επίτευγμα της Σοβιετικής οικονομίας του Μεσοπολέμου, ήταν το γεγονός ότι είχε καταφέρει να εξαλείψει ολοκληρωτικά την ανεργία, η οποία αποτελούσε μάλιστα για τις καπιταλιστικές χώρες της Βόρειας Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης. Ως προς τη δημιουργία θέσεων εργασίας, η πολιτική του κομμουνιστικού καθεστώτος σημείωσε τεράστια και πρωτοφανή επιτυχία. Η εργατική δύναμη στις πόλεις αυξήθηκε από έντεκα εκατομμύρια τριακόσιες χιλιάδες (11.300.000) σε είκοσι δύο εκατομμύρια οκτακόσιες χιλιάδες (22.800.000) ανάμεσα στο 1927-28 και στο 1932. Το 1939 είχε φτάσει τα τριάντα εννέα εκατομμύρια (39.000.000)¹¹. Την ίδια ώρα που η καπιταλιστική Ευρώπη ήταν βυθισμένη στην κρίση, η Σοβιετική Ένωση είχε φτάσει στο σημείο να υποφέρει από έλλειψη εργατικών χεριών. Μια κατά βάση αγροτική κοινωνία, εξηλεκτρίζονταν, εκμηχανίζονταν και υποβάλλονταν σε ένα εντατικό εκσυγχρονιστικό καθεστώς. Είναι σαφές ότι οι επιτυχίες αυτές της Σοβιετικής οικονομίας προκάλεσαν το θαυμασμό μεγάλης μερίδας της ευρωπαϊκής γνώμης καθώς και σημαντικού αριθμού ευρωπαίων διανοουμένων, παρά το γενικότερα αντικομμουνιστικό και αντισοβιετικό «ντελίριο» που διακατείχε τις κυβερνήσεις των φιλελεύθερων δυτικών χωρών. Προς στιγμήν,

---

¹¹Mark Mazower, « Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας», σελ.127

στα μάτια του απλού κόσμου που υπέφερε από την ανέχεια και την ανεργία, ο κομμουνισμός φάνηκε να προσφέρει κάποιες διεξόδους, να δίνει κάποιες λύσεις τις οποίες αδυνατούσε να δώσει - τη δεδομένη στιγμή - ο καπιταλισμός.

Έγινε αναφορά στη Ρωσία, η οποία ακολουθούσε ένα δρόμο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης ολότελα διαφορετικό από τον κυρίαρχο μέχρι πρότινος καπιταλιστικό. Φαίνεται πως η συσσωρευμένη απογοήτευση και απελπισία που προκάλεσε η διεθνής οικονομική κρίση του 1929, οδήγησε και άλλες χώρες στο να επανεξετάσουν το μοντέλο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης που εφαρμόζουν. Ο λόγος στο σημείο αυτό γίνεται για τη Γερμανία (Δημοκρατία της Βαϊμάρης) μια χώρα η οποία, όπως έχει ήδη τονιστεί, επλήγη με ιδιαίτερη σφοδρότητα από τη παγκόσμια οικονομική κάμψη. Βέβαια, η Γερμανία υπήρξε και μια από τις χώρες εκείνες οι οποίες είχαν εξέλθει του Μεγάλου Πολέμου, κυριολεκτικά εξουθενωμένες. Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχε σαν αποτέλεσμα για τη Γερμανία, εκτός φυσικά από την απώλεια εκατομμυρίων ζωών, την κατάρρευση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας και την εξορία του Κάιζερ Γουλιέλμου. Οι πραγματικά εξοντωτικοί όροι που επιβλήθηκαν από τους συμμάχους στη Γερμανία, μέσω της Συνθήκης των Βερσαλλιών, οδήγησαν στον οικονομικό μαρασμό την άλλοτε κραταιά βιομηχανική δύναμη της Ευρώπης. Οι τρομακτικές συνέπειες της διεθνούς κρίσης στη χώρα, με προεξάρχουσα την αλματώδη αύξηση της ανεργίας, δημιούργησαν για το μεγαλύτερο κομμάτι της γερμανικής κοινωνίας συνθήκες οικονομικής ασφυξίας και σκληρό πλήθος οικονομικού αδιεξόδου. Τα ανωτέρω, σε συνδυασμό με τη γενικότερη λαϊκή δυσαρέσκεια - αναφορικά με τους επαχθείς όρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών - οδήγησαν τη γερμανική κοινωνία στα πρόθυρα της έκρηξης.

Μέσα σε αυτό το κλίμα της γενικότερης απογοήτευσης και της κοινωνικής αναταραχής που επικρατούσε στη χώρα, βρήκε την ευκαιρία να αναρριχηθεί στο γερμανικό πολιτικό στερέωμα ένας Αυστριακός δεκανέας του γερμανικού στρατού, ο οποίος είχε λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ονόματι Αδόλφος Χίτλερ. Ο Χίτλερ υπήρξε ιδρυτής του Εθνικού Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (N.S.D.A.P.) της Γερμανίας. Εκμεταλλευόμενος την απογοήτευση της γερμανικής κοινωνίας αναφορικά με το υπάρχον οικονομικό και κοινωνικό μοντέλο και στηριζόμενος στη ρητορική δεινότητα που τον χαρακτήριζε, κατάφερε πολύ σύντομα να ανελιχθεί στη πολιτική ιεραρχία της χώρας, μέχρι τη στιγμή που εκλέχθηκε καγκελάριος της Γερμανίας το 1933. Ο Αδόλφος Χίτλερ

υπήρξε πρεσβευτής της ιδεολογίας του εθνικοσοσιαλισμού, μιας ιδεολογίας η οποία ανήκει στο χώρο της ριζοσπαστικής δεξιάς. Ακρογωνιαίος λίθος της εν λόγω ιδεολογίας είναι ο φυλετικός, βιολογικός ρατσισμός. Ο εθνικοσοσιαλισμός είναι μια ιδεολογία βαθύτατα αντιδραστική. Είναι φανατικά αντικομμουνιστικός όπως επίσης και βαθιά αντιφιλελεύθερος. Θεωρεί το διεθνές χρηματιστικό κεφάλαιο παρασιτικό και κοσμοπολίτικο ενώ εχθρεύεται τον εγωιστικό ατομικισμό που πρεσβεύει η φιλελεύθερη ιδεολογία. Θεωρεί ότι το άτομο οφείλει να εργάζεται για το κοινωνικό καλό και δεν αναγνωρίζει το διαχωρισμό της ζωής σε δημόσια και ιδιωτική. Είναι αντιθηρησκευτικός καθώς και αντιμοναρχικός. Η μόνη νομιμοποιημένη πηγή κάθε εξουσίας είναι ο Αρχηγός (fuhrer).

Βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του εθνικοσοσιαλισμού είναι ο έντονος βιολογικός – φυλετικός ρατσισμός που τον διακρίνει. Απώτερος στόχος του είναι η δημιουργία μιας Γερμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούμενης από φυλετικά άψογους ανθρώπους της λευκής άριας φυλής, αποκαθαρμένης από κάθε είδους κατώτερες μειονότητες, όπως θεωρούσε τους Εβραίους, τους Σλάβους, τους Ρομά και άλλους. Εμπνευστής του εθνικοσοσιαλισμού υπήρξε ο Ιταλικός φασισμός του Μουσολίνι, με τον οποίο ωστόσο παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Ο φασισμός αναγνώρισε τις άλλες δυο πηγές εξουσίας, την καθολική εκκλησία και τον βασιλιά και συμβίωσε μαζί τους. Στον αντίποδα ο εθνικοσοσιαλισμός δεν αναγνωρίζει καμιά άλλη πηγή εξουσίας πέρα από τον Αρχηγό του κράτους. Ο εθνικοσοσιαλισμός υπήρξε μια ιδεολογία ολοκληρωτική, εφόσον το ναζιστικό κράτος παρείσφρνε στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των πολιτών του ποικιλοτρόπως. Η παρέμβαση του κράτους στη καθημερινή ζωή των ανθρώπων ήταν διαρκής και έπαιρνε τη μορφή εγχειριδίων σωστής ανατροφής των παιδιών, βιβλίων υγιεινής μαγειρικής, παρέμβασης στον αστικό χώρο μέσω της δημιουργίας σύγχρονων διαμερισμάτων και εκτεταμένων δημόσιων χώρων πρασίνου στις πόλεις, δωρεάν διακοπές, προσπάθεια για τη δημιουργία βιολογικά άψογων ανθρώπων μέσω μέτρων αρνητικής ευγονικής όπως οι στείρωσεις. Απώτερος σκοπός όλων των ανωτέρω ήταν η δημιουργία υγιών και δυνατών ανθρώπων οι οποίοι ανταποκρίνονται στο ιδεώδες της ανωτερότητας της λευκής φυλής. Η δημιουργία ενός ναζιστικού κράτους φυλετικής πρόνοιας το οποίο θα παρέχει πλειάδα κοινωνικών παροχών μόνο στα μέλη της – με φυλετικά, βιολογικά κριτήρια καθορισμένης – εθνικής κοινότητας, ήταν μια από κεντρικότερες πολιτικές επιδιώξεις του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος.

Δεν είναι λίγοι και εκείνοι που υποστηρίζουν ότι τα όσα πρέσβευε ο εθνικοσοσιαλισμός δεν ήταν άγνωστα τόσο στον γερμανικό όσο και στον ευρωπαϊκό χώρο, τουναντίον, ήταν πεποιθήσεις ευρύτατα διαδεδομένες τις οποίες, ωστόσο, το ναζιστικό καθεστώς της Γερμανίας τις ώθησε στα άκρα. Υποστηρίζεται επομένως ότι ορισμένα από τα ιδεώδη του εθνικοσοσιαλισμού, δεν ήταν διόλου ξένα και παράταιρα προς τη γενικότερη ευρωπαϊκή κουλτούρα. Το αντίθετο συμβαίνει με τον κομμουνισμό, ο οποίος αποτελούσε μια ολότελα καινούρια και ξένη προς την ευρωπαϊκή φιλοσοφία κοσμοθεωρία, η οποία ήθελε να ανατρέψει δυο από τα βασικότερα γνωρίσματα της φιλελεύθερης Ευρώπης, την αστική δημοκρατία και την ατομική ιδιοκτησία. Αυτός ίσως και να είναι ο λόγος που εξηγεί την ευμενή, αρχικά, στάση και διάθεση που επέδειξαν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις απέναντι στο ναζιστικό καθεστώς του Χίτλερ, ευμένεια η οποία απουσίαζε από τη στάση των Ευρωπαίων απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, η οποία υπήρξε εξ αρχής εχθρική και αφοριστική.

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής οι προθέσεις των Ναζί ήταν από την αρχή ξεκάθαρες. Δεν αναγνώρισαν τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, αγνόησαν όλες τις διατάξεις που αυτή εμπεριείχε ενώ εγκατέλειψαν και την ΚτΕ το 1934. Ο Χίτλερ προχώρησε στον επανεξοπλισμό της Γερμανίας, τονώνοντας τη βαριά βιομηχανία της χώρας, επαναστρατικοποίησε τη Ρηνανία, προσάρτησε την κοιλάδα του Σάαρ καθώς επίσης προχώρησε και στην προσάρτηση της Αυστρίας το 1938. Στόχος τους ήταν η κατάληψη όλων των εδαφών στα οποία διαμένουν συμπαγείς γερμανικοί πληθυσμοί και τα οποία βρίσκονταν, μέχρι τότε, έξω από τα σύνορα του Γερμανικού κράτους (όπως η περιοχή της Βοημίας στην Τσεχία και το Ντάντσιχ στην Πολωνία). Η στάση των δυτικοευρωπαϊκών κυβερνήσεων υπήρξε ιδιαίτερα κατευναστική απέναντι στο Χίτλερ, καθώς το αντικομμουνιστικό μίσος που τους διέκρινε, τους έκανε να φρονούν πως η μεγαλύτερη απειλή για την φιλελεύθερη Ευρώπη παρέμενε ο Σοβιετικός μπολσεβικισμός και όχι ο γερμανικός ναζισμός. Το Σεπτέμβριο του 1939 και με την εισβολή του Χίτλερ στην Πολωνία - στα πλαίσια της ναζιστικής πολιτικής του ζωτικού χώρου (lebensraum) που έχει ανάγκη ο γερμανικός επεκτατισμός στην ανατολική Ευρώπη – η ευρωπαϊκή κατευναστική πολιτική διαψεύστηκε πλήρως.

Στο οικονομικό επίπεδο η ναζιστική πολιτική είχε επιτύχει εξόχως θετικά αποτελέσματα, ιδίως λαμβάνοντας υπ' όψιν το ιδιαίτερα δυσμενές, διεθνές οικονομικό περιβάλλον. Ο Αδόλφος Χίτλερ σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε να αποσπάσει την εύνοια των μεγάλων γερμανών βιομηχάνων, οι οποίοι ήταν σαφώς αντίθετοι με τους όρους της Συνθήκης των Βερσαλλιών και επιθυμούσαν τον

επανεξοπλισμό της Γερμανίας. Η υποστήριξη που απολάμβανε ο Χίτλερ από το γερμανικό μεγάλο κεφάλαιο, είχε ως άμεση συνέπεια την παροχή ανεξάντλητων πόρων οι οποίοι διευκόλυναν τα μέγιστα την εφαρμογή του ναζιστικού προγράμματος. Αναφορικά με την ευρωπαϊκή οικονομική πολιτική, απώτερος σκοπός του Χίτλερ, ήταν η δημιουργία μιας ενοποιημένης οικονομικά Ευρώπης, η οποία θα βρίσκεται υπό την γερμανική ηγεμονία. Πίστευε, ότι η οικονομική ενοποίηση της Ευρώπης κάτω από τη γερμανική καθοδήγηση, ήταν ο μόνος τρόπος προκειμένου η Ευρώπη να αντέξει τον εντεινόμενο, διεθνή οικονομικό ανταγωνισμό. Το σημαντικότερο οικονομικό επίτευγμα των Ναζί ήταν η εξάλειψη της ανεργίας, ειδικά σε μια χώρα όπως η Γερμανία η οποία ταλανίστηκε επί μακρόν από το συγκεκριμένο ζήτημα. Το 1938 η ανεργία βρισκόταν στο 3% σε σύγκριση με το 13% της Βρετανίας, το 14% του Βελγίου και το 25% της Ολλανδίας¹². Στη ναζιστική Γερμανία με τη βοήθεια της υποχρεωτικής παροχής εργασίας, τον αυστηρό έλεγχο των μισθών, τα προγράμματα δημιουργίας θέσεων εργασίας και μια καμπάνια ενάντια στις εργαζόμενες γυναίκες – η ανεργία έπεσε από πέντε εκατομμύρια εξακόσιες χιλιάδες (5.600.000) σε εννιακόσιες χιλιάδες (900.000) μέσα σε πέντε χρόνια. Το 1939, υπήρχε πια πλήρης απασχόληση¹³.

Τα οικονομικά επιτεύγματα τόσο του κομμουνισμού όσο και του ναζισμού και κυρίως η εξάλειψη της μάστιγας της ανεργίας, είναι βέβαιο πως προκαλούσαν το θαυμασμό μεγάλου μέρους της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης σε σημείο τέτοιο ώστε να εγείρονται βάσιμες αμφιβολίες αναφορικά με την ορθή λειτουργία και την αποτελεσματικότητα του καπιταλιστικού συστήματος. Σύμφωνα με τον ιστορικό Mark Mazower «η κοινή γνώμη στην Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του 1930 δεν ήταν σε καμία περίπτωση αντίθετη με την ιδέα μιας αυταρχικής ανασυγκρότησης της ηπείρου υπό γερμανική ηγεσία ... Η καχυποψία απέναντι στη δύναμη της Γερμανίας μετριαζόταν από το θαυμασμό για την οικονομική της ανάκαμψη. Η προσκόλληση στις Βρετανικές αντιλήψεις περί ελευθερίας ήταν ανάμεικτη με μια δυσπιστία απέναντι στους πλουτοκράτες του Σίτυ του Λονδίνου, οι οποίοι υπερασπιζόμενοι το χρυσό κανόνα και το *laissez – faire*, είχαν καταδικάσει μεγάλο μέρος της ηπείρου στην ύφεση, χωρίς να μπορούν να βρουν μια διέξοδο από αυτήν»¹⁴.

---

¹²Mark Mazower, « Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας», σελ.137

¹³ Mark Mazower, « Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας», σελ.132

¹⁴ Mark Mazower, « Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας», σελ.145

Αυτό ήταν – ίσως - και το σημαντικότερο πλήγμα που επέφερε η οικονομική κρίση στο υπάρχον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα. Η αμφισβήτηση θεμελιωδών αξιών του φιλελευθερισμού, όπως η δυσπιστία απέναντι στη δικτατορία και την απολυταρχική διακυβέρνηση, η προσήλωση στις επιταγές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας καθώς και η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών έθεσε εν αμφιβόλω την ηθική νομιμοποίηση και την αποδοχή του υπάρχοντος συστήματος από το κοινωνικό σύνολο. Τα επιτεύγματα του ναζισμού και του κομμουνισμού, οι οποίοι αντιστρατεύονταν τις φιλελεύθερες οικονομικές πρακτικές, καθώς και η αποδοτικότητα της κεντρικά – κρατικά κατευθυνόμενης οικονομίας και του οικονομικού εθνικισμού, καταρράκωσαν έτη περαιτέρω το κύρος του οικονομικού φιλελευθερισμού. Ο παλιομοδίτικος φιλελευθερισμός ήταν νεκρός ή φαινόταν να είναι καταδικασμένος. Για την πνευματική – πολιτική ηγεμονία ανταγωνίζονταν τώρα τρεις πολιτικές : ο Μαρξιστικός κομμουνισμός της Σοβιετικής Ένωσης, ο μεταρρυθμιζόμενος καπιταλισμός, ο οποίος είχε αποβάλει τη πίστη του στα άριστα αποτελέσματα της ελεύθερης αγοράς και ευνοεί την κρατική παρέμβαση στην οικονομική πολιτική και τέλος ο φασισμός.

Είναι πραγματικά εντυπωσιακή η απαξίωση του θεσμού της κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας ανά την Ευρώπη, τα χρόνια που ακολούθησαν τη μεγάλη διεθνή οικονομική κρίση του 1929. Το 1920, η Ευρώπη - δυτικά των Σοβιετικών συνόρων - αποτελούνταν σχεδόν καθ' ολοκληρία από δημοκρατικά κοινοβουλευτικά κράτη. Ο βασικός θεσμός της φιλελεύθερης συνταγματικής κυβέρνησης, οι εκλογές, ήταν ένα φαινόμενο καθολικό για τα ανεξάρτητα ευρωπαϊκά κράτη της περιόδου. Και όμως μέσα σε είκοσι χρόνια από το 1922 έως και το 1942, σημειώθηκε μια επιταχυνόμενη και καταστροφική υποχώρηση των φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών. Στο διάστημα μεταξύ του 1918 και του 1920 σε δύο ευρωπαϊκά κράτη διαλύθηκαν τα νομοθετικά σώματα, στη δεκαετία του 1920 σε έξι και στη δεκαετία του 1930 σε εννέα ακόμη¹⁵. Οι μόνη ευρωπαϊκές χώρες με επαρκείς δημοκρατικούς πολιτικούς θεσμούς που λειτουργούσαν αδιάκοπα καθ' όλη τη Μεσοπολεμική περίοδο ήταν η Βρετανία, η Φινλανδία, το Ιρλανδικό Ελεύθερο Κράτος, η Σουηδία και η Ελβετία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση, οδήγησε στη ριζοσπαστικοποίηση προς τα δεξιά, μεγάλου μέρους της ευρωπαϊκής κοινωνίας σε αντίθεση με την αριστερή ριζοσπαστικοποίηση την οποία θα ανέμεναν

---

¹⁵ Eric Hobsbawm, « Η εποχή των άκρων: ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991 » σελ.147

οι περισσότεροι. Η αποτυχία της ευρωπαϊκής αριστεράς να αδράξει την ευκαιρία που της προσέφερε η οικονομική κρίση ώστε να κάνει το λόγο της ελκυστικότερο προς ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, υπήρξε παροιμιώδης. Ανάλογα παροιμιώδης υπήρξε και η αποτυχία φιλελεύθερων δημοκρατικών κυβερνήσεων, όπως αυτές της Αγγλίας και της Γαλλίας, να προασπίσουν το δημοκρατικό πολίτευμα σε χώρες όπου οι δημοκρατικές κυβερνήσεις είχαν αναδειχθεί μέσω συνταγματικών διαδικασιών, αφήνοντας τις στο τέλος βορρά στον οποιοδήποτε αντιδραστικό πραξικοπηματία. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ισπανίας του Μεσοπολέμου. Μετά τον τερματισμό της δυναστείας των Βουρβόνων το 1931 και έπειτα από τη διεξαγωγή εθνικών εκλογών, η Ισπανία απέκτησε τη δικιά της νομίμως εκλεγμένη δημοκρατική διακυβέρνηση. Ένας τυχοδιώκτης, αντιδραστικός στρατηγός στο Μαρόκο, ονόματι Φράνκο, ωστόσο, θεώρησε ότι απειλείται η χριστιανική καθολική τάξη στη χώρα καθώς επίσης και η ατομική ιδιοκτησία. Έτσι επεδίωξε να ανέλθει στην εξουσία πραξικοπηματικά, κινούμενος ενάντια στη νόμιμα εκλεγμένη δημοκρατική κυβέρνηση της Μαδρίτης. Αποτέλεσμα της κίνησης αυτής ήταν το ξέσπασμα ενός εμφύλιου πολέμου μεταξύ των υποστηρικτών της νόμιμης δημοκρατικής κυβέρνησης και των υποστηρικτών του Φράνκο. Η ανάμειξη του ξένου παράγοντα υπήρξε σημαντική, εφόσον απ' την αρχή η φασιστική Ιταλία και η ναζιστική Γερμανία, υποστήριζαν ποικιλοτρόπως το στρατηγό Φράνκο, ενώ η μόνη δύναμη η οποία τάχθηκε ανοιχτά υπέρ της νόμιμης κυβέρνησης υπήρξε η Σοβιετική Ένωση. Οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας ακολούθησαν μια πολιτική ουδετερότητας και μη ανάμειξης στο ισπανικό ζήτημα. Ο ισπανικός εμφύλιος έληξε το 1936 με την ήττα της δημοκρατικής κυβέρνησης και την επικράτηση του στρατηγού Φράνκο. Αξίζει να αναφερθεί ότι την ίδια περίοδο δικτατορικά καθεστάτα εγκαθιδρύθηκαν επίσης στη Πορτογαλία (Σαλαζάρ) και στην Ελλάδα (Ι. Μεταξάς).

Εν κατακλείδι, η διεθνής οικονομική κρίση έφερε στο προσκήνιο ένα παγκόσμιο ιδεολογικό πόλεμο, μεταξύ του δημοκρατικού φιλελευθερισμού, του σοβιετικού κομμουνισμού και του φασισμού. Ο εν λόγω πόλεμος χαρακτηρίστηκε τόσο εμφύλιος όσο και διεθνής, διότι οι κρίσιμες διαχωριστικές γραμμές δεν χαράχθηκαν μεταξύ καπιταλισμού και κομμουνισμού, αλλά μεταξύ ιδεολογικών οικογενειών: από τη μια μεριά έχουμε τους απόγονους του Διαφωτισμού του δεκάτου ογδόου αιώνα, καθώς και τις μεγάλες επαναστάσεις συμπεριλαμβανομένης, προφανώς, και της Ρωσικής Οκτωβριανής Επανάστασης, και από την άλλη είναι οι αντίπαλοι τους. Με λίγα λόγια τα σύνορα δεν βρίσκονταν μεταξύ καπιταλισμού και κομμουνισμού, αλλά διαχωρίζαν

την πρόοδο από την αντίδραση. Από την άλλη ήταν ένας διεθνής πόλεμος διότι έθεσε τα ίδια ζητήματα στις περισσότερες δυτικές χώρες. Ήταν εμφύλιος πόλεμος, διότι οι διαχωριστικές γραμμές των φιλοφασιστικών και αντιφασιστικών δυνάμεων διαπερνούσαν κάθε κοινωνία.

1.2 Ο Μεσοπόλεμος στην Ελλάδα

Όπως έχει ήδη αναφερθεί ως Μεσοπόλεμος ορίζεται η εποχή, η χρονική εκείνη περίοδος, που μεσολάβησε από το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου με τη Συνθήκη ειρήνης των Βερσαλλιών τον Ιούνιο του 1919 έως και την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η οποία ορίζεται από την εισβολή των Γερμανικών Ναζιστικών στρατευμάτων στην Πολωνία την 1^η Σεπτεμβρίου του 1939 και την επακόλουθη κήρυξη του πολέμου στη Γερμανία από τη πλευρά της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας.

Στο Ανατολικό Μέτωπο του πολέμου – στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η Ελλάδα – ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τερματίζεται με την υπογραφή της συνθήκης ανακωχής του Μούδρου τον Οκτώβριο του 1918 η οποία και επικυρώνει την άνευ όρων παράδοση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά, η πλειονότητα των ιστορικών θεωρεί πως η Μεσοπολεμική περίοδος ξεκινά ουσιαστικά για την Ελλάδα με το τέλος του Ελληνοτουρκικού πολέμου και την επονομαζόμενη «Μικρασιατική Καταστροφή» που αυτός επέφερε το καλοκαίρι του 1922.

Από τα προαναφερθέντα, εύκολα μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα πως η περίοδος του Μεσοπολέμου ξεκινά για την Ελλάδα με τους χειρότερους αιώνους. Μια δεκαετής περίοδος ατέρμονων πολεμικών επιχειρήσεων από το 1912 έως το 1922, λαμβάνει τέλος με τον πλέον τραγικό για τη χώρα τρόπο.

Η δεκαετής αυτή πορεία ακατάπαυστων πολεμικών συγκρούσεων ξεκινά με τους Βαλκανικούς πολέμους, στους οποίους συμμετέχει η Ελλάδα συνασπισμένη με τους Βαλκάνιους γείτονές της και αντιτιθέμενη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μετά από μια σειρά σημαντικών επιτυχιών στο πεδίο της μάχης, η Ελλάδα καταφέρνει να βγει σε μεγάλο βαθμό κερδισμένη από την στρατιωτική αυτή σύρραξη. Πιο συγκεκριμένα, η χώρα καταφέρνει και προσαρτά στην επικράτεια της μεγάλες περιοχές οι οποίες κατοικούνταν από πολυπληθή και συμπαγή Ελληνικό πληθυσμό και οι οποίες μέχρι τότε βρίσκονταν υπό Οθωμανική κυριαρχία, όπως είναι η Μακεδονία και η Ήπειρος.

Το πέρας του Βαλκανικού Πολέμου βρίσκει επομένως τη χώρα μεγαλύτερη τόσο σε έκταση όσο και σε πληθυσμό. Οι φιλοδοξίες, ωστόσο, του Ελληνικού κράτους δε σταματούν εδώ. Ειδικότερα, η πολιτική τάξη της χώρας θέτει ως πρωταρχικό της στόχο την ενσωμάτωση στον Εθνικό κορμό όλων εκείνων των περιοχών οι οποίες κατοικούνται σε μεγάλο βαθμό από Ελληνικούς πληθυσμούς, παραμένοντας ωστόσο υπό Οθωμανική κατοχή. Οι περί ου ο λόγος περιοχές είναι η Ανατολική Θράκη καθώς και τα παράλια – κυρίως – της Μικράς Ασίας στις οποίες το Ελληνικό στοιχείο είναι ιδιαίτερα έντονο.

Η πολιτική, επομένως, της ενσωμάτωσης στον εθνικό ιστό των περιοχών αυτών κατέχει προεξάρχουσα θέση στο σχεδιασμό της ελληνικής καθεστηκυίας τάξης. Η εν λόγω πολιτική έχει καταστεί ευρέως γνωστή ως «Μεγάλη Ιδέα» ή αλυτρωτισμός, όπως αλλιώς αποκαλείται. Η Μεγάλη Ιδέα, το ιδεώδες δηλαδή της δημιουργίας της Μεγάλης Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών καθώς και η πολυπόθητη λύτρωση του ελληνισμού των περιοχών αυτών από τον οθωμανικό ζυγό, παραγκωνίζει κάθε τι άλλο και καθίσταται ως απόλυτη προτεραιότητα και ύψιστο εθνικό καθήκον για την ελληνική πολιτική τάξη.

Μετά το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων, το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου θεωρήθηκε από την πολιτική ηγεσία της Ελλάδας ως η καλύτερη ευκαιρία για την προώθηση των μεγαλεπήβολων εθνικών στόχων που αναφέρθηκαν ανωτέρω. Με ποιον τρόπο; Με την συμπόρευση της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Τριπλής Συμμαχίας (Αντάντ), δηλαδή στο πλευρό της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας και ενάντια στο συνασπισμό των Κεντρικών Δυνάμεων, της Γερμανίας, της Αυστροουγγαρίας, της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος Βενιζέλος, διαβλέποντας την τελική επικράτηση της Αντάντ, θεώρησε πως η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό των νικητών - σύμφωνα μ' εκείνους - ήταν το διαβατήριο για την εκπλήρωση των υψηλών εθνικών προσδοκιών. Με αφορμή την προαναφερθείσα θέση του Έλληνα πρωθυπουργού αναφορικά με την είσοδο της χώρας στον πόλεμο ξεσπά μία μείζονος σημασίας πολιτική κρίση, η οποία προκάλεσε βαθύτατο ρήγμα μεταξύ του ελληνικού πολιτικού κόσμου και που θα «στοιχειώνει» την πολιτική ζωή του τόπου καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η εσωτερική αυτή κρίση έμεινε γνωστή και ως «Εθνικός Διχασμός».

Η σθεναρή πεποίθηση του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου πως στο τέλος του Μεγάλου Πολέμου νικήτριες θα αναδειχθούν οι δυνάμεις της Αντάντ, τον

οδήγησε στο να υποστηρίξει με εξαιρετική ζέση την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό τους, πεπεισμένος ότι η σύμπραξη της χώρας με το στρατόπεδο των νικητών θα συμβάλλει τα μέγιστα στην επίτευξη των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων. Η θέση αυτή του πρωθυπουργού προσέκρουσε στην κάθετη αντίδραση του Βασιλιά της Ελλάδας Κωνσταντίνου, ο οποίος τρέφοντας φιλογερμανικά αισθήματα, υποστήριξε με θέρμη τη στάση ουδετερότητας την οποία έπρεπε - σύμφωνα με τον ίδιο - να τηρήσει η χώρα μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων στρατοπέδων. Η διαφωνία, επομένως, αναφορικά με την είσοδο ή μη της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο επέφερε την ολοκληρωτική ρήξη στις σχέσεις του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο.

Η ανωτέρω αναφερθείσα ρήξη δεν περιορίστηκε, ωστόσο, μόνο μεταξύ του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Κωνσταντίνου, αλλά επηρέασε ολόκληρο το φάσμα της ελληνικής πολιτικής σκηνής, δημιουργώντας σκηνικό ακραίας πόλωσης, το οποίο διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Την υποστήριξή τους στο πρόσωπο του Βενιζέλου εξέφραζαν - εκτός φυσικά από το κόμμα των φιλελευθέρων του οποίου ήταν ηγέτης - όλοι εκείνοι οι οποίοι δήλωναν υπέρμαχοι της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού, ενώ αντίθετα γύρω από το πρόσωπο του Βασιλιά Κωνσταντίνου συσπειρώθηκαν όλες οι συντηρητικές, αντιδημοκρατικές και φιλομοναρχικές δυνάμεις, με κυρίαρχο το Λαϊκό Κόμμα.

Η ρήξη στις σχέσεις Βενιζέλου-Κωνσταντίνου οδήγησε στη δημιουργία ενός νέου, βαθύτατα διχασμένου πολιτικού σκηνικού, το οποίο αποτελούσαν από τη μια μεριά οι υπέρμαχοι της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού, με επικεφαλής το κόμμα των Φιλελευθέρων και τον ηγέτη του Βενιζέλο, και από την άλλη οι υπέρμαχοι της μοναρχίας και του συντηρητισμού με προεξάρχοντες τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, αλλά και το έτερο μεγάλο αστικό κόμμα, το Λαϊκό, με ηγέτη τον Δ. Γούναρη. Σε επίπεδο επικράτειας το εν λόγω σχίσμα αποτυπώθηκε στη διάκριση μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ελλάδας. Η Παλαιά Ελλάδα που αντιστοιχούσε στα σύνορα του Ελληνικού Βασιλείου μετά την ανεξαρτησία του το 1830, τάχθηκε υπέρ του Κωνσταντίνου και του Λαϊκού Κόμματος, ενώ αντίθετα η Νέα Ελλάδα ή αλλιώς Νέες Χώρες - όπως ονομάζονταν οι περιοχές που προσαρτήθηκαν στον εθνικό κορμό μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους - έδωσαν την υποστήριξή τους στους Φιλελεύθερους και τον ηγέτη τους Βενιζέλο. Ο Εθνικός Διχασμός έφτασε στο αποκορύφωμά του το 1917 με τη διάσπαση της Ελλάδας σε κράτος των Αθηνών υπό το Βασιλιά Κωνσταντίνο και σε κράτος της Θεσσαλονίκης υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Η ρήξη μεταξύ Παλαιάς

και Νέας Ελλάδας, δημοκρατικών και φιλομοναρχικών, Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, αποκρυσταλλώνεται έτσι με τον πλέον καθαρό τρόπο.

Η ευρεία παρέμβαση των δυνάμεων της Αντάντ - μέσω του ναυτικού αποκλεισμού του κράτους των Αθηνών - οδήγησε στην παραίτηση του Κωνσταντίνου, στην ανάληψη της εξουσίας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο καθώς και στην είσοδο της Ελλάδας στο Μεγάλο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Το πολιτικό αισθητήριο του Βενιζέλου επαληθεύεται και έτσι η Τριπλή Συμμαχία είναι ο τελικός νικητής του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Στις ειρηνευτικές συνθήκες που ακολουθούν το τέλος του πολέμου η Ελλάδα, όντας στο στρατόπεδο των νικητών, προσβλέπει στην εκπλήρωση των εθνικών, μεγαλοϊδεατικών επιδιώξεών της, οι οποίες άλλωστε την οδήγησαν στο να λάβει μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις. Όπως και τελικά έγινε, αφού με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών (1920), η οποία διαμέλιζε την πρώην Οθωμανική Αυτοκρατορία προς όφελος των νικητών, οι σύμμαχοι παραχωρούν στην Ελλάδα τη δυτική και ανατολική Θράκη - πλην της Κωνσταντινούπολης - την Ίμβρο, την Τένεδο καθώς και μέρος των παράλιων της Μικράς Ασίας - συμπεριλαμβανομένης και της Σμύρνης - για διάστημα πέντε ετών ενώ στη συνέχεια οι κάτοικοι της περιοχής θα αποφάσιζαν μέσω δημοψηφίσματος την ένωσή τους ή μη με την Ελλάδα. Η Μεγάλη Ιδέα της Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών παίρνει έτσι σάρκα και οστά. Αυτή η νέα πραγματικότητα δεν έμελλε, ωστόσο, να διαρκέσει για πολύ.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, έχοντας μέχρι τότε και την υποστήριξη των - Άγγλων κυρίως - συμμάχων, επιθυμούσε τη συνέχιση των πολεμικών επιχειρήσεων και την κατάληψη περισσότερων εδαφών από τον ελληνικό στρατό στη Μικρά Ασία, πέρα από τα όρια που προέβλεπε η Συνθήκη των Σεβρών. Όντας βέβαιος ότι ο ελληνικός λαός θα επιδοκιμάσει σε ευρεία κλίμακα τα επιτεύγματά του στο διπλωματικό και στρατιωτικό πεδίο, δίνοντάς του εντολή να συνεχίσει έτσι και νιώθοντας απόλυτη σιγουριά για την επικράτησή του, ο Βενιζέλος προκηρύσσει εκλογές το Νοέμβριο του 1920 στις οποίες - εντελώς απροσδόκητα - υφίσταται συντριπτική ήττα από τους αντιπάλους του Λαϊκούς, αποκρυσταλλώνοντας έτσι και εκλογικά το ιδεολογικό χάσμα μεταξύ Παλαιάς και Νέας Ελλάδας. Η μεγάλη αυτή ήττα των Φιλελευθέρων αποδόθηκε στην κόπωση του ελληνικού λαού από τις ακατάπαυστες, οκταετείς πολεμικές συγκρούσεις και στην υπόσχεση του Λαϊκού κόμματος για τερματισμό των εχθροπραξιών σε περίπτωση που αναλάβει την εξουσία.

Η άνοδος του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία, υπό τον Δ. Γούναρη, συνδέθηκε ευθύς αμέσως με το ζήτημα της επιστροφής του Βασιλιά Κωνσταντίνου στο θρόνο, η οποία και πραγματοποιήθηκε έπειτα από διεξαγωγή δημοψηφίσματος. Οι Λαϊκοί, ωστόσο, δεν υπήρξαν πιστοί απέναντι στην προεκλογική τους δέσμευση, αναφορικά με τον τερματισμό της Μικρασιατικής εκστρατείας, τουναντίον, συνέχισαν - με αυξανόμενη μάλιστα ένταση - τις πολεμικές επιχειρήσεις. Η επάνοδος του φιλογερμανού Κωνσταντίνου στο θρόνο είχε δυσανεστήσει σφόδρα τους συμμάχους και ιδιαίτερα τους Άγγλους, οι οποίοι σιγά σιγά άρχισαν να αποσύρουν τη στήριξή τους στις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήγαγε η Ελλάδα στο Μικρασιατικό μέτωπο. Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με τις εκτεταμένες εκκαθαρίσεις εναντίον έμπειρων Βενιζελικών αξιωματικών του στρατεύματος στις οποίες προχώρησαν οι Λαϊκοί και την αυξανόμενη δύναμη του τουρκικού εθνικισμού με επικεφαλής τον Μουσταφά Κεμάλ, οδήγησαν με μεγάλη ταχύτητα στην κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία. Ο τραγικός επίλογος της κατάρρευσης αυτής ήταν η πυρπόληση της Σμύρνης από τους Τούρκους τον Αύγουστο του 1922, ο ξεριζωμός χιλιάδων Ελλήνων από Μικρασιατικά εδάφη, σημαίνοντας έτσι το τέλος της, επί τρεις χιλιετίες, ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία.

Η Μικρασιατική Καταστροφή και ο επακόλουθος ενταφιασμός της Μεγάλης Ιδέας και του αλτρωτισμού, που επί μια ολόκληρη δεκαετία αποτέλεσαν την απόλυτη προτεραιότητα της ελληνικής πολιτικής σκηνής, σηματοδοτεί την είσοδο της Ελλάδας στην εποχή του Μεσοπολέμου. Η περίοδος αυτή ξεκινά με τον χειρότερο δυνατό τρόπο για την Ελλάδα, λαμβάνοντας υπόψη την καταβαράθρωση των εθνικών φιλοδοξιών που είχε υποστεί, καθώς – κυρίως - και το titάνιο έργο της υποδοχής και αποκατάστασης εκατοντάδων χιλιάδων, ξεριζωμένων Ελλήνων Μικρασιατών που έπρεπε να φέρει εις πέρας η χώρα. Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου θα βρεθεί αντιμέτωπη με μια ολότελα διαφορετική και καινούρια εθνική, οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα.

1.2.1 Η πολιτική ζωή στο Μεσοπόλεμο

Αν κάτι χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική σκηνή κατά τη διάρκεια της Μεσοπολεμικής περιόδου αυτά, είναι η πλήρης πολιτική αστάθεια και η ακραία πόλωση. Ο Εθνικός Διχασμός, αποτέλεσμα της διαφωνίας μεταξύ του πρωθυπουργού και των ανακτόρων αναφορικά με τη συμμετοχή ή μη της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο

Πόλεμο, θα αφήσει τα σημάδια του και θα οξύνει περαιτέρω τη πόλωση ανάμεσα στις δύο μεγάλες αστικές παρατάξεις της χώρας, τους Φιλελεύθερους και τους Λαϊκούς, δημιουργώντας ένα εξαιρετικά ρευστό πολιτικό κλίμα καθ' όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η κατάρρευση του Μικρασιατικού Μετώπου και το οριστικό τέλος της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία, πυροδότησε – όπως ήταν αναμενόμενο – έναν κυκεώνα πολιτικών και κοινωνικών αναταράξεων. Ήδη το Σεπτέμβριο του 1922 ένα κίνημα που είχε δημιουργηθεί στο στράτευμα από κατώτερους αξιωματικούς κατάφερε γρήγορα να εξελιχθεί και να καταλάβει τελικά την εξουσία της χώρας υπό την ηγεσία των συνταγματαρχών Ν. Πλαστήρα και Σ. Γονατά. Άμεση προτεραιότητα της «Επαναστατικής Κυβέρνησης του 1922» όπως ονομάστηκε, ήταν η παραδειγματική τιμωρία των υπεύθυνων για τη τραγωδία της Μικρασιατικής Καταστροφής και ο διωγμός του Κωνσταντίνου. Έτσι, μέσα σ' ένα κλίμα γενικότερου αναβρασμού και οργής, αποφασίστηκε η παραπομπή σε έκτακτο στρατοδικείο με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, μιας σειράς ανθρώπων από τους οποίους καταδικάστηκαν οι εξής έξι: α) ο Δ. Γούναρης, β) ο Π. Πρωτοπαπαδάκης, γ) ο Γ. Μπαλτατζής, δ) ο Ν. Στράτος, ε) ο Ν. Θεοτόκης, στ) ο Ξ. Στρατηγός, ζ) ο Μ. Γούδας καθώς και ο αρχιστράτηγος Γ. Χατζηανέστης. Οι πέντε πρώτοι πολιτικοί καθώς και ο Χατζηανέστης καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν, ενώ οι άλλοι δύο σε ισόβια φυλάκιση. Η εν λόγω δίκη έχει μείνει στην ιστορία και ως η «δίκη των έξι».

Η προαναφερθείσα ενέργεια όξυνε έτι περαιτέρω την πολιτική αντιπαράθεση καθώς θεωρήθηκε ως ένα πολύ ισχυρό χτύπημα του Βενιζελισμού έναντι των Αντιβενιζελικών. Αυτό προκύπτει τόσο από το ό,τι οι αξιωματικοί της επαναστατικής κυβέρνησης προέρχονταν από το Βενιζελικό τμήμα του στρατεύματος, καταδικάζοντας σε θάνατο μεταξύ άλλων, ηγετικές μορφές του Λαϊκού κόμματος – όπως ο Δ. Γούναρης και ο Π. Πρωτοπαπαδάκης – όσο και από μη αποφασιστική στάση του Βενιζέλου να αποτρέψει την εκτέλεση των έξι. Παρ' όλα αυτά, τόσο η αποπομπή του Βασιλιά όσο και η σταδιακή αποσύνθεση του Λαϊκού κόμματος μετά το θάνατο του ηγέτη του Δ. Γούναρη, οδήγησαν τα πράγματα προς κάποια βραχείας διάρκειας εκτόνωση.

Η επαναστατική κυβέρνηση υπέγραψε το 1923 με τη Τουρκία, τη Συνθήκη της Λωζάννης η οποία εκτός από τις συνοριακές διαφορές μεταξύ των δύο χωρών, φιλοδοξούσε να δώσει λύση και στο ζήτημα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Τουρκίας και των μουσουλμανικών της Ελλάδας. Η λύση που τελικά επελέγη ήταν

αυτή της μαζικής, υποχρεωτικής και οριστικής ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ των δύο κρατών. Ήταν η πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία όπου αποφασίστηκε σε - τέτοια έκταση και υποχρεωτικού χαρακτήρα - ανταλλαγή εθνοτικών μειονοτικών ομάδων, χωρίς να ληφθούν υπ όψιν η γνώμη και τα συμφέροντα των άμεσα ενδιαφερόμενων.

Η διαδικασία της υποχρεωτικής ανταλλαγής των Ελληνικών πληθυσμών της Τουρκίας με τους τουρκικούς πληθυσμούς της Ελλάδας, υπήρξε μια βαθιά τομή στη νεότερη Ελληνική ιστορία. Με την πράξη αυτή επισφραγίζεται ο οριστικός θάνατος της Μεγάλης Ιδέας - που επί ένα αιώνα καθόριζε την ελληνική εξωτερική πολιτική - καθώς επίσης και ο αμετάκλητος ξεριζωμός του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Πλέον, η συντριπτική πλειονότητα του Ελληνισμού συγκεντρώνεται εντός των συνόρων του Ελληνικού κράτους, αυξάνοντας έτσι κατακόρυφα το βαθμό της εθνικής του ομοιογένειας. Παράλληλα, το οικονομικά και κοινωνικά χειμαζόμενο Ελληνικό κράτος βρίσκεται αντιμέτωπο με την τιτάνια πρόκληση της υποδοχής και της αποκατάστασης ενός - και πλέον - εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων.

Τον Ιανουάριο του 1924, η Επαναστατική κυβέρνηση παραδίδει την εξουσία στη Δ' Συντακτική Συνέλευση ενώ την 25^η Μαρτίου του 1924, η Συνέλευση αποφάσισε ομόφωνα την έκπτωση της μοναρχίας και την ανακήρυξη της δημοκρατίας. Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του ίδιου έτους, αναφορικά με το πολιτειακό ζήτημα, επικύρωσε την απόφαση της Συνέλευσης με ποσοστό 70%. Το Λαϊκό κόμμα δεν αναγνώρισε το δημοκρατικό πολίτευμα. Δυστυχώς, ο δημοκρατικός βίος υπήρξε εξαιρετικά βραχύς καθώς έπειτα από μια περίοδο ασυνεννοησίας και πολιτικής αστάθειας μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, με φόντο τη δημιουργία οικουμενικής κυβέρνησης, ο Βενιζελικός αξιωματικός του στρατού Θεόδωρος Πάγκαλος άδραξε την ευκαιρία και ανέτρεψε την εύθραυστη κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου το 1925, κηρύσσοντας δικτατορία.

Αν κάτι χαρακτηρίζει το χρονικό διάστημα που έπεται, αυτό είναι – εκτός από την αποκατάσταση του δημοκρατικού πολιτεύματος – η ολική επαναφορά του Ελευθέριου Βενιζέλου στο πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας, μετά και τη συντριπτική νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Αυγούστου του 1928. Η τετραετία 1928-1932 έχει χαρακτηριστεί και ως η δεύτερη χρυσή τετραετία του Βενιζέλου (μετά το 1915-1919). Ο κρητικός πολιτικός έχει ως ύψιστη προτεραιότητα του, τον εκσυγχρονισμό του κράτους και την ανοικοδόμησή της οικονομίας, πάντα σε συμφωνία με τις επιταγές της φιλελεύθερης οικονομίας. Ως μέσο για την οικονομική

ανάπτυξη της χώρας θεωρεί τη συνέχιση της πολιτικής των παραγωγικών έργων, κυρίως έργων υποδομής, η υλοποίηση των οποίων καθιστά απαραίτητο το δανεισμό της χώρας από τις κεφαλαιαγορές του εξωτερικού και κυρίως αυτής του Λονδίνου.

Εξαιρετική σημασία απέδιδε ο Βενιζέλος και στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, τομέας στον οποίο η κρατική παρέμβαση ήταν ιδιαίτερα έντονη. Στόχος της κυβέρνησης ήταν η επίτευξη αυτάρκειας σε ορισμένα γεωργικά προϊόντα. Παράλληλα, η υλοποίηση από την επαναστατική κυβέρνηση της αγροτικής μεταρρύθμισης το 1923 με στόχο την αποκατάσταση των προσφύγων αλλά και των γηγενών ακτημόνων, είχε οδηγήσει στην απαλλοτρίωση της μεγάλης γαιοκτησίας, στον πλήρη κατακερματισμό της αγροτικής γης, στην απόλυτη επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας και εν τέλει στη δημιουργία ενός έθνους μικροϊδιοκτητών, στο οποίο ο κάθε αγρότης ήταν κάτοχος ενός μικρού κομματιού αγροτικής γης.

Η διεθνής οικονομική κρίση που ξέσπασε μετά το κραχ του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης το 1929, μπορεί αρχικά να μην είχε γίνει αισθητή στην Ελλάδα, ωστόσο κατά τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1930 και κυρίως το 1932, κατάφερε σημαντικά πλήγματα στην Ελληνική οικονομία οδηγώντας τη χώρα στη χρεοκοπία το 1932. Όπως έχει ήδη αναφερθεί ο Ελευθέριος Βενιζέλος απέδιδε εξαιρετικά μεγάλη σημασία στην υλοποίηση παραγωγικών έργων υποδομής ώστε να εξασφαλιστεί μια βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη για τη χώρα. Παρόλα αυτά η υλοποίηση των εν λόγω έργων καθιστούσε επιτακτικό – ελέω στενότητας των εγχώριων κεφαλαίων – το δανεισμό του ελληνικού δημοσίου από τις διεθνείς χρηματαγορές, ο οποίος είχε σαν επακόλουθο την ανάλογη μεγέθυνση του εξωτερικού δημοσίου χρέους της χώρας.

Οι πραγματικά δυσμενείς οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στις διεθνείς κεφαλαιαγορές οδήγησε, σε δραματική μείωση των διαθέσιμων πιστώσεων στη διεθνή αγορά, καθιστώντας έτσι αδύνατη την απρόσκοπτη δανειοδότηση της Ελλάδας από το εξωτερικό. Απόρροια των παραπάνω γεγονότων ήταν η κατάρρευση του οικονομικού σχεδιασμού της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων, η οποία έπρεπε πλέον να βασιστεί στους εγχώριους πόρους και να εγκαταλείψει τις όποιες προσδοκίες για εισροή ξένων κεφαλαίων, είτε με τη μορφή άμεσων επενδύσεων είτε με τη μορφή εξωτερικού δανεισμού του δημοσίου, στα οποία στήριξε καθ' ολοκληρία στο παρελθόν την οικονομική της πολιτική. Ο μόνος τρόπος προκειμένου να αποφευχθεί η «ασφυξία» της Ελληνικής οικονομίας ήταν η αποσύνδεση της δραχμής από τον κανόνα χρυσού, κάτι στο οποίο ο Βενιζέλος αντιτάχτηκε μέχρι την τελευταία στιγμή,

καθώς και η παύση εξυπηρέτησης του εξωτερικού χρέους της χώρας, η κύρηξη δηλαδή στάσης πληρωμών.

Η διεθνής οικονομική κρίση, οι συνέπειες της στην ελληνική οικονομία καθώς και οι αδέξιοι – κατά πολλούς – χειρισμοί της Ελληνικής κυβέρνησης κατά την αντιμετώπισή της, είχαν ως άμεσο αποτέλεσμα το πολιτικό κεφάλαιο και το προσωπικό κύρος του Ελευθέριου Βενιζέλου, να υποστούν ένα καίριο πλήγμα. Την παραίτησή του από το πρωθυπουργικό αξίωμα, ακολουθεί μια περίοδος έντονης και απρόσμενης οικονομικής ανάπτυξης καθώς επίσης και έκδηλης πολιτικής αστάθειας και ρευστότητας. Το αντιβενιζελικό Λαϊκό κόμμα υπό την ηγεσία του Π. Τσαλδάρη αναλαμβάνει την εξουσία αναγνωρίζοντας για πρώτη φορά το δημοκρατικό πολίτευμα.

Η πολιτική αστάθεια - η οποία τείνει να καταστεί ενδημικό χαρακτηριστικό της ελληνικής, μεσοπολεμικής πολιτικής ζωής - επανέρχεται στο προσκήνιο μετά από μια σειρά εκλογικών αναμετρήσεων οι οποίες ανέδειξαν ισόπαλα τα δύο κόμματα – Φιλελεύθερους και Λαϊκούς – και εν μέσω ενός σκηνικού νέας πόλωσης λόγω της προσπάθειας του Βενιζέλου να επαναφέρει στο προσκήνιο τις ευθύνες του Λαϊκού κόμματος για τον Εθνικό Διχασμό αλλά και για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η αποτυχημένη προσπάθεια δημιουργίας στασιαστικού κινήματος από τον Βενιζέλο το 1935 - με πρόσχημα τη διάσωση της δημοκρατίας που βρίσκεται σε κίνδυνο - αποτελεί την τελευταία πράξη του Ελευθέριου Βενιζέλου στο πολιτικό σκηνικό της χώρας. Η φυγή του στο εξωτερικό και ο θάνατος του το 1936 αποτελούν το τέλος μιας ολόκληρης εποχής για τη πολιτική ιστορία του τόπου. Τον ίδιο χρόνο φεύγει από τη ζωή και ο ηγέτης του Λαϊκού κόμματος Π. Τσαλδάρης. Οι δύο μεγάλες αστικές παρατάξεις, έχοντας απολέσει τις ηγετικές τους προσωπικότητες, βυθίζονται στην εσωστρέφεια μη μπορώντας να ανταποκριθούν στο αίτημα του ελληνικού λαού για διακομματική συνεργασία και ανοίγοντας έτσι το δρόμο στην κατάλυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και την επιβολή δικτατορίας, αρχικά από τον στρατηγό Κονδύλη και τους βασιλόφρονες αξιωματικούς - οι οποίοι ανέτρεψαν την κυβέρνηση Τσαλδάρη τον Οκτώβριο του 1935 και που διενήργησαν ένα καθόλα διαβλητό και νόθο δημοψήφισμα για τη παλινόρθωση της μοναρχίας (Βασιλιάς Γεώργιος) - και εν συνεχεία από τον Ι. Μεταξά την 4^η Αυγούστου 1936.

Ιδιαίτερης μνείας χρήζει ο εξέχων και συνάμα παρεμβατικός ρόλος του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή καθ όλη τη διάρκεια της περιόδου του Μεσοπολέμου. Τα δύο κυρίαρχα αστικά πολιτικά κόμματα, οι Φιλελεύθεροι (Δημοκρατικοί) και οι

Λαϊκοί (Βασιλόφρονες), προχώρησαν σε εκτεταμένες εκκαθαρίσεις στο στράτευμα κάθε φορά που ανέρχονταν στην εξουσία. Τοποθετώντας άτομα της αρεσκείας τους σε ιδιαίτερα νευραλγικούς τομείς, επιχειρούσαν να έχουν τον πλήρη έλεγχο επί του στρατεύματος.

Παρά το γεγονός ότι οι πολιτικοί ταγοί της χώρας στηρίχθηκαν σε μεγάλο βαθμό στους στρατιωτικούς προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιρροή τους στον κρατικό μηχανισμό, οι στρατιωτικοί δεν αποδείχτηκαν το ίδιο αξιόπιστοι καθώς εξαιρετικά σύνθηες ήταν το φαινόμενο αυτοί να μεταπηδούν από το ένα κομματικό στρατόπεδο στο άλλο, ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές στην ιστορία του τόπου όπου οι αξιωματικοί του στρατού εκμεταλλεύτηκαν περιόδους πολιτικής ρευστότητας και αστάθειας για να ανατρέψουν κυβερνήσεις και να επιβάλουν στρατιωτική δικτατορία.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κύρια αιτία για την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού στη χώρα υπήρξε η αδυναμία των δύο μεγάλων κομμάτων να συνεργαστούν, δημιουργώντας μια οικουμενική κυβέρνηση, όπως ήταν άλλωστε και η επιθυμία του εκλογικού σώματος το οποίο αναδείκνυε ισόπαλα τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα στις συνεχείς εκλογικές αναμετρήσεις εκείνης της περιόδου. Η εν λόγω αδυναμία, έδωσε τον πρώτο λόγο στον βασιλιά Γεώργιο χρίζοντας τον πρωταγωνιστή στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας, μετά και την επάνοδό του στο θρόνο από το δικτατορικό καθεστώς του Κονδύλη. Παραμερίζοντας τον Κονδύλη, ο Γεώργιος προχώρησε στο διορισμό κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Κ. Δεμερτζή. Μετά το θάνατο ωστόσο του Δεμερτζή, τον Απρίλιο του 1936, ο Γεώργιος διόρισε στη πρωθυπουργία τον Ι. Μεταξά.

Η αυξανόμενη δυσарέσκεια της εργατικής τάξης για τις συνθήκες διαβίωσής της, οι οποίες έβαιναν διαρκώς επιδεινούμενες, έδωσαν στον Ι. Μεταξά – σε απόλυτη συμφωνία με τον Βασιλιά Γεώργιο – την αφορμή που έψαχνε για να προχωρήσει στην κατάλυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και την επιβολή στρατιωτικής δικτατορίας. Με πρόσχημα τον κίνδυνο διατάραξης της δημόσιας τάξης, λόγω προγραμματισμένης Γενικής Απεργίας, ο Ι. Μεταξάς και ο Γεώργιος ο Β΄ ανέστειλαν στις 4 Αυγούστου 1936 την ισχύ του Συντάγματος, προχώρησαν στη διάλυση της Βουλής και κήρυξαν δικτατορία. Η κυβέρνηση του Ι. Μεταξά αποτελούνταν από πρόσωπα που προέρχονταν και από τις δύο παρατάξεις, τόσο Φιλελεύθερους όσο και Λαϊκούς. Αν εξαιρέσει κανείς την υλοποίηση κάποιων θετικών μέτρων τα οποία είχαν αποφασιστεί από προηγούμενες κυβερνήσεις, όπως η λειτουργία του Ι.Κ.Α., η υποχρεωτική διαιτησία στις εργασιακές σχέσεις, η καθιέρωση συλλογικών

συμβάσεων εργασίας και η ρύθμιση των αγροτικών χρεών, κατά τα λοιπά η Μεταξική δικτατορία υπήρξε ένα καθεστώς το οποίο στήριζε τη «νομιμότητά» του στον αυταρχισμό και τη βίαιη αστυνομική καταστολή. Ο Ι. Μεταξάς έμεινε στην ιστορία όχι τόσο για το έργο του όσο για το «ΟΧΙ» που απήντησε στην απαίτηση για διέλευση των Ιταλικών στρατευμάτων από το Ελληνικό έδαφος, βάζοντας έτσι την Ελλάδα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των Συμμάχων και ενάντια στον Άξονα.

1.2.2 Η Ελληνική οικονομία στο Μεσοπόλεμο

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Ελλάδα εισέρχεται στη περίοδο του Μεσοπολέμου με τους χειρότερους δυνατούς οινούς. Η Μικρασιατική Καταστροφή, η κατάρρευση του Μεγαλοϊδεατισμού και η εισροή στη χώρα εκατοντάδων χιλιάδων ξεριζωμένων Ελλήνων Μικρασιατών – απόρροια της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας – Τουρκίας που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάννης το 1923 – αποτέλεσε μια τομή στο νεότερο ελληνικό ιστορικό γίνεσθαι. Η Ελλάδα την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν μια ολότελα διαφορετική – από πολιτική, δημογραφική, οικονομική, κοινωνική και εδαφική σκοπιά – χώρα. Ένα κράτος και ένας λαός οικονομικά και κοινωνικά εξουθενωμένος μετά από μια δεκαετία ατέρμονων πολεμικών συγκρούσεων, καλούνται να αναλάβουν το Ηράκλειο έργο της αποδοχής και της αποκατάστασης ενός τεράστιου και σε άθλια κατάσταση πληθυσμού ενώ παράλληλα έπρεπε ο τόπος να ορθοποδήσει, να βρει το βηματισμό του και να δώσει στους πολίτες του ένα νέο όραμα για το μέλλον.

Όπως είναι αναμενόμενο, η εγχώρια οικονομία όντας βαριά πληγμένη από τις παρατεταμένες πολεμικές συρράξεις των προηγούμενων χρόνων, αδυνατούσε να ανταπεξέλθει με ίδιους πόρους στο τιτάνιο και εξαιρετικά δαπανηρό έργο της υποδοχής και της αποκατάστασης των Μικρασιατικών προσφύγων. Για το λόγο αυτό η Βενιζελική κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου, που βρισκόταν τότε στην εξουσία, αναζήτησε βοήθεια στρεφόμενη στο διεθνή δανεισμό. Η Κοινωνία των Εθνών – ένας υπερεθνικός οργανισμός που δημιουργήθηκε με την Συνθήκη των Βερσαλλιών το 1919 και που έργο τους ήταν η προώθηση της παγκόσμιας ειρήνης και συνεργασίας – ανταποκρινόμενη στο αίτημα των Ελληνικών αρχών, παρέσχε δάνειο στην Ελλάδα το 1923 με σκοπό την αποκατάσταση των προσφύγων. Ως όρο για την εκταμίευση του δανείου, η ΚτΕ έθεσε τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου και υπό τη διεθνή εποπτεία

οργανισμού ο οποίος θα διαχειρίζεται τα εν λόγω κονδύλια και θα επιφορτιστεί με το συνολικότερο έργο της αστικής και αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων. Ο περί ου ο λόγος οργανισμός ιδρύθηκε το 1923 και έφερε το όνομα «Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων» (ΕΑΠ).

Η σύναψη των επονομαζόμενων και ως προσφυγικών δανείων, σηματοδότησε την σταδιακή είσοδο του ξένου κεφαλαίου στην Ελληνική οικονομία. Μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι του εξωτερικού διαγκωνίζονταν μεταξύ τους για το ποιος θα αναλάβει την υλοποίηση φιλόδοξων έργων υποδομής που σχεδίαζε η ελληνική κυβέρνηση την περίοδο εκείνη. Ως χαρακτηριστικότερο παράδειγμα επένδυσης ξένου κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία, θεωρούνται η ανάληψη από την Βρετανική Power and Traction του έργου ηλεκτροδότησης της Αθήνας και της διαχείρισης των αστικών συγκοινωνιών της πρωτεύουσας, η ανάθεση της υδροδότησης των Αθηνών μέσω κατασκευής φράγματος στον Μαραθώνα στην αμερικανική εταιρία Ulen καθώς και η υπογραφή σύμβασης με τη γερμανική Siemens and Halske για την κατασκευή του νέου τηλεφωνικού δικτύου της Αθήνας.

Μετά την πτώση της κυβέρνησης του Λαϊκού κόμματος το 1922, η οποία θεωρήθηκε υπεύθυνη για τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι «βενιζελογενείς» κυβερνήσεις που ακολούθησαν χάραξαν μια οικονομική πολιτική εξαιρετικά εξωστρεφή η οποία βασίζονταν στις ξένες επενδύσεις και στο διεθνή δανεισμό. Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε με περισσότερη θέρμη μετά και τη συντριπτική νίκη των Φιλελευθέρων και του Βενιζέλου στις εκλογές του 1928 και για όλη την τετραετούς διάρκειας διακυβέρνησής τους, έως το 1932. Η συνέχιση της κατασκευής μεγάλων έργων υποδομής χρηματοδοτούμενων μέσω των ξένων επενδύσεων ή του διεθνούς δανεισμού, αποτέλεσε την κορωνίδα της οικονομικής πολιτικής των Φιλελευθέρων.

Η είσοδος στη χώρα εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων είχε άμεση επίπτωση στην Ελληνική οικονομία. Το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε σε εντυπωσιακό βαθμό, δίνοντας λύση σε ένα από τα πλέον χρονίζοντα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας που ήταν η έλλειψη ικανού αριθμού φθηνών εργατικών χεριών. Ο πρώτος τομέας ο οποίος επωφελήθηκε από την εξέλιξη αυτή ήταν ο βιομηχανικός, εφόσον η ανάπτυξη που παρουσίασε η ελληνική βιομηχανία καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 βασίστηκε εν πολλοίς στη μεγάλη διαθεσιμότητα φθηνού εργατικού δυναμικού. Οι αριθμοί είναι εντυπωσιακοί: ανάμεσα στις δύο βιομηχανικές απογραφές του 1920 και του 1930 καταγράφεται διπλασιασμός του αριθμού των βιομηχανικών καταστημάτων, ενώ η ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγής

αυξήθηκε κατά 60% περίπου μεταξύ 1922 και 1929 και οι ετήσιοι ρυθμοί της υπολογίζονται γύρω στο 6,8% (Mazower 2002).

Παρά την όποια θετική εντύπωση που προκαλούν οι ανωτέρω αριθμοί, ιδιαίτερης μνείας χρήζει το γεγονός ότι η πρόοδος αυτή της βιομηχανίας δεν απορρέει από κάποια συντονισμένη, κυβερνητική βιομηχανική πολιτική αλλά οφείλεται σε μια σειρά άλλων παραγόντων. Οι εξευτελιστικά χαμηλοί μισθοί των βιομηχανικών εργατών την περίοδο εκείνη, σε συνδυασμό με την υποτιμημένη δραχμή και τους υψηλούς δασμούς που καθιστούσαν τα προϊόντα του εξωτερικού ακριβότερα, ήταν οι κύριοι παράγοντες που τροφοδότησαν την αλματώδη ανάπτυξη της Ελληνικής βιομηχανίας. Εξίσου σημαντικός για την εγχώρια βιομηχανική ανάπτυξη, ήταν και ο οικοδομικός οργανισμός που βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη - ελέω της κατασκευής κατοικιών για την αποκατάσταση των προσφύγων - και ο οποίος έδωσε σημαντική ώθηση στις βιομηχανίες παραγωγής οικοδομικών υλικών.

Η Ελληνική πολιτική σκηνή του Μεσοπολέμου – ανεξαρτήτως κόμματος και ιδεολογίας – έθεσε σε πρώτο πλάνο την αγροτική ανάπτυξη της χώρας παραγκωνίζοντας σε δεύτερη μοίρα τη βιομηχανία. Η όποια κρατική παρέμβαση στην οικονομία περιοριζόνταν αυστηρά στον τομέα της γεωργίας ενώ – αντίθετα - η βιομηχανία αφέθηκε στην πρωτοβουλία και στις διαθέσεις του ιδιωτικού κεφαλαίου. Οι Έλληνες πολιτικοί της περιόδου αντιμετώπιζαν με περισσή καχυποψία την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα για διάφορους λόγους. Ο πιο σημαντικός, υπήρξε το γεγονός πως η βιομηχανία θεωρούνταν φορέας κοινωνικών ανισοτήτων και αναταραχών, ικανών να διασαλεύσουν την υποτιθέμενη κοινωνική αρμονία, ομοιογένεια και αταξικότητα που επικρατούσε στην Ελλάδα της μικροϊδιοκτησίας. Η Ελληνική πολιτική ιθύνουσα τάξη καθώς και οι Έλληνες αστοί διακατέχονταν από τον έντονο φόβο πως πιθανή ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα μπορεί να οδηγήσει στην προλεταριοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση των εργαζομένων, λόγω των έντονων κοινωνικών ανισοτήτων που αυτή επιφέρει. Η ιδέα ενός μεγάλου αριθμού ατόμων να γίνονται κοινωνοί και να εμπορούνται τα κομμουνιστικά ιδεώδη ήταν κάτι το οποίο τρόμαζε την εγχώρια πολιτική – και όχι μόνο – ελίτ.

Εξαιτίας του προαναφερθέντος φόβου οι κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου έστρεψαν όλο τους το ενδιαφέρον στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα της χώρας. Τα μέγιστα προς αυτή τη κατεύθυνση, συνέβαλε η αγροτική μεταρρύθμιση η οποία είχε ψηφιστεί το 1917 αλλά η υλοποίησή της ξεκίνησε από την επαναστατική κυβέρνηση το 1923. *«Η αγροτική μεταρρύθμιση, μια από τις πιο ριζοσπαστικές που γνώρισε η*

Ευρώπη μετά το 1918, μετέτρεψε την Ελλάδα σε έθνος μικροϊδιοκτητών. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, τα τρία τέταρτα των καλλιεργούμενων εκτάσεων αποτελούνταν από εκμεταλλεύσεις μικρότερες των 100 στρεμμάτων»¹⁶.

Το μεγαλύτερο θετικό γεγονός που επέφερε η αγροτική μεταρρύθμιση ήταν το ότι εξάλειψε τη μεγάλη γαιοκτησία και πρόσφερε ιδιόκτητη γη στους ακτήμονες – πρόσφυγες και γηγενείς – αγρότες δημιουργώντας τους το αίσθημα ασφάλειας που απορρέει από την ιδιοκτησία, το οποίο παραδοσιακά κατέχει εξέχουσα σημασία στην κοινωνική και οικονομική ζωή της Ελλάδας. *«Η αγροτική μεταρρύθμιση ενίσχυσε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο τον αγροτικό συντηρητισμό ο οποίος, όπως το έθεσε αυτόρεσκα ένας σχολιαστής, συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην ανυπαρξία στην Ελλάδα των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων τα οποία συγκλονίζουν άλλες χώρες»¹⁷.*

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε συνειδητοποιήσει πως η δημιουργία μιας πολυπληθούς τάξης μικροϊδιοκτητών χωρικών μπορούσε να εκτονώσει τον αγροτικό ριζοσπαστισμό, να εμποδίσει τη δημιουργία ενός εργατοαγροτικού μετώπου και να συμβάλλει τα μέγιστα στην εξασφάλιση κοινωνικής σταθερότητας στη χώρα. Αυτή η φιλοσοφία βρισκόταν πίσω από την αγροτική μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1920 από την οποία ευνοήθηκαν εξίσου, τόσο οι πρόσφυγες όσο και γηγενείς αγρότες. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η κρατική παρέμβαση στην αγροτική οικονομία ήταν ιδιαίτερα έντονη, σε πλήρη αντιδιαστολή με την ανυπαρξία οποιασδήποτε βιομηχανικής πολιτικής. Ένα από τα βασικά εργαλεία της κρατικής αγροτικής πολιτικής του μεσοπολέμου, αποτέλεσε η ίδρυση της Γεωργικής Τράπεζας το 1927 η οποία στη συνέχεια ονομάστηκε Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.) και που θα ξεκινήσει τη λειτουργία της το 1929.

Σημείο καμπής στη δημοσιονομική πορεία της χώρας κατά τη περίοδο του Μεσοπολέμου, αποτέλεσε το ξέσπασμα της διεθνούς οικονομικής κρίσης που ακολούθησε το χρηματιστηριακό κραχ στη Νέα Υόρκη το 1929. Στις αρχές οι επιπτώσεις στο εσωτερικό της χώρας από αυτή την - πρωτοφανούς έντασης και διάρκειας - διεθνή κρίση ήταν μάλλον αμελητέες. Ο μόνος τομέας ο οποίος επλήγη σημαντικά ήταν ο αγροτικός λόγω της ραγδαίας μείωσης στις τιμές των αγροτικών προϊόντων τα οποία ήταν και τα κύρια εξαγωγίμα ελληνικά αγαθά στις διεθνείς αγορές. Η απουσία δραματικών κοινωνικών επιπτώσεων που παρατηρούνταν στις

---

¹⁶Mark Mazower, « Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου», σελ.111

¹⁷Mark Mazower, « Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου», σελ.56

χώρες του εξωτερικού, έκαναν την ελληνική κυβέρνηση να φαντάζει εξαιρετικά αισιόδοξη αναφορικά με την πορεία της χώρας.

Ωστόσο, τα πρώτα αρνητικά σημάδια δεν άργησαν να φανούν. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η οικονομική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου βασιζόταν εξ ολοκλήρου στο ξένο κεφάλαιο, είτε αυτό εισέρεε στη χώρα με τη μορφή άμεσων επενδύσεων είτε με τη μορφή του διεθνούς δανεισμού. Η απόλυτη βεβαιότητα του Έλληνα πρωθυπουργού πως η ροή του διεθνούς κεφαλαίου θα συνεχιζόταν – μη θέτοντας έτσι σε κίνδυνο τα φιλόδοξα προγράμματα υποδομών και επενδύσεων που είχε εκπονήσει η Ελληνική κυβέρνηση – γρήγορα διαψεύστηκε. Η δριμύτητα της χρηματοπιστωτικής κρίσης, οδήγησε στο κλείσιμο της στρόφιγγας του διεθνούς δανεισμού, στερώντας έτσι από την Ελλάδα τα υπερπολύτιμα ξένα κεφάλαια που τόσο χρειαζόταν για τη συνέχιση του προγράμματος ανοικοδόμησης της οικονομίας και τινάζοντας ουσιαστικά στον αέρα ολόκληρο τον οικονομικό σχεδιασμό της Ελληνικής κυβέρνησης.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί, ότι η έντονη τάση της Ελληνικής κυβέρνησης να καταφεύγει στον εξωτερικό δανεισμό για τη χρηματοδότηση της χώρας δεν έλκει την προέλευσή της μόνο στην απουσία ικανού εγχώριου κεφαλαίου. *«Ο υπερβολικός δανεισμός αντανακλούσε επίσης την πολιτική αδυναμία του κράτους ή, ακριβέστερα, την ανικανότητα των Ελλήνων πολιτικών να αντλήσουν τα κεφάλαια που βρίσκονται στο εσωτερικό της Ελλάδας ώστε να τα χρησιμοποιήσουν για λογαριασμό του κράτους. Η εγχώρια φορολογία παρέμενε σε ακραίο βαθμό αντιστρόφως προοδευτική. Η διαφυγή του κεφαλαίου αποτελούσε χρόνιο πρόβλημα το οποίο οι εμπορικές τράπεζες ελάχιστα ή καθόλου δεν προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν. Η ελληνική αστική τάξη διατηρούσε μεγάλα χρηματοπιστωτικά ποσά στη Ζυρίχη, το Λονδίνο και αλλού: Έλληνες υπήκοοι πρόσφεραν έως και το ένα τρίτο του δανειακού κεφαλαίου το οποίο αντλούσε από το εξωτερικό η κυβέρνηση Βενιζέλου μετά το 1928! Ανίκανο να φορολογήσει αυτό το χρήμα, το ελληνικό κράτος μπορούσε να αποκτήσει πρόσβαση στη χρήση του μέσω δανεισμού. Αυτοί οι δημοσιονομικοί περιορισμοί έδειχναν πόσο χαμηλή ανοχή είχε εξασφαλίσει στο εσωτερικό της χώρας η οικονομική πολιτική των Φιλελευθέρων»¹⁸.*

Το επόμενο διάστημα, ο Ε. Βενιζέλος επιδίδεται σε έναν αγώνα δρόμου με τους διεθνείς πιστωτές προκειμένου εκείνοι να συνεχίσουν να παρέχουν τη στήριξή τους στην ελληνική οικονομία, μέσω της παροχής νέων δανείων, ζητώντας παράλληλα την

---

¹⁸Mark Mazower, « Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου», σελ.386

αναστολή, για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, της πληρωμής του εξωτερικού δημόσιου χρέους της χώρας. Οι διαπραγματεύσεις αυτές δεν είχαν την έκβαση που επιθυμούσε η ελληνική πλευρά, καθιστώντας έτσι αδύνατη τη συνέχιση του διεθνούς δανεισμού της χώρας και αφήνοντας μετέωρη την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης. Πλέον, οι δυνατότητες ελιγμού της πολιτικής ηγεσίας του τόπου στενεύουν δραματικά και ως μοναδικές επιλογές ικανές να ανασχέσουν την επερχόμενη κατάρρευση, παρουσιάζονται αφενός η εγκατάλειψη του κανόνα του χρυσού - κάτι που έχει μείνει στην ιστορία και ως «μάχη της δραχμής» - και αφετέρου η κήρυξη στάσης πληρωμών.

Κατά το προηγούμενο διάστημα, μεγάλο μέρος του πολιτικού κόσμου της χώρας υποστήριζε πως ο μόνος τρόπος ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας είναι η νομισματική σταθερότητα η οποία θα επιτρέψει την απρόσκοπτη πρόσβαση της χώρας στις διεθνείς κεφαλαιαγορές. Η σταθεροποίηση της δραχμής επετεύχθη μέσω της πρόσδεσης της Ελλάδας στον κανόνα του χρυσού. Ο ίδιος ο Ε. Βενιζέλος υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της πολιτικής αυτής την οποία υπερασπίστηκε με ιδιαίτερο ζήλο μέχρι που η ένταση της κρίσης περιόρισε δραματικά τις διαθέσιμες επιλογές του. Έτσι, μη δυνάμενος να πράξει διαφορετικά, προχώρησε τον Απρίλιο του 1932 στην ανακοίνωση της εγκατάλειψης από την Ελλάδα του κανόνα του χρυσού και στην υποτίμηση του εθνικού νομίσματος. Η υποτίμηση και η διολίσθηση της δραχμής οδήγησαν στο διπλασιασμό του δραχμικού βάρους του εξωτερικού χρέους καθιστώντας έτσι ολότελα αδύνατη την αποπληρωμή του και οδηγώντας την ελληνική κυβέρνηση το 1932 να προβεί σε κήρυξη στάσης πληρωμών.

Οι ανωτέρω επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης επέφεραν συντριπτικό πλήγμα στο κύρος του Ε. Βενιζέλου, ο οποίος κατηγορήθηκε για την αρχική, υπερβολική του αισιοδοξία αλλά και τη μετέπειτα αδράνεια που επέδειξε κατά τη διαχείριση της κρίσης. Η «ήττα» που γνώρισε στη «μάχη της δραχμής» έπληξε βαρύτητα την εικόνα του, εφόσον ο ίδιος είχε αναγάγει τη νομισματική σταθεροποίηση μέσω της σύνδεσης στον κανόνα του χρυσού, σε προσωπικό του στοίχημα. Επιπλέον, η άδοξη κατάληξη που είχε η διαχείριση της κρίσης μέσω της κήρυξης στάσης πληρωμών, σήμανε ουσιαστικά και τη χρεοκοπία της οικονομικής πολιτικής των Φιλελευθέρων η οποία τόσο σημαίνοντα ρόλο είχε προσδώσει στις δυνάμεις της αγοράς και του διεθνούς κεφαλαίου.

Παρά το εξαιρετικά δυσμενές οικονομικό περιβάλλον που είχε δημιουργηθεί, η ανάκαμψη δεν άργησε να έρθει για την ελληνική οικονομία. Η βιομηχανία γνώρισε

μια περίοδο σημαντικής επέκτασης ενώ πρόοδο σημείωσε και η γεωργία, μέσω της καλλιέργειας του καπνού στη Μακεδονία και τη Θράκη καθιστώντας τον έτσι το κύριο εξαγωγικό προϊόν της χώρας, θέση που στο παρελθόν κατείχε για πολλά χρόνια η σταφίδα. Η ειδοποιός διαφορά της ανάπτυξης που σημειώθηκε μετά το 1932 σε σχέση με εκείνη της δεκαετίας του 1920, είναι ότι αυτή πλέον βασίζεται στις εγχώριες δυνάμεις και πόρους. Το κλείσιμο της κάνουλας του διεθνούς δανεισμού, σε συνδυασμό με την κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου που επέφερε η οικονομική κρίση, ανάγκασε την ελληνική οικονομία να αναδιπλωθεί και να στηριχθεί αποκλειστικά στην εσωτερική αγορά και τα εγχώρια κεφάλαια. Φυσικά, η όποια βιομηχανική ανάπτυξη - όσο εντυπωσιακή και αλματώδης και αν εμφανίζεται - δεν παύει να συνοδεύεται από σημαντική τεχνολογική υστέρηση, έλλειψη ανταγωνιστικότητας και μη επένδυσης κεφαλαίων στην τεχνολογική της εξέλιξη και επέκταση και εξακολουθεί να βασίζει την ανάπτυξή της στα εξαιρετικά χαμηλά εργατικά ημερομίσθια, το υποτιμημένο νόμισμα και την έλλειψη ανταγωνισμού από το εξωτερικό.

Στα παραπάνω, αξίζει να προστεθεί και η παγία θέση της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας αναφορικά με την απόλυτη προτεραιότητα που απέδιδε στην αγροτική ανάπτυξη και τον παραμερισμό της βιομηχανίας - για ποικίλους λόγους - οι οποίοι έχουν αναφερθεί σε άλλα σημεία της παρούσας εργασίας. Παρά την όποια επεκτατική βιομηχανική πολιτική της δικτατορικής κυβέρνησης του Ι. Μεταξά, με μια σειρά ενεργειών όπως η ίδρυση των ναυπηγείων στο Σκαρामαγκά ή η δημιουργία μονάδων εξόρυξης λιγνίτη στην Πτολεμαΐδα, το σύνολο των Ελλήνων πολιτικών δεν ήταν ένθερμοι υποστηρικτές της ανάπτυξης βιομηχανίας στη χώρα, τονίζοντας συνεχώς τον καθαρά εμπορικό και αγροτικό χαρακτήρα και προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας.

Ένας ακόμη πολύ σημαντικός παράγοντας που βοήθησε στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας από το 1932 και μετά, ήταν το χρεοστάσιο που κήρυξε η ελληνική κυβέρνηση. Πιο συγκεκριμένα, η παύση εξυπηρέτησεως του εξωτερικού χρέους οδήγησε στην εξοικονόμηση σημαντικών πόρων στον προϋπολογισμό. *«Φαίνεται πως ο ελληνικός προϋπολογισμός εξοικονόμησε από τη στάση πληρωμών του εξωτερικού χρέους ποσά τα οποία ξεπερνούσαν ετησίως το ένα δισεκατομμύριο δραχμές. Αντιστοιχούσαν χονδρικά στο 10% περίπου των κρατικών δαπανών εκείνης της περιόδου ή και κάτι που είναι αμφισβητήσιμο, γύρω στο 2% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος. Επρόκειτο για εξαιρετικά μεγάλα ποσά και η παρακράτησή τους*

απέτρεψε μια ενδεχόμενη πηγή συσταλτικών πιέσεων στην εγχώρια οικονομία»¹⁹. Συνάγεται, έτσι, το συμπέρασμα πως η σημαντική εξοικονόμηση χρημάτων που επήλθε μέσω της μη εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους, κατάφερε να καταστήσει διαχειρίσιμη την πλήρη απουσία ξένου κεφαλαίου το οποίο στήριζε την οικονομική ανάπτυξη της χώρας κατά τη δεκαετία του 1920.

Συνοψίζοντας, μπορεί να ειπωθεί ότι η ελληνική οικονομία γνώρισε εξαιρετικά σημαντικές διακυμάνσεις, κατά την περίοδο που ερευνάται, απόρροια των συνταρακτικών εξελίξεων που κλόνισαν συθέμελα τη χώρα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η βιομηχανία, εκμεταλλευόμενη την ξαφνική υπερδιαθεσιμότητα φθηνού εργατικού δυναμικού που προέκυψε από την άφιξη των χιλιάδων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, κατάφερε σχετικά γρήγορα να επουλώσει τις πληγές της απελθούσης πολεμικής περιόδου και να κάνει σημαντικά βήματα προόδου. Η γεωργία από την άλλη, γνώρισε και εκείνη σημαντική ανάπτυξη τα μεσοπολεμικά χρόνια κυρίως λόγω της ανάπτυξης της αγροτικής μεταρρύθμισης και του διαμοιρασμού της αγροτικής γης στους γηγενείς και πρόσφυγες ακτήμονες υπό τη μορφή μικρών γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Παρά την εκτέλεση μεγαλεπήβολων δημοσίων έργων με τη χρηματοδότηση του διεθνούς κεφαλαίου και τις άμεσες ξένες επενδύσεις που έκαναν αισθητή την παρουσία τους, η ελληνική οικονομία διατήρησε τη μικρομέρεια που τη διακρίνει και το μικροαστικό της χαρακτήρα. Το μικρό μέγεθος των βιομηχανικών μονάδων, ο οικογενειακός και παραδοσιακός χαρακτήρας τους, σε συνδυασμό με την έλλειψη τεχνολογικής αρτιότητας, οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις που είχαν κατακλύσει την αγορά καθώς και το εξαιρετικά μικρό μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές. Στα πολύ σημαντικά γεγονότα που σημάδεψαν την ελληνική οικονομική ζωή κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, περιλαμβάνεται η ίδρυση και λειτουργία της Τράπεζας της Ελλάδος το Μάιο του 1928, κατόπιν υποδείξεως των διεθνών δανειστών προκειμένου να εγκρίνουν τη σύναψη δανείου προς την Ελλάδα, καθώς και εκείνη της Αγροτικής Τράπεζας το 1929 που χάρισε μια σχετική ανάσα ρευστότητας στην αγροτική οικονομία.

Ωστόσο, μελανό σημείο στην ιστορία της ελληνικής οικονομίας του Μεσοπολέμου, αποτελούν οι εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες εργασίας και διαβίωσης με τις οποίες βρίσκονταν αντιμέτωπο το εργατικό δυναμικό της χώρας. Οι

---

¹⁹ Mark Mazower, « Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου », σελ.266-267

εξευτελιστικά χαμηλοί μισθοί, τα εξαντλητικά ωράρια εργασίας (10ωρο), η συχνή χρήση παιδικής εργασίας καθώς και οι απαράδεκτες συνθήκες στέγασης της εργατικής τάξης των πόλεων, έφερναν αντιμέτωπη με το φάσμα της εξαθλίωσης μια μεγάλη μερίδα του ελληνικού πληθυσμού, δημιουργώντας οξύτατα κοινωνικά προβλήματα και αντιθέσεις. Η πλήρης απουσία κυβερνητικής πολιτικής για το βιομηχανικό τομέα καθώς και η αδιαφορία της πολιτείας για τις μισθολογικές και εργασιακές συνθήκες των εργατών, όξυναν έτι περαιτέρω το ήδη εκρηκτικό κλίμα. Η άρνηση της πολιτείας να παρέμβει, εδράζεται στην πεποίθηση πως τα ιδιαιτέρως χαμηλά εργατικά ημερομίσθια ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησαν στην ανάπτυξη την ελληνική βιομηχανία της περιόδου και αυτήν ακριβώς την ανάπτυξη δεν επιθυμούσαν να πλήξουν. Η προκήρυξη μιας εργατικής, πανελλαδικής 24ωρης απεργίας από τη ΓΣΕΕ (που ιδρύθηκε το 1918) με αφορμή την πρόθεση της κυβέρνησης Μεταξά να επιβάλλει την υποχρεωτική διαιτησία στις εργασιακές σχέσεις, ήταν εξάλλου η αφορμή για την επιβολή της Μεταξικής δικτατορίας την 4^η Αυγούστου 1936 με το πρόσχημα του κινδύνου της δημόσιας τάξης. Στα πολύ σημαντικά γεγονότα αναφορικά με το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο, συμπεριλαμβάνεται και η μετονομασία του ΣΕΚΕ σε ΚΚΕ το 1924 και η σύνδεσή του με την κομμουνιστική διεθνή (κομιντέρν).

Το γεγονός, ωστόσο, ότι η ελληνική πολιτική ηγεσία δεν επέδειξε ιδιαίτερη μεταρρυθμιστική δράση στον τομέα των εργασιακών συνθηκών και σχέσεων, οφείλεται - σε μεγάλο βαθμό - στην έλλειψη οργανωμένης πίεσης από τη βάση. *«Ούτε το προλεταριάτο των πόλεων ούτε οι χωρικοί διέθεταν ισχυρές και αυτόνομες οργανώσεις ικανές να διαπραγματευτούν για λογαριασμό τους. Η απουσία βαριάς βιομηχανίας και μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων εμπόδιζε να εμφανιστούν τα τυπικά ερεθίσματα που συμβάλουν στην πρόωπη αφύπνιση της εργατικής ταξικής συνείδησης. Οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις κυριαρχούσαν στο νεοαναπτυσσόμενο βιομηχανικό τομέα της Ελλάδας, προσδίδοντας του την έντονα μικροαστική χροιά που αποτελούσε τυπικό χαρακτηριστικό της Ελληνικής κοινωνίας στο σύνολό της. Όλοι μαζί οι παραπάνω παράγοντες βοηθούν να εξηγήσουμε την απουσία ενός ισχυρού συνδικαλιστικού κινήματος»²⁰.*

---

²⁰ Mark Mazower, « Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου », σελ.54-55

1.2.3 Το προσφυγικό ζήτημα

Όπως έχει ήδη πολλάκις αναφερθεί στην ανά χείρας εργασία, η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 υπήρξε ένα γεγονός – ορόσημο για ολόκληρη τη νεότερη ελληνική ιστορία. Εκτός του ότι έθεσε ένα οριστικό τέρμα στη πολιτική του Μεγαλοϊδεατισμού, που από τις απαρχές ύπαρξης του ανεξάρτητου Ελληνικού κράτους το 1830 αποτελούσε απόλυτη προτεραιότητα και ύψιστο εθνικό καθήκον για την ελληνική πολιτική σκηνή, οδήγησε και στον οριστικό τερματισμό της – επί τρεις και πλέον χιλιετίες – αδιάλειπτης και έντονης παρουσίας του Ελληνισμού στο χώρο της Μικράς Ασίας. Η τελευταία αυτή επίπτωση του τερματισμού της αλυτρωτικής πολιτικής, υπήρξε και η πλέον δραματική, καθώς αφορούσε τις ζωές εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων, οι οποίες είτε χάθηκαν κατά την διάρκεια των εχθροπραξιών, είτε ανατρέπονταν πλήρως λόγω του χάους που επικρατούσε κατά τη διάρκεια αλλά και μετά το πέρας των συγκρούσεων.

Ελλάδα και Τουρκία υπέγραψαν τον Ιανουάριο του 1923 τη Συνθήκη της Λωζάννης για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι διατάξεις της εν λόγω Συνθήκης, ήταν κάτι το πρωτοφανές στα διεθνή χρονικά καθώς για πρώτη φορά προβλέπονταν η μαζική και υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών χωρίς την έγκριση των ίδιων των ατόμων που η ανταλλαγή αφορούσε. Με βάση τη Συνθήκη αυτή, επομένως, προβλέπουν τη μαζική, άμεση και υποχρεωτική ανταλλαγή των ελληνικών, χριστιανικών πληθυσμών της τουρκικής επικράτειας με τους αντίστοιχους τουρκικούς, μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Ελλάδας. Από τις διατάξεις της Συνθήκης εξαιρούνταν μόνο οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου καθώς και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Αποτέλεσμα, λοιπόν, της Συνθήκης της Λωζάννης ήταν η συγκέντρωση της συντριπτικής πλειονότητας του ελληνισμού εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους - όπως αυτά ορίστηκαν από την ίδια Συνθήκη, τον Ιούλιο του 1923 - και η οριστική αποπομπή του ελληνισμού από τα εδάφη της τουρκικής επικράτειας.

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης έφταναν στην Ελλάδα με κάθε μέσο, αμέσως μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού Μετώπου το καλοκαίρι του 1922, το οποίο τερματίστηκε με την δραματική πυρπόληση της Σμύρνης τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου. Στην αρχή, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες θεώρησαν την παραμονή τους στην Ελλάδα ως κάτι το προσωρινό το οποίο θα τελείωνε μόλις ηρεμούσαν τα πνεύματα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και

καταλάγιαζε η ένταση του πολέμου. Ωστόσο, οι ελπίδες τους για πιθανή επιστροφή στις πατρογονικές τους εστίες εξανεμίστηκαν με τον πιο επίσημο τρόπο μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης που καθόριζε τον υποχρεωτικό, οριστικό και αμετάκλητο χαρακτήρα της ανταλλαγής των πληθυσμών. Τότε, άρχισε η συνειδητοποίηση και η σταδιακή αποδοχή της νέας πραγματικότητας, δημιουργώντας τους έτσι την πεποίθηση πως η Ελλάδα είναι η νέα τους πατρίδα, ο τόπος στον οποίο θα κληθούν να κάνουν μια νέα αρχή ξεκινώντας κυριολεκτικά από μηδενική βάση.

Ο ακριβής αριθμός των προσφύγων που κατέφθασαν στην Ελλάδα έγινε γνωστός έξι χρόνια μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, κατά τη διάρκεια της απογραφής πληθυσμού του 1928. Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία της εν λόγω απογραφής, το 1928 κατοικούσαν μόνιμα στην Ελλάδα 1.221.846 πρόσφυγες, αριθμός που αναλογούσε στο 20% του συνολικού πληθυσμού της χώρας ο οποίος ήταν 6.204.684 κάτοικοι. Από τους πρόσφυγες αυτούς το 1.069.957, ήτοι το 88% του συνόλου, εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά από τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922. Το 51% των προσφύγων προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, το 21% από την Ανατολική Θράκη, το 15% από τον Πόντο, το 3% από την Κωνσταντινούπολη και το υπόλοιπο 10% από άλλες περιοχές των Βαλκανίων, της Ρωσίας και του Καυκάσου (Γιώργος Μητροφάνης, σελ.142). Από την ανάγνωση των ανωτέρω αριθμών, καθίσταται απολύτως σαφές το τεράστιο μέγεθος του προσφυγικού πληθυσμού καθώς και το εξαιρετικά βαρύ φορτίο του έργου της υποδοχής και της αποκατάστασης των προσφύγων. Η Ελλάδα υπήρξε και κατά το παρελθόν αποδέκτης προσφυγικών κυμάτων από Έλληνες της ευρύτερης περιοχής, κυρίως κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, όσο και κατά το διάστημα το οποίο βρισκόταν σε εξέλιξη οι πολεμικές επιχειρήσεις του Ελληνικού στρατού στο χώρο της Μικράς Ασίας. Τίποτα ωστόσο, δε μπορεί να συγκριθεί με την ένταση και τη μαζικότητα του προσφυγικού κινήματος που καλούνταν να υποδεχτεί και να διαχειριστεί η χώρα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Καθίσταται άμεσα σαφές ότι μια χώρα μικρή σε έκταση και πληθυσμό - όπως η Ελλάδα - η οποία προέρχονταν από μια δεκαετούς διάρκειας περίοδο πολεμικών συρράξεων και όντας κοινωνικά και οικονομικά λαβωμένη, δε μπορεί με τους δικούς της περιορισμένους πόρους - και χωρίς εξωτερική βοήθεια - να φέρει εις πέρας το τιτάνιο έργο της υποδοχής και της αποκατάστασης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Παρόλα αυτά, το αμέσως επόμενο μετά την άφιξη των προσφύγων διάστημα, η Ελληνική κυβέρνηση προχώρησε σε μια σειρά έκτακτων μέτρων προκειμένου να λύσει στοιχειωδώς το πιο επείγον πρόβλημα που

ήταν η στέγαση των προσφύγων. Σχολεία, εκκλησίες, θέατρα, αποθήκες και κάθε λογής δημόσιοι χώροι παραχωρήθηκαν προκειμένου να δώσουν μια πρώτη λύση στο ζήτημα. Επιπλέον, η πολιτεία προέβη και σε μια σειρά άλλων έκτακτων μέτρων, όπως η επίταξη εγκαταλελειμμένων ή κενών κτηρίων, ακόμα και η υποχρεωτική συγκατοίκηση γηγενών και προσφύγων στο ίδιο οίκημα. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στον πρώτο οργανισμό που ασχολήθηκε επισταμένως με το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων και ο οποίος ήταν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ). Ο εν λόγω οργανισμός ιδρύθηκε και χρηματοδοτούνταν από κρατικούς πόρους καθώς και από έσοδα τα οποία προέρχονταν από εράνους, δωρεές και κληροδοτήματα. Μέχρι και το τέλος της δραστηριοποίησής του το 1925, θα παραδώσει 4.000 ολοκληρωμένα κτήρια καθώς και άλλα 2.500 ημιτελή. Την ίδια, περίπου, περίοδο το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας κατασκεύασε 18.337 οικήματα (Νίκος Ανδριώτης, σελ. 81-82). Στο Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων οφείλουν την ύπαρξή τους οι προσφυγικοί συννοικισμοί της Αθήνας όπως ο Βύρωνας, η Νέα Ιωνία, η Καισαριανή καθώς και η Κοκκινιά στον Πειραιά.

Ωστόσο, οι ανωτέρω λύσεις δεν προσφέρουν παρά μόνο μια βραχυπρόθεσμη ανακούφιση και δεν μπορούσαν να δώσουν μια οριστική και βιώσιμη λύση σε αυτό το τόσο φλέγον κοινωνικό ζήτημα.

Με αυτό το σκεπτικό της αδήριτης ανάγκης για οριστική και βιώσιμη λύση του προσφυγικού ζητήματος κατά νου - και έχοντας πλήρη επίγνωση των περιορισμών εγχώριων πόρων - η ελληνική κυβέρνηση αποφασίζει να στέρξει στη βοήθεια του διεθνούς παράγοντα και πιο συγκεκριμένα στη στήριξη της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ).

Στο πλαίσιο αυτό, το Φεβρουάριο του 1923 η Ελλάδα ζήτησε από την ΚτΕ να υποστηρίξει τη σύναψη διεθνούς δανείου ύψους 10.000.000 λιρών για την αποκατάσταση των προσφύγων. Μετά από μια σειρά διαπραγματεύσεων, το Σεπτέμβριο του 1923 η ΚτΕ και η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψαν συμφωνία για τη χορήγηση δανείου 6.000.000 αγγλικών λιρών (Γ. Μητροφάνης, σελ. 143). Βασική προϋπόθεση για τη σύναψη του δανείου και την εκταμίευση των χρημάτων προς την Ελλάδα ήταν η δημιουργία ενός ανεξάρτητου και υπό διεθνή εποπτεία οργανισμού στον οποίο θα δίνονταν τα χρήματα και που θα επιφορτίζονταν με το συνολικό έργο της προσφυγικής αποκατάστασης. Ο οργανισμός αυτός ονομάστηκε Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) και ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1923 ενώ η λειτουργία του διήρκεσε έως το Δεκέμβριο του 1930.

Βασικός στόχος της ΕΑΠ ήταν η πλήρης και οριστική αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού. Εκτός από την παροχή μόνιμης στέγης, έργο της ήταν επίσης και η παραγωγική-οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων. Το πρόγραμμα αποκατάστασης που ακολούθησε η ΕΑΠ, διακρίθηκε σε αστική και αγροτική αποκατάσταση. Άμεση και απόλυτη προτεραιότητα, τόσο της επιτροπής όσο και της ελληνικής κυβέρνησης, ήταν να ολοκληρωθεί όσο το δυνατόν πληρέστερα η αγροτική αποκατάσταση, θέτοντας στο περιθώριο την αστική. Ήταν ευρέως διαδεδομένη, τόσο στην εγχώρια όσο και στη διεθνή ελίτ, η πεποίθηση ότι η αγροτική αποκατάσταση μπορεί να πραγματοποιηθεί πολύ πιο γρήγορα και με λιγότερους πόρους σε σύγκριση με την αστική, ενώ παράλληλα θεωρούσαν πως είναι κατά πολύ πλησιέστερη στη δομή της ελληνικής οικονομίας, η οποία ήταν και εξακολουθεί να είναι, αμιγώς αγροτική.

Στην κατεύθυνση της επιτάχυνσης του έργου της αγροτικής αποκατάστασης οδήγησαν οι εκτεταμένες απαλλοτριώσεις των μεγάλων εκτάσεων που είχαν γίνει στα πλαίσια της αγροτικής μεταρρύθμισης το 1923, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η κατάτμηση της αγροτικής γης σε πολύ μικρά αγροτεμάχια. Μέχρι το 1927 το ελληνικό δημόσιο είχε διαθέσει στην ΕΑΠ 8.125.920 στρέμματα, σχεδόν όλα στις Νέες Χώρες της βόρειας Ελλάδας (Mark Mazower, σελ. 110). Μέχρι το τέλος της λειτουργίας της το 1930 η ΕΑΠ είχε διαχειριστεί 8.160.000 στρέμματα γης (Γ. Μητροφάνης, σελ. 144). Η συντριπτική πλειονότητα των εκτάσεων αυτών ανήκε σε μουσουλμάνους οι οποίοι κλήθηκαν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών. Έως και το 1929 και με τη βοήθεια της ΕΑΠ είχαν εγκατασταθεί πάνω από μισό εκατομμύριο πρόσφυγες, το 90% εκ των οποίων στη Μακεδονία και τη Θράκη (Mark Mazower, σελ. 110). Όπως έχει γίνει ήδη γνωστό, σκοπός της ΕΑΠ ήταν - εκτός από την παροχή μόνιμης στέγης στους πρόσφυγες - και η οικονομική και παραγωγική τους αποκατάσταση με στόχο την επίτευξη οικονομικής αυτονομίας. Για το σκοπό αυτό, η επιτροπή - πέρα από την παροχή αγροτικής γης και στέγης - προχώρησε στην παραχώρηση ζώων στους αγρότες καθώς και στην εκτέλεση σημαντικών έργων υποδομής που θα ενισχύσουν την αγροτική παραγωγή. Όλα τα παραπάνω φυσικά δεν παρέχονταν δωρεάν, εφόσον η ΕΑΠ είχε προχωρήσει στη δανειοδότηση των αγροτών για την επίτευξη των ανωτέρω στόχων και τα δάνεια αυτά όφειλαν κάποια στιγμή, εν ευθέτω χρόνω, οι αγρότες να τα αποπληρώσουν.

Έγινε εκτενής αναφορά στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων η οποία, όπως κατέστη σαφές, αποτελούσε την απόλυτη προτεραιότητα τόσο της ΕΑΠ όσο και της ελληνικής κυβέρνησης. Η διάκριση των προσφύγων από την επιτροπή σε αστούς και αγρότες είχε ως στόχο τη μεταφορά της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της μικρασιατικής κοινωνίας στο νέο τους περιβάλλον και την παροχή απασχόλησης, κατά το δυνατόν πλησιέστερης, σε αυτή που ασκούσαν στον τόπο καταγωγής τους. Με βάση αυτό το σχεδιασμό, οι Μικρασιάτες αγρότες εγκαταστάθηκαν στις αγροτικές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας (Μακεδονία-Θράκη) ενώ οι αστοί κατευθύνθηκαν προς τα αστικά κέντρα της χώρας. Ιδιαίτερη μνεία έγινε επίσης και στον τρόπο με τον οποίο υλοποιήθηκε από την ΕΑΠ η αγροτική αποκατάσταση, που τελικό στόχο είχε τη δημιουργία οικονομικά ανεξάρτητων και αυτοσυντήρητων μικροϊδιοκτητών αγροτικής γης οι οποίοι δεν θα χρειάζονταν την οικονομική στήριξη του κράτους ή των διεθνών οργανισμών. Τι έγινε όμως με τους αστούς πρόσφυγες; Ποια μέτρα πάρθηκαν για τη στεγαστική και παραγωγική αποκατάσταση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα;

Μπορεί το μεγαλύτερο ποσοστό των Μικρασιατών προσφύγων να εγκαταστάθηκε στις αγροτικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, ωστόσο, ιδιαίτερα σημαντικός ήταν και ο αριθμός εκείνων που κατευθύνθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας - κατά 18% - μετέβαλε ριζικά τις διαδικασίες αστικοποίησης. Το 1917 στις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη είχε εγκατασταθεί το 60% των αστών προσφύγων. Ο αριθμός των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε μεταξύ 1920-1928, ενώ μαζί με το πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης συγκέντρωναν το 50% του αστικού πληθυσμού της χώρας (Γιώργος Γιαννακόπουλος, σελ. 92). Σύμφωνα με στοιχεία, περίπου 170.000 πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη και άλλες 300.000 στην Αθήνα και στον Πειραιά. Η απογραφή του 1928 έδωσε ως συνολικό προσφυγικό πληθυσμό των πενήντα μεγαλύτερων πόλεων και κωμοπόλεων, έναν αριθμό λίγο μεγαλύτερο από των 500.000, ενώ η αντίστοιχη απογραφή των αστών προσφύγων που διενεργήθηκε από την ΕΑΠ το Σεπτέμβριο του 1927, έδωσε έναν αριθμό της τάξης των 650.000 κατοίκων (Mark Mazower, σελ. 73-74). Μεταξύ 1920 και 1928 το άθροισμα του πληθυσμού των 5 μεγαλύτερων πόλεων ανέβηκε από το 12,6% στο 21,3% του συνολικού πληθυσμού της χώρας (Mark Mazower, σελ. 72-73). Είναι προφανές ότι

πρόκειται για μια πολύ μεγάλη μερίδα ανθρώπων. Ποια είναι όμως τα σχέδια της ΕΑΠ και της πολιτείας για την αποκατάσταση των ανθρώπων αυτών;

Παρά τις αρχικές της επιφυλάξεις, η ΕΑΠ ήδη από τις αρχές του 1924, δραστηριοποιείται κατασκευάζοντας 27.610 κατοικίες σε 118 συνοικισμούς όλης της χώρας (Γ. Γιαννακόπουλος, σελ. 90). Παρότι η επιτροπή επιδιώκει την πλήρη αποκατάσταση των αστών προσφύγων, οι προσπάθειές της περιορίζονται στον τομέα της στέγασης, κυρίως λόγω έλλειψης πόρων. Σε διάστημα επτά ετών, από το 1923 έως το 1930 (όσο διήρκεσε η λειτουργία της), η ΕΑΠ έφερε εις πέρας ένα πραγματικά τεράστιο έργο. Έκτισε 27.343 νέες προσφυγικές κατοικίες σε 89 αστικά κέντρα, παρείχε χρηματοδοτικές ενισχύσεις για τη δημιουργία βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, εγκατέστησε 143.591 αγροτικές οικογένειες προσφύγων, δημιούργησε νέες υποδομές και αγροτικές κοινότητες καθώς και αγροτικό κτηματολόγιο που κάλυψε έκταση 12.611.260 στρεμμάτων και έτσι στάθηκε δυνατό μέχρι το 1930 να μεταβιβαστούν στους αγρότες πρόσφυγες τα δικαιώματα ιδιοκτησίας 4.113.470 στρεμμάτων γης (Γ. Μητροφάνης, σελ. 144). Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930, το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων και των υποχρεώσεων της μεταβιβάστηκε στο Ελληνικό Δημόσιο το οποίο ανέλαβε πλέον να συνεχίσει το έργο της.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η εισροή εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στα αστικά κέντρα, σε συνδυασμό με την οικιστική πολιτική της ΕΑΠ, μετέβαλαν άρδην την πολεοδομική φυσιογνωμία των ελληνικών πόλεων κατά το Μεσοπόλεμο. Η χωροταξική πολιτική που υιοθέτησε η ΕΑΠ στην Αθήνα άλλαξε ριζικά το μοντέλο οικιστικής ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας. Αμέσως μετά το 1922 η Αθήνα και ο Πειραιάς περιτριγυρίστηκαν από προσφυγικούς συνοικισμούς και σταδιακά συνενώθηκαν σε ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα. Ο ηθελημένος γεωγραφικός και κοινωνικός διαχωρισμός αποτυπώνεται στον πολεοδομικό χώρο, αφού οι 12 κύριοι και οι 34 μικρότεροι προσφυγικοί συνοικισμοί που δημιουργήθηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (όπως ο Υμηττός, ο Ταύρος, οι οικισμοί των λεωφόρων Αλεξάνδρας και Συγγρού, της Νίκαιας, της Δραπετσώνας, του Ελληνικού, του Δουργουτίου, του Αγίου Ιωάννη Ρέντη, της Νέας Σμύρνης, της Καλλιπόλης, της Νέας Φιλαδέλφειας και της Νέας Ερυθραίας), απείχαν από 1 έως 4 χιλιόμετρα από τα όρια της - ως το 1922 - δομημένης περιοχής.

Παρότι το 1923 ψηφίστηκε νόμος περί σχεδίου πόλεων, το κράτος εξαίρεσε αμέσως την προσφυγική κατοικία από όλες τις υποχρεώσεις απέναντι στη στεγαστική

νομοθεσία. Η ΕΑΠ από το 1926 επεξεργαζόταν δικό της πολεοδομικό κανονισμό. Αν στα ανωτέρω προστεθεί και η ανοχή της πολιτείας στην αυθαίρετη δόμηση, εύκολα γίνονται κατανοητές οι βαρύτατες συνέπειες που προέκυψαν για τη μελλοντική πολεοδομική ανάπτυξη της πρωτεύουσας. Η πολιτική των φορέων που είχαν αναλάβει την αστική αποκατάσταση συνέτεινε στο διαχωρισμό των προσφύγων σε πλούσιους και φτωχούς, αφού ο τρόπος απόκτησης κατοικίας εξαρτήθηκε από την οικονομική τους δυνατότητα. Οι πρώτοι αποκτούσαν ακίνητα σε δημοπρασίες ή ενισχύονταν για να κτίσουν κατοικίες σε κεντρικές αστικές περιοχές ενώ οι δεύτεροι - στην καλύτερη περίπτωση - στεγάζονταν από τις κρατικές υπηρεσίες στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Στην Αθήνα και στον Πειραιά σχεδόν το 37% των οικογενειών ζούσαν σε κατοικίες που αγοράστηκαν ή ενοικιάστηκαν με δικά τους έξοδα ενώ ακολουθούσαν αυτές που ζούσαν σε αυτοσχέδιους συνοικισμούς από κατοικίες, χαμόσπιτα έως και τρώγλες. Περίπου το 29% των προσφυγικών οικογενειών ζούσε σε ακατάλληλες κατοικίες, όπως στρατώνες, στρατιωτικά παραπήγματα, εργαστήρια, τζαμιά, σκηνές και τρώγλες κάθε είδους (Γ. Γιαννακόπουλος, σελ. 93).

Συνοψίζοντας, μπορεί να ειπωθεί πως - τηρουμένης της οικονομικής κατάστασης της χώρας αλλά και του μεγέθους του όλου εγχειρήματος της υποδοχής και της αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων - το τελικό αποτέλεσμα είναι, σε μεγάλο βαθμό, ικανοποιητικό. Η ίδρυση της ΕΑΠ το 1923 αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της όλης προσπάθειας της προσφυγικής αποκατάστασης. Στα επτά έτη λειτουργίας της (1923-1930) επιτέλεσε ένα αξιομνημόνευτο έργο επιδεικνύοντας μια σειρά επιτυχιών αναφορικά με τη στεγαστική και παραγωγική αποκατάσταση των προσφύγων. Από την αρχή της λειτουργίας της - και σε πλήρη σύμπλευση με την ελληνική κυβέρνηση - έθεσε ως άμεση προτεραιότητά της τη διεκπεραίωση της αγροτικής αποκατάστασης, τομέας στον οποίο επικεντρώνονται και τα μεγαλύτερα επιτεύγματά της. Αλλά και στον τομέας της αποκατάστασης των αστών προσφύγων - παρότι αυτός είχε ξεκάθαρα τοποθετηθεί σε δεύτερη μοίρα - το έργο της ΕΑΠ υπήρξε πραγματικά αξιόλογο. Μπορεί το συνολικό επίπεδο αποκατάστασης των αστών προσφύγων να υπολείπονταν σημαντικά έναντι εκείνου των αγροτών, ωστόσο, παραμένει - αν μη τι άλλο - άξιο μνείας. Η στεγαστική πολιτική της επιτροπής στα αστικά κέντρα άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια της στις ελληνικές πόλεις και - κυρίως - στην πρωτεύουσα. Όσοι αστοί πρόσφυγες δεν μπόρεσαν να ενταχθούν στο πρόγραμμα αστικής αποκατάστασης της ΕΑΠ και να αποκτήσουν το δικό τους

ιδιόκτητο σπίτι – και ήταν πάρα πολλοί αυτοί – ακολούθησαν την οδό της αυτοστέγασης δημιουργώντας τους δικούς τους πρόχειρους και αυθαιρέτους συνοικισμούς στις παρυφές των πόλεων.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στόχος της ΕΑΠ δεν ήταν μόνο η παροχή μόνιμης και ιδιόκτητης στέγης στους πρόσφυγες αλλά και η οικονομική – παραγωγική τους αποκατάσταση που σκοπό είχε να τους καταστήσει αυτοσυντήρητους και οικονομικά ανεξάρτητους. Στον αγροτικό τομέα, το εγχείρημα αυτό στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία, αφού χάρη στη δανειοδοτική αρωγή της επιτροπής, οι γεωργοί κατάφεραν να αποκτήσουν τα απαραίτητα εφόδια για την εργασία τους. Στις πόλεις η κατάσταση ήταν διαφορετική. Η ΕΑΠ θεωρούσε δευτερεύον το έργο της αστικής αποκατάστασης, οπότε οι παρεμβάσεις της υπήρξαν εξαιρετικά περιορισμένες. Ωστόσο, με βάση τη σύμφωνη γνώμη τόσο της Ελληνικής κυβέρνησης, όσο και της επιτροπής, τα όποια κονδύλια διατέθηκαν στο να μετατρέψουν τους αστούς πρόσφυγες σε αυτοαπασχολούμενους μικροεπιχειρηματίες, δανειοδοτώντας τους ώστε να ανοίξουν τη δικιά τους, οικογενειακού χαρακτήρα επιχείρηση, κυρίως στο χώρο του λιανικού εμπορίου. Η πολιτική αυτή ενίσχυσε περεταίρω τον ήδη μικρομερή και μικροαστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Μέσω της δημιουργίας μικροϊδιοκτητών γης στην αγροτική ύπαιθρο και ιδιοκτητών μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων στα αστικά κέντρα, η πολιτική ηγεσία της χώρας ήθελε να δημιουργήσει το αίσθημα ασφάλειας στους πρόσφυγες που απορρέει από την ιδιοκτησία και φυσικά να αποτρέψει την προλεταριοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση των αγροτών και αστών προσφύγων. Η εμφόρηση του κομμουνιστικού ιδεώδους, που γνώριζε μεγάλη εξάπλωση στην Ευρώπη μετά και την επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία το 1917, από μια μερίδα του ελληνικού πληθυσμού και η πιθανή ανατροπή της αστικής τάξης πραγμάτων ήταν κάτι το οποίο στην κυριολεξία τρόμαζε την ελληνική πολιτική ηγεσία και την εγχώρια αστική τάξη. Η μετατροπή, λοιπόν, των προσφύγων - αστών και αγροτών - σε μικροϊδιοκτήτες απέδιδε τα μέγιστα προς το σκοπό αποφυγής της ριζοσπαστικοποίησής τους.

Το προσφυγικό κύμα που εισέρευσε στη χώρα από το 1922 και μετά χρησιμοποιήθηκε ποικιλοτρόπως από την πολιτική ηγεσία του τόπου για την επίτευξη διαφόρων επιδιώξεών της. Δεν είναι λίγοι οι ιστορικοί οι οποίοι υποστηρίζουν πως ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος επεδίωξε τη συμφωνία για την ανταλλαγή των πληθυσμών προκειμένου να θέσει ένα τέρμα στον πολυεθνικό χαρακτήρα του ελληνικού κράτους θέλοντας να το μετατρέψει σε ένα έθνος ομοιογενές, αμιγώς

ελληνικό. Μέσω της ανταλλαγής των πληθυσμών τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία «απαλλάχθηκαν» από τις πολυπληθείς, αλλοεθνείς, αλλόγλωσσες και αλλόθρησκες μειονότητες που περιλαμβάνονταν κατά το παρελθόν στα εδάφη τους και κατάφεραν να προχωρήσουν στη δημιουργία, εθνολογικά και θρησκευτικά ομοιογενών, εθνικών κρατών. Στην περίπτωση της Ελλάδας, έλαβε χώρα ένα ολόκληρο πρόγραμμα εποικισμού των Νέων Χωρών (Μακεδονία, Θράκη) από Μικρασιάτες πρόσφυγες με σκοπό να ενισχυθεί το ελληνικό στοιχείο της περιοχής και να εξασφαλιστεί η αδιαμφισβήτητη ελληνικότητά τους. Στη Μακεδονία, όπου το πρόβλημα ήταν ιδιαίτερα οξύ - λόγω της ύπαρξης ισχυρών μουσουλμανικών και σλαβικών πληθυσμιακών ομάδων - μέσω της ανταλλαγής πληθυσμών το μη ελληνικό στοιχείο της περιοχής μειώθηκε από το 47,4% του συνολικού πληθυσμού που ήταν το 1912 στο 11,7% το 1926 (Mark Mazower, σελ. 68). Με αυτόν τον τρόπο ο πληθυσμός της Ελλάδας ήταν πλέον σχεδόν ολότελα ελληνικός, τόσο από την άποψη της γλώσσας όσο και της θρησκείας, ενώ εξασφαλιζόνταν με τον πλέον δραστικό τρόπο η ελληνικότητα των βόρειων περιοχών της χώρας, θέτοντας ένα τέρμα στις επιβουλές των γειτονικών χωρών επί των εν λόγω εδαφών.

Πέρα από τη χρησιμοποίηση του πληθυσμού, ως μέσο για την επίτευξη της δημιουργίας ενός ομοιογενούς και αμιγώς ελληνικού κράτους, η ελληνική πολιτική ηγεσία χρησιμοποίησε το προσφυγικό στοιχείο και για λόγους κομματικούς-εκλογικούς. Η στήριξη που οι Μικρασιάτες πρόσφυγες προσέφεραν στον Ελευθέριο Βενιζέλο και στην παράταξη των Φιλελευθέρων υπήρξε ιδιαίτερα σθεναρή. Αυτό αποτυπωνόταν και στον εκλογικό χάρτη της χώρας στον οποίο αποκρυσταλλώνονταν η πλήρης επικράτηση των Φιλελευθέρων στις Νέες Χώρες - οι οποίες κατοικούνταν κατεξοχήν από πρόσφυγες - σε πλήρη αντιδιαστολή με την Παλαιά Ελλάδα, η οποία αποτελούσε προπύργιο του σφόδρα αντιβενιζελικού Λαϊκού κόμματος. Η στήριξή τους αυτή στο Βενιζέλο τοποθετούσε αυτόματα τους πρόσφυγες στη διελκυστίνδα της αντιπαράθεσης μεταξύ Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών, η οποία διήρκησε από τον Εθνικό Διχασμό του 1915 έως και το θάνατο του Βενιζέλου το 1936.

Δεν ήταν σπάνιες οι άκρως δυσφημιστικές - και συχνά υβριστικές και προσβλητικές - δημόσιες τοποθετήσεις στελεχών του Λαϊκού κόμματος προς τον προσφυγικό πληθυσμό, γεγονός που όξυνε περαιτέρω τις ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Είναι γεγονός ότι οι πρόσφυγες γίνονταν συχνά αποδέκτες ρατσιστικών συμπεριφορών από τους γηγενείς, ενώ έντονο ήταν και το φαινόμενο της κοινωνικής περιθωριοποίησής τους. Ο κυριότερος λόγος για τον οποίο

συνέβαινε αυτό ήταν το έντονο συναίσθημα του ανταγωνισμού που έτρεφαν οι ντόπιοι απέναντι στους νεοφερμένους, κυρίως σε ότι έχει να κάνει με ζητήματα εργασίας, αφού έκδηλος ήταν ο φόβος των κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας ότι οι Μικρασιάτες πρόσφυγες θα τους έπαιρναν τις δουλειές, τόσο λόγω του μεγάλου αριθμού τους όσο και λόγω των σημαντικά χαμηλότερων αμοιβών που ζητούσαν, καθιστώντας τους έτσι περισσότερο αρεστούς και προτιμητέους από το εργοδοτικό κεφάλαιο.

Το κλίμα καχυποψίας που επικρατούσε στις σχέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων έβαινε με το πέρασμα του χρόνου διαρκώς μειούμενο, καθώς η αφομοίωση του προσφυγικού στοιχείου από την ελληνική κοινωνία προχωρούσε με γοργούς ρυθμούς. Διαρκώς μειούμενη, ωστόσο, έβαινε και η υποστήριξη των προσφύγων προς το κόμμα των Φιλελευθέρων και τον Ελευθέριο Βενιζέλο προσωπικά. Δύο ήταν οι κύριοι λόγοι που εξηγούν τη μεταστροφή αυτή. Ο ένας ήταν το γεγονός πως ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν αντιμετώπισε με εύνοια τα αιτήματα των προσφύγων αναφορικά με τα χρέη της αποκατάστασής τους. Πιο συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες ζητούσαν τα χρέη που όφειλαν προς την ΕΑΠ τόσο για την αγορά κατοικιών όσο και αγροτικής γης - τα οποία από το 1930, οπότε και διαλύθηκε η ΕΑΠ, και έπειτα ήταν χρέη προς το ελληνικό δημόσιο - να τα επωμιστεί και να τα αναλάβει η ελληνική κυβέρνηση καθώς οι ίδιοι δεν ήταν δυνατό να ανταποκριθούν στις δανειακές τους υποχρεώσεις. *«Στην περιοδεία που έκανε ο Βενιζέλος στη βόρεια Ελλάδα το Μάιο του 1930 για να εξηγήσει τη νέα πολιτική του απέναντι στην Τουρκία, κατέστησε σαφές πως η κυβέρνησή του θα επέμενε στην εξόφληση των χρεών των αγροτών προσφύγων προς το κράτος κάτι που δεν ήταν απλώς καθήκον τους ηθικό, αλλά και απαραίτητο για την αποκατάσταση των προσφυγικών οικογενειών που παρέμεναν άστεγες. Αυτό όμως αποδείχθηκε εξαιρετικά αντιδημοφιλές»²¹.*

Η δεύτερη πηγή της προσφυγικής δυσαρέσκειας απέναντι στο Βενιζέλο προέρχεται από την προαναφερθείσα νέα πολιτική απέναντι στην Τουρκία, την οποία σκόπευε να εγκαινιάσει ο φιλελεύθερος ηγέτης. Η πολιτική αυτή συνίσταται στην τακτική της προσέγγισης μεταξύ των δύο χωρών και της χάραξης μια ειρηνικής, μελλοντικής πορείας. Επιστέγασμα της ανωτέρω πολιτικής συμφιλίωσης ήταν η υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας τον Ιούνιο του 1930 στην Αγκυρα. Το εν λόγω σύμφωνο προέβλεπε, μεταξύ άλλων, τον συμψηφισμό των

---

²¹ Mark Mazower, « Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου », σελ.180

εγκαταλειφθήσων περιουσιών των Τούρκων της Ελλάδας με εκείνες των Ελλήνων της Τουρκίας. Το κάθε κράτος έθετε έτσι υπό την κατοχή του, τις περιουσίες που άφησαν πίσω τους οι ανταλλαγέντες πληθυσμοί και απαλλάσσονταν από την υποχρέωση καταβολής αποζημιώσεων στους πρόσφυγες για τις περί ου ο λόγος περιουσίες. Με αυτό τον τρόπο ολοκληρώθηκε οριστικά η διαδικασία ανταλλαγής των πληθυσμών, βάζοντας τέλος σε ένα ακανθώδες ζήτημα, το οποίο αποτελούσε χρόνιο σημείο προστριβών ανάμεσα στις δύο χώρες. Ο ξεσηκωμός των προσφύγων στην Ελλάδα υπήρξε καθολικός. Θεωρήθηκε ως τεράστια αδικία εις βάρος τους η εξομοίωση των τουρκικών περιουσιών στην Ελλάδα με τις κατά πολύ μεγαλύτερες περιουσίες των Ελλήνων στην Τουρκία. Προσωπικά υπεύθυνος για αυτή τη δυσμενή για τους πρόσφυγες εξέλιξη θεωρήθηκε από τους Μικρασιάτες ο ίδιος ο Βενιζέλος. Η άρση της υποστήριξής τους προς τον Κρητικό πολιτικό θεωρήθηκε ότι κόστισε στους Φιλελεύθερους την εξουσία, τόσο στις εκλογές του 1932 όσο και στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις της δεκαετίας του 1930.

2. ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ: ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΑΣΤΕΩΣ ΣΕ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ

Όπως καθίσταται σαφές και από το τίτλο της, η παρούσα εργασία πραγματεύεται το ζήτημα της αστικής ανάπτυξης και του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα του Μεσοπολέμου. Ωστόσο, θα αποτελούσε ατόπημα η απευθείας αναφορά στα ζητήματα της αστικής ανάπτυξης και του κοινωνικού διαχωρισμού στη Μεσοπολεμική Αθήνα, χωρίς να προηγηθεί μια αποσαφήνιση, ένας ορισμός των ανωτέρω εννοιών. Η περί ου ο λόγος αποσαφήνιση, θα καταστήσει το περιεχόμενο της ανά χείρας μελέτης πολύ πιο εύληπτο και κατανοητό στον αναγνώστη.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί επιχειρείται μια εκτενής αναφορά στο άστυ, την πόλη και μια προσπάθεια παράθεσης του ορισμού της έννοιας «πόλη», καθώς και της ιστορικής της εξέλιξης στο πέρασμα του χρόνου. Γίνεται μια προσπάθεια συνοπτικής παρουσίασης των διαφόρων σταδίων εξέλιξης της πόλης, μέχρι αυτή να αποκτήσει τη μορφή με την οποία είναι ευρέως γνωστή σήμερα. Έπεται, επίσης, αναφορά στις κυριότερες επιστημονικές και θεωρητικές προσεγγίσεις που συνοδεύουν το αστικό φαινόμενο και μέσω των οποίων καταδεικνύεται ο έντονος προβληματισμός που το φαινόμενο της αστικοποίησης προκάλεσε στην επιστημονική κοινότητα. Τέλος, το ακόλουθο κεφάλαιο κλείνει με την αναφορά στο φαινόμενο της αστικοποίησης στην Ελλάδα. Παρουσιάζονται τα πρώιμα στάδια του αστικού χώρου στην Ελλάδα, από τη στιγμή που αυτή απέκτησε εθνική και κρατική υπόσταση ως ανεξάρτητη χώρα, καθώς και η εξελικτική πορεία μέχρις ότου αποκτήσει τα βασικά και ιδιαίτερα του γνωρίσματα με τα οποία είναι γνωστός έως και τις μέρες μας, ενώ τονίζεται ο διαφορετικός χαρακτήρας της ελληνικής έναντι της δυτικοευρωπαϊκής διαδικασίας αστικοποίησης.

2.1 Το άστυ (η πόλη): Ορισμός, δημιουργία και εξέλιξη

2.1.1 Η πόλη ως κοινωνικός χώρος

Η λέξη χώρος έχει πολλές διαφορετικές σημασίες. Μπορεί να σημαίνει μια έκταση χωρίς όρια - η οποία περιλαμβάνει όλα τα αντικείμενα - ένας τόπος ελεύθερος για την εναπόθεση υλικών αντικειμένων ή ακόμα μπορεί να σημαίνει ένα μέρος του εδάφους

της γης, μια ολόκληρη χώρα κοκ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, η σπουδαιότερη σημασία της έννοιας του χώρου είναι εκείνη που αναφέρεται στο χώρο ως έκταση γης, ο τόπος, το μέρος του εδάφους πάνω στο οποίο οι άνθρωποι, μέσω της παραγωγικής τους δραστηριότητας, κατασκευάζουν έργα και δομές. Τέτοιες δομές αποτελούν τα χωριά, οι κωμοπόλεις και οι πόλεις.

Διαμέσου της δημιουργίας των ανωτέρω δομών, οι άνθρωποι δεν αλλάζουν μόνο τη μορφή και την όψη του φυσικού χώρου αλλά, επιπρόσθετα, του προσδίδουν περιεχόμενο και νόημα, μετατρέποντας και διαχωρίζοντάς τον έτσι σε δομημένο και μη δομημένο χώρο. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας τίθεται ο δομημένος χώρος και πιο συγκεκριμένα ο αστικός χώρος, η πόλη. Η πόλη δεν αντιπροσωπεύει μόνο μια δομή χώρου, αλλά είναι συγχρόνως μια δομή η οποία καθρεφτίζει και τη δομή της ανθρώπινης κοινωνίας, είναι κοινωνικός χώρος. Η μετατροπή του φυσικού και μη δομημένου χώρου σε κοινωνικό και δομημένο πιστώνεται στον κοινωνικό άνθρωπο - ως ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματά του - και δείγμα της προόδου του στο πέρασμα του χρόνου απόρροια, πάντα, της συλλογικής του δραστηριότητας.

Ο δομημένος χώρος, η πόλη ή το χωριό, αποτελεί τον εκφραστή του τρόπου ζωής και της συμπεριφοράς των κατοίκων του, των αντιλήψεων και της νοοτροπίας τους, των ηθών και των εθίμων τους και γενικότερα εκφράζει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Ο δομημένος χώρος γίνεται, έτσι, το πεδίο εντός του οποίου συμπλέκονται και λειτουργούν δύο βασικοί παράγοντες: το σύνολο των ανθρωπίνων σχέσεων και η κουλτούρα. Η πόλη είναι χώρος κοινωνικός εφόσον - σε αντιδιαστολή με τον ευρύτερο φυσικό χώρο - είναι το πεδίο εκείνο εντός του οποίου εκτείνεται το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ο κοινωνικός χώρος σχηματοποιείται, παίρνει μορφή μέσα από τη δημιουργία χωριών και πόλεων, μέσα δηλαδή από την παραγωγή δομημένου χώρου.

Μέσω της δημιουργίας του δομημένου χώρου (σπίτια, σχολεία, δημόσια κτήρια, δρόμοι, πλατείες κλπ) υλοποιείται η έκφραση της κοινωνικής δομής. Ως κοινωνική δομή, θεωρείται το σύνολο των σχέσεων που ρυθμίζουν τη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, το σύνολο δηλαδή των σχέσεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και ομάδες, καθώς και ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Επίσης, η μορφή του δομημένου χώρου είναι απότοκο του επιπέδου των παραγωγικών δυνάμεων, του βαθμού τεχνολογικής εξέλιξης, των κοινωνικο-παραγωγικών σχέσεων,

των υλικών όρων ζωής, καθώς και του επιπέδου της κουλτούρας των εκάστοτε κοινωνικών ομάδων που κατοικούν σε αυτόν.

2.1.2 Ορισμός της έννοιας άστυ (πόλη)

Το περιεχόμενο της έννοιας «πόλη» είναι δύσκολο να προσδιοριστεί και αυτό οφείλεται στις σημαντικές σημασιολογικές διαφορές που περικλείουν οι όροι «πόλη», «άστυ», «αστικός χώρος», «αστικό φαινόμενο», καθώς και στις διαφορετικές ερμηνευτικές προεκτάσεις που καλύπτουν οι όροι αυτοί σε καθαρά εννοιολογικό επίπεδο.

Ετυμολογικά, ο όρος «πόλις» στους ομηρικούς και μυκηναϊκούς χρόνους σημαίνει αποκλειστικά την «ακρόπολη». Στην περίοδο της κλασικής Ελλάδας αποκτά ευρύτερη έννοια και αφορά την πόλη-κράτος για να επεκταθεί σταδιακά και να σημαίνει την ευρύτερη κοινωνική οργάνωση, την «Πολιτεία».

Ο όρος «άστυ» αρχικά αναφερόταν στους συνοικισμούς που βρισκόταν κάτω από την ακρόπολη, ενώ στους ελληνιστικούς και βυζαντινούς χρόνους σήμαινε μόνο τα κτίσματα της πόλης. Μεταγενέστερα, ωστόσο, ο όρος «άστυ» απέκτησε διπλή σημασία, προσδιορίζοντας αφενός τα κτίσματα της πόλης ή την πόλη, αφετέρου τους «αστούς», τους κατοίκους δηλαδή των μεσαιωνικών πόλεων (την τάξη των εμποροβιομηχάνων κατά κύριο λόγο), σε αντιδιαστολή με τους φεουδάρχες ή τους δουλοπάροικους της υπαίθρου. Σήμερα οι λέξεις αστικός, αστική κοινωνία, αστικό φαινόμενο υπονοούν και τα φαινόμενα που αναφέρονται στο άστυ, δηλαδή την πόλη - με την ευρύτερη όμως έννοια της πολιτείας - και σε αυτά που αφορούν τους «αστούς» σε αντίθεση με τους «μη αστούς».

Από κοινωνιολογικής σκοπιάς, ο όρος «πόλη χαρακτηρίζει μια συγκεκριμένη κοινωνική δομή η οποία εκφράζεται μέσα από τις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις που επέβαλε ο καταμερισμός της εργασίας, η εμπορευματοποίηση της παραγωγής και, μεταγενέστερα, η βιομηχανική επανάσταση. Η πόλη, ως δομημένος χώρος, αποτελεί την έκφραση των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων κάθε συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου στο φυσικό χώρο. Οποιαδήποτε αλλαγή της κοινωνικής δομής, οδηγεί αναπόδραστα σε καινούριες μορφές δομημένου χώρου χωρίς αυτό να σημαίνει, ωστόσο, την έκλειψη παλαιότερων μορφών. Έτσι, η κάθε πόλη γίνεται καθρέφτης των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων στο συγκεκριμένο χώρο, αντικατοπτρίζοντας τις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις, όπως εκφράζονται με τις

σταδιακές ή απότομες μορφολογικές αλλαγές που διακρίνονται στον πολεοδομικό ιστό της εκάστοτε πόλης.

2.1.3. Η ιστορική εξέλιξη της πόλης

Η πόλη αποτελεί την πλέον εξέχουσα μορφή δομημένου χώρου καθώς και την πιο ζωντανή έκφραση της κοινωνικής δομής. Εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο μεταγενέστερα σε σχέση με την αγροτική κοινότητα του χωριού. Οι πρώτες πόλεις εμφανίστηκαν στη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο, ενώ λίγο αργότερα στην Ινδία και τη Βόρεια Κίνα, περιοχές δηλαδή στις οποίες αναπτύχθηκαν οι αρχαιότεροι πολιτισμοί του κόσμου.

Ως τα κυριότερα κριτήρια τα οποία καθόριζαν την αρχαία πόλη, ο Jean-Louis Huot θεωρεί τα εξής:

- α) την ύπαρξη αχυρώνων,
- β) την παρουσία βιοτεχνιών,
- γ) την ύπαρξη ικανοποιητικού αριθμού κατοίκων,
- δ) την ύπαρξη κατοικημένου χώρου, ειδικά διαμορφωμένου για ομαδικής διαβίωση και
- ε) την ύπαρξη θεσμών, δηλαδή οργανωμένης πολιτικής εξουσίας²².

Στην κλασική αρχαιότητα οι πόλεις είχαν αναδειχθεί σε σπουδαία κέντρα οργάνωσης της οικονομικής δραστηριότητας και της κοινωνικής ζωής, γεγονός που τους «χάριζε» καθολική επίδραση και περισσή ακτινοβολία στον πληθυσμό της υπαίθρου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων κέντρων, αποτελούσαν οι «πόλεις-κράτη» όπως η Αθήνα και η Κόρινθος οι οποίες υπήρξαν πρότυπα δουλοκτητικών κρατών, ενώ ήταν και οι πρώτες κλασικές πόλεις που αναπτύχθηκαν στον ελλαδικό χώρο και εξελίχθηκαν στα μεγαλύτερα εμπορικά και βιοτεχνικά κέντρα της εποχής.

Στους Μεσαιωνικούς χρόνους οι πόλεις παρήκμασαν. Τα εναπομείναντα αστικά κέντρα της Μεσαιωνικής περιόδου, διακρίνονταν από την υπαίθρο μόνο χάρη στο διοικητικό τους ρόλο. Παρόλα αυτά, οι πόλεις αποτελούσαν και στην περίοδο του Μεσαίωνα τις σημαντικότερες εστίες εμπορευματικής παραγωγής ενώ, παράλληλα, ασκούσαν σημαντική επίδραση σε όλους τους τομείς της καθημερινότητας της φεουδαρχικής κοινωνίας.

---

²² Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ. 118

Ωστόσο, με το πέρασμα από τη Μεσαιωνική φεουδαρχία στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, οι πόλεις απέκτησαν νέα, αναβαθμισμένη θέση, τόσο στην παραγωγή όσο και γενικότερα στην οικονομική και κοινωνική ζωή, ενώ παράλληλα ο ρόλος τους γινόταν ολοένα και πιο αποφασιστικός. Μετά και την κατάργηση της φεουδαρχίας σε μια πλειάδα ευρωπαϊκών χωρών και την απόλυτη κυριαρχία του καπιταλισμού - κυρίως μετά τη βιομηχανική επανάσταση - οι πόλεις γνώρισαν μια πρωτοφανή και άνευ προηγούμενου ανάπτυξη σε όλους τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας.

Η χώρα στην οποία συντελέστηκε η βιομηχανική επανάσταση, η Αγγλία, ήταν και εκείνη η οποία γνώρισε τη μεγαλύτερη και ταχύτερη ανάπτυξη των πόλεων της, εν συγκρίσει με τις υπόλοιπες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Πέρα από τη ραγδαία - ομολογουμένως - βιομηχανική ανάπτυξη, εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην πληθυσμιακή έκρηξη των ευρωπαϊκών πόλεων, έπαιξε και η ανάπτυξη των συγκοινωνιών και -πρωτίστως- εκείνη του σιδηροδρομικού δικτύου κατά τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι σιδηρόδρομοι συνέβαλαν τα μέγιστα στην αύξηση της κινητικότητας εντός της χώρας, συνδέοντας τα βιομηχανικά και εμπορικά αστικά κέντρα της Ευρώπης, εντείνοντας με αυτό τον τρόπο την περαιτέρω αστικοποίησή τους.

Από την περίοδο της εκβιομηχάνισης έως και σήμερα, παρατηρείται μια διαρκής αύξηση του μεγέθους των πόλεων. Τα σύγχρονα αστικά κέντρα χαρακτηρίζονται από το αναπτυγμένο και καλά οργανωμένο σύστημα κρατικής και δημόσιας οργάνωσης, από την πλειάδα των ειδών απασχόλησης (στον τριτογενή κυρίως τομέα - τον τομέα των υπηρεσιών), από τη συγκέντρωση πολυάριθμου και ειδικευμένου εργατικού δυναμικού, από το πολυάνθρωπο και διαρκώς διογκούμενου προσωπικό, το οποίο απασχολείται με τη διοίκηση, τις τέχνες, τις επιστήμες, τα γράμματα και σε μια σειρά υπηρεσιών. Από την άλλη, ιδιαίτερης μνείας χρήζει το γεγονός - ότι λόγω της αέναης επέκτασης των πόλεων - συντελείται σε μεγάλο βαθμό η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος ενώ παράλληλα παρατηρείται και αποδιοργάνωση του κοινωνικού χώρου.

2.1.4. Η αντίθεση πόλης-υπαίθρου

Οι πόλεις, από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν πρόβαλλαν ως οι δομημένοι χώροι στους οποίους συγκεντρώθηκαν όλοι όσοι απασχολούνταν σε εργασίες, στις οποίες η

χρήση εργαλείων ήταν απαραίτητη, καθώς και όσοι ασχολούνταν ή συνδέονταν με την εμπορική δραστηριότητα. Με το πέρασμα των χρόνων, η συνεχής αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής καθώς και η άνθηση και επέκταση των εμπορικών συναλλαγών, έδωσαν στις πόλεις πλούτο και οικονομική δύναμη μετατρέποντάς τες σε μεγάλα οικονομικά, διοικητικά και πνευματικά κέντρα. Η αλματώδης οικονομική ανάπτυξη που συντελέστηκε – ιδιαίτερα σε ορισμένες πόλεις της αρχαιότητας – συνοδεύτηκε και από αντίστοιχη άνθιση σε αυτές των τεχνών, των γραμμάτων, της επιστήμης, της κουλτούρας και οδήγησε γενικότερα στη δημιουργία σπουδαίων πολιτισμών.

Στον αντίποδα - και ενώ οι πόλεις εξελίσσονταν με ταχείς ρυθμούς σε ισχυρά βιομηχανικά, εμπορικά, διοικητικά και πνευματικά κέντρα με πληθώρα λειτουργιών - η ύπαιθρος παρέμενε σε ένα καθεστώς καθυστέρησης, απομόνωσης και αποξένωσης από τα επιτεύγματα της προόδου και του πολιτισμού που είχαν συντελεστεί στα αστικά κέντρα. Επιπρόσθετα, η ύπαιθρος παρέμεινε καθηλωμένη στη χειρωνακτική εργασία ενώ με τη πάροδο των χρόνων, ενισχύονταν όλο και περισσότερο η υποταγή της στην υπεροχή, την εξουσία και την εκμετάλλευση της πόλης. Δημιουργήθηκαν έτσι ο χωρισμός, η αντίθεση και οι σχέσεις ανταγωνισμού μεταξύ πόλης και υπαίθρου η οποία διατρέχει όλη την ιστορική διαδρομή της ανθρωπότητας, από το πέρασμά της στο στάδιο του πολιτισμού έως και σήμερα.

Η δημιουργία της πόλης σηματοδοτεί τη μετάβαση της ανθρωπότητας από τη βαρβαρότητα στον πολιτισμό. Αυτό έχει σαν επακόλουθο τη γένεση και τη καθιέρωση μιας σχέσης εξουσιαστικής υπεροχής της πόλης – και του πολιτισμού που αυτή αντιπροσωπεύει – απέναντι στην ύπαιθρο, η οποία συμβολίζει τη βαρβαρότητα και την ανυπαρξία πολιτισμού. Απόρροια της ανωτέρω σχέσης υπεροχής της πόλης έναντι της υπαίθρου, είναι η δημιουργία ενός αισθήματος υπεροχής και ανωτερότητας το οποίο χαρακτηρίζει τους ανθρώπους των πόλεων, σε σχέση με τους ανθρώπους της υπαίθρου. Όλα τα ανωτέρω, έχουν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας λογικής σύμφωνα με την οποία, η πόλη επιβάλλει τον έλεγχο και την εξουσία της στην ύπαιθρο με σκοπό να την εκπολιτίσει μέσω της υποταγής της.

Στη σύγχρονη εποχή με την επικράτηση του καπιταλισμού - και κυρίως από τη βιομηχανική επανάσταση και έπειτα - μέσω της μετάβασης από τον τεχνικό στον τεχνολογικό πολιτισμό, παρατηρείται μια ισχυρή τάση εξαστικοποίησης και καθυποταγής της υπαίθρου από μέρους της πόλης, αποδίδοντας στην τελευταία το χαρακτηρισμό του κατεξοχήν κοινωνικού χώρου, ενός χώρου που εκφράζει

δυναμισμό αλλά και αντιφατικότητα, συμβολίζοντας, ωστόσο, και εκφράζοντας την ταυτότητα της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Παρόλα αυτά, σήμερα - και μετά από πολλά χρόνια ατέρμονης ανάπτυξης των αστικών κέντρων - η σύγχρονη μεγαλούπολη – μητρόπολη εξακολουθεί αφενός να συμβολίζει τη γνώση και τη δύναμη και να προβάλλει ως φορέας του πολιτισμού, αφετέρου ωστόσο γίνεται και εκφραστής του απάνθρωπου και της αλλοτρίωσης των κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες έγιναν θυσία στο βωμό της αστικής ανάπτυξης και της διαρκούς γιγάντωσης των αστικών κέντρων, επιφέροντας έτσι την πλήρη αποξένωση μεταξύ των κατοίκων των σύγχρονων μεγαλουπόλεων. Έτσι, στις μέρες μας η σύγχρονη ύπαιθρος – ευρισκόμενη στον αντίποδα της σύγχρονης πόλης – είναι ο χώρος ο οποίος στα μάτια του ανθρώπου των σημερινών αστικών κέντρων, συμβολίζει την αυθεντικότητα, το ανθρώπινο μέτρο, την ηρεμία και τη φυσικότητα. Η σημερινή ύπαιθρος έχει μετατραπεί από φορέα της βαρβαρότητας και του αναχρονισμού - όπως κατά κύριο λόγο θεωρούνταν στο παρελθόν - σε φορέα του ανεπιτήδευτου και του αυθεντικού χαρακτήρα, που τόσο έντονα αναζητά ο κάτοικος της μεγαλούπολης.

2.1.5. Η αστική κοινωνιολογία και οι θεωρίες για τον αστικό χώρο

2.1.5.1. Η αστική κοινωνιολογία

Η αστική κοινωνιολογία - η οποία είναι ευρέως γνωστή και ως «κοινωνιολογία της πόλης» - είναι ένας επιμέρους κλάδος ο οποίος έχει αναπτυχθεί εντός της επιστήμης της κοινωνιολογίας και ο οποίος ασχολείται, κατά κύριο λόγο, με τη μελέτη των προβλημάτων της πόλης. Πιο συγκεκριμένα, τα κοινωνικά φαινόμενα που διαδραματίζονται εντός του αστικού χώρου αποτελούν το κύριο αντικείμενο μελέτης της αστικής κοινωνιολογίας και όχι η πόλη αυτή καθαυτή. Ο κλάδος της αστικής κοινωνιολογίας, έχει γίνει συχνά κατά το παρελθόν αποδέκτης κριτικής η οποία εστιάζεται, κυρίως, στο γεγονός της έλλειψης ενός ενοποιημένου θεωρητικού υπόβαθρου και της ύπαρξης πολλών και διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων. Πιο συγκεκριμένα, οι διάφορες προσεγγίσεις αναφορικά με τα πολυάριθμα ζητήματα που άπτονται του αστικού χώρου, μπορούν να καταταγούν ως εξής:

- α) στην ευρωπαϊκή θετικιστική προσέγγιση
- β) στη μαρξιστική ανάλυση και θεωρία, και
- γ) στην οικολογική προσέγγιση (η οποία είναι κυρίως γνωστή και ως Σχολή του Σικάγο).

α) Η ευρωπαϊκή θετικιστική προσέγγιση, αποτέλεσε τον προπομπό των σύγχρονων απόψεων στα ζητήματα ανάλυσης του χώρου στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Οι έρευνες οι οποίες υιοθέτησαν τη συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση, προέκυψαν μέσα από την ανάγκη μελέτης και επεξήγησης μιας σειράς κοινωνικών φαινομένων, τα οποία δημιουργήθηκαν από την βιομηχανική επανάσταση και ύστερα. Τέτοια ζητήματα ήταν η υπερσυσσώρευση πληθυσμού στα μεγάλα, ευρωπαϊκά αστικά κέντρα, η επιτακτική ανάγκη κοινωνικής ενσωμάτωσης των νέων κατοίκων των πόλεων καθώς και το οξύτατο πρόβλημα της έλλειψης στέγασης, κοινωνικών εξοπλισμών και κοινωνικής πρόνοιας. Η ευρωπαϊκή θετικιστική προσέγγιση χρησιμοποίησε ως μεθόδους έρευνας, το νομικό φορμαλισμό και την ιστορική παράδοση, προσδίδοντας στις μελέτες αυτού του τύπου ένα περισσότερο θεσμικό χαρακτήρα στο επίπεδο της αστικής ανάλυσης. Κυριότεροι εκφραστές της ευρωπαϊκής θετικιστικής προσέγγισης υπήρξαν οι: Φ. Τάινις, Γ. Ζίμελ, Μ. Βέμπερ, Α. Ντυρκαίμ και Β. Παρέτο²³.

β) Η μαρξιστική προσέγγιση στα ζητήματα της αστικής κοινωνιολογίας εκφράζεται – κυρίως - μέσα από τα έργα του Καρλ Μαρξ και του Φρίντριχ Ένγκελς, στα οποία αναλύονται θέματα όπως η αντίθεση πόλης-υπαίθρου, οι τρόποι παραγωγής και οι μορφές ιδιοκτησίας που υπήρχαν πριν την έλευση του καπιταλισμού, η σημασία του καταμερισμού της εργασίας καθώς και η αντίθεση μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας. Σύμφωνα με την μαρξιστική ανάλυση και ερμηνεία του αστικού φαινομένου, η πόλη δεν αντιμετωπίζεται σαν μια αυθύπαρκτη, αυτόνομη «οντότητα» η οποία λειτουργεί με βάση τους δικούς της νόμους και κανόνες, αλλά ως απότοκο ενός καθορισμένου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής. *«Με βάση τη μαρξιστική υλιστική αντίληψη, η πόλη ως χώρος, καθώς και οι λειτουργίες της, τα προβλήματα που συνδέονται μ αυτήν, παράγονται και καθορίζονται από τις συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής, από τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Σε τελευταία ανάλυση, τα προβλήματα και φαινόμενα της πόλης προκύπτουν από τη φύση της ταξικής δομής της κοινωνίας»*²⁴.

γ) Η αμερικανική προσέγγιση, γνωστή και ως Σχολή του Σικάγο, άσκησε σημαντική επίδραση στον κλάδο της αστικής κοινωνιολογίας, τόσο στην Αμερική

---

²³ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.43

²⁴ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.48

όσο και στην Ευρώπη. Η αμερικανική σχολή του Σικάγο, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της ευρωπαϊκής αστικής κοινωνιολογίας, κυρίως κατά την εποχή του Μεσοπολέμου, μια περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας τα αμερικανικά πρότυπα αστικής ανάπτυξης είχαν κυριαρχήσει στον ευρωπαϊκό χώρο. Η ανωτέρω επίδραση, μεταφράζεται μέσα από την ισχυρή τάση μετατόπισης από την «κοινωνική μεταρρύθμιση» στον «αστικό προγραμματισμό» που διέπει τη σύγχρονη ευρωπαϊκή αστική κοινωνιολογία, δίνοντας στην πολεοδομία περισσότερο - και λιγότερο στην κοινωνιολογία - το βάρος της εξεύρεσης λύσεων στα οξύτατα κοινωνικά προβλήματα των πόλεων.

Οι εκπρόσωποι της Σχολής του Σικάγου *«παίρνουν την πόλη σαν μια οικολογική κοινότητα, ένα οικοσύστημα που διαμορφώνεται και αλλάζει συνεχώς μέσα από τις συντελούμενες στο εσωτερικό της πόλης διεργασίες»*²⁵. Η σημαντικότερη διαφορά ανάμεσα στην ευρωπαϊκή θεσμική προσέγγιση και την οικολογική Αμερικανική, έγκειται στο ότι η πρώτη εξετάζει το κοινωνικό φαινόμενο της αστικοποίησης σε δομικό επίπεδο, ενώ η δεύτερη σε ένα επίπεδο περισσότερο γεωγραφικό παρά κοινωνιολογικό. Η Σχολή του Σικάγου, εδράζεται στις αρχές της Φυσικής και της ανθρώπινης οικολογίας. Σπουδαιότεροι εκφραστές της αμερικανικής προσέγγισης είναι οι Ρόμπερτ Παρκ, Έρνεστ Μπέρτζες και Ρόντερικ Μακένζυ.²⁶

2.1.6. Θεωρίες για τον αστικό χώρο

Οι θεωρίες οι οποίες έχουν ως αντικείμενο τους την ερμηνεία του φαινομένου «πόλη», εδράζονται σε αναλύσεις οι οποίες εκκινούν είτε από κοινωνιολογικό επίπεδο, με κύριο βάρος τη μελέτη της δομής της πόλης, είτε από γεωγραφικό, οικολογικό - σύμφωνα με το οποίο η πόλη παρομοιάζεται με οικοσύστημα - είτε τέλος από πολεοδομικό, σύμφωνα με το οποίο η πόλη εξετάζεται κυρίως με βάση τις λειτουργίες της. Έχοντας ως βάση τα ανωτέρω επίπεδα, το κοινωνιολογικό, το γεωγραφικό και το πολεοδομικό καθίσταται δυνατή η διάκριση των κυριότερων θεωρητικών προσεγγίσεων αναφορικά με το ζήτημα της πόλης.

Οι εν λόγω θεωρητικές προσεγγίσεις, είναι οι ακόλουθες:

α) η ιστορική – θεσμική προσέγγιση όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από το έργο του Μαξ Βέμπερ.

---

²⁵ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.45

²⁶ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.45

β) η οικολογική προσέγγιση όπως αυτή εκφράστηκε μέσα από τη Σχολή του Σικάγου, με κύριους εκπροσώπους της, τους Ρ. Παρκ, Ε. Μπέρτζες και Ρ. Μακένζυ και τέλος

γ) η λειτουργική – φονξιοναλιστική προσέγγιση η οποία, σε κοινωνιολογικό επίπεδο, διαμορφώθηκε μέσα από τις θεωρητικές απόψεις των Α. Κοντ, Χ. Σπένσερ, Ε. Ντυρκαίμ, Β. Μαλινόφσκι, Α.Ρ. Ράνκλινφ, Ρ. Μέρτον και Τ. Πάρσονς, ενώ σε επίπεδο πολεοδομικό εκφράστηκε κυρίως μέσω της χάρτας των Αθηνών και το μανιφέστο αυτής αναφορικά με τη λειτουργική πόλη.

2.1.6.1. Η ιστορική-θεσμική προσέγγιση

Η ιστορική - θεσμική προσέγγιση είχε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ως κυριότερο εκφραστή της τον Μαξ Βέμπερ, ο οποίος στο έργο του για τη πόλη επιδόθηκε σε μια προσπάθεια διατύπωσης μιας πιο ολοκληρωμένης θεωρίας για τη δημιουργία του αστικού φαινομένου. Οι αναλύσεις του βασίστηκαν, κατά κύριο λόγο, στην διεξοδική μελέτη και ανάλυση της κοινωνικής δομής των αρχαίων και μεσαιωνικών πόλεων στις οποίες διακρίνει μια πληθώρα λειτουργιών και θεσμών (κοινωνικών, οικονομικών, θρησκευτικών) όπως, ανάλογα με την εκάστοτε μορφή της οργάνωσης και της διοίκησης, κάποιες απ αυτές διαδραματίζουν σπουδαιότερο ρόλο.

Σύμφωνα με τον Μαξ Βέμπερ η πόλη είναι το αποτέλεσμα της δραστηριότητας της κοινωνικής ομάδας όπως διαμορφώθηκε με βάση τις αξίες που καθοδηγούν τη συμπεριφορά της. *«Η πόλη εξετάζεται σα μια μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας και αποτελεί έναν ιδεατό τύπο»*²⁷. Τέλος, αναφορικά με τον οικονομικό χαρακτήρα της πόλης, ο Μ. Βέμπερ τονίζει την κυριαρχία των εμπορικών δραστηριοτήτων μετατρέποντας έτσι την πόλη σε τόπο αγοράς και διακρίνοντας τις πόλεις σε παραγωγικές και καταναλωτικές. Δεν παραλείπει επίσης να εξάρει τη σημασία της πολιτικής και διοικητικής εξουσίας των πόλεων.

2.1.6.2. Η οικολογική προσέγγιση: η Σχολή του Σικάγου

Η οικολογική προσέγγιση, γνωστή και ως «ανθρώπινη οικολογία» ή «σχολή του Σικάγου», άσκησε εξαιρετικά σημαντική επίδραση στις κοινωνιολογικές αναλύσεις που αφορούν το ζήτημα της πόλης. Οι βασικές θεωρητικές κατευθύνσεις της Σχολής, πρωτοδιατυπώθηκαν σε τρία κείμενα τα οποία εξέδωσε το Πανεπιστήμιο του Σικάγου

---

²⁷ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.128

το 1925 και τα οποία αποτέλεσαν ένα βιβλίο με γενικό τίτλο «Η Πόλη»²⁸. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κυριότεροι εκπρόσωποι της Σχολής του Σικάγου ήταν οι Ρ. Παρκ, Ε. Μπέρτζες και Ρ. Μακένζι.

Κατά την αρχή της περιόδου του Μεσοπολέμου (1918-1920), καθώς και καθ' όλη τη διάρκεια αυτής, τα οξυμένα κοινωνικά προβλήματα που παρατηρούνται στα μεγάλα αστικά κέντρα, οδηγούν την αμερικάνικη κοινωνιολογία σε μια πιο συστηματική μελέτη των εν λόγω προβλημάτων, καθώς επίσης την ωθούν προς την κατεύθυνση της εξεύρεσης πρακτικών λύσεων με στόχο την ορθολογικότερη οργάνωση του φυσικού και του δομημένου χώρου. Οι εργασίες οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά τη δεκαετία 1920-1930, με τη συμβουλή του Πανεπιστημίου του Σικάγο, είχαν ως αντικείμενο τη συστηματική μελέτη της πόλης ως κοινωνικής και φυσικής οντότητας, ανάλογα με τις δραστηριότητες που ασκούνταν στις διάφορες περιοχές της.

Οι έννοιες της φυσικής οικολογίας, τις οποίες οι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγου μεταφέρουν στην ανθρώπινη κοινωνία (ανθρώπινη οικολογία), χρησιμεύουν ως βάση για την ανάλυση του φαινομένου της πόλης. Οι γεωγραφικοί παράγοντες θεωρούνται καθοριστικής σημασίας, στις αναλύσεις της οικολογικής σχολής του Σικάγου, αναφορικά με τη δημιουργία της συγκεκριμένης δομής της πόλης, ενώ αντίθετα υποτιμάται η σημασία των κοινωνικών παραγόντων και σχέσεων. «Ο συσχετισμός της φυσικής κοινωνίας με την ανθρώπινη, συσχετισμός που θεωρείται δεδομένος για τις αναλύσεις της Σχολής του Σικάγου, βασίζεται στην αναλογία πως ότι συμβαίνει στη φύση, συμβαίνει και στην ανθρώπινη κοινωνία. Έτσι οι «ζώνες» που συναντούμε στις διάφορες μεγαλουπόλεις είναι αποτέλεσμα των ανθρώπινων αναγκών»²⁹.

Από το σύνολο των αναλύσεων των κοινωνιολόγων της σχολής του Σικάγου ξεχωρίζει η θεωρία των «ομόκεντρων ζωνών» του Μπέρτζες, η θεωρητική προσέγγιση του Χόμερ Χόιτ αναφορικά με την ανάπτυξη των πόλεων κατά τομείς, και όχι κατά ομόκεντρες ζώνες, καθώς και η συλλογιστική των πολλαπλών πυρήνων των Χάρις και Ούλμαν. Σύμφωνα με το μοντέλο των ομόκεντρων ζωνών του Μπέρτζες, η αστική ανάπτυξη πραγματοποιείται με μια διαδικασία «οργάνωσης» και «αποδιοργάνωσης», η οποία καταλήγει στη διαμόρφωση σειράς ομόκεντρων ζωνών.

---

²⁸ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.128

²⁹ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.131

Το μοντέλο των ομόκεντρων ζωνών του Μπέρτζες υιοθετεί μια επαναλαμβανόμενη δομή της πόλης. Στη μέση βρίσκεται το εμπορικό κέντρο. Ο δυναμικός αυτός πυρήνας, στον οποίο επιβάλλονται οι εκάστοτε ισχυρότεροι στον ανταγωνισμό, είναι εκείνος ο οποίος προσδιορίζει την περαιτέρω ανάπτυξη της πόλης. Γύρω από το κέντρο είναι εγκατεστημένη μια ζώνη μετάβασης, η οποία κατοικείται κυρίως από νεοφερμένους μετανάστες. Ακολουθούν ζώνες που κατοικούνται προ πάντων από εργάτες καθώς και περιοχές βιομηχανικών χρήσεων, ενώ εκτοπισμένα προς τα έξω ή σε αναζήτηση των περιχώρων, κατοικούν τα μεσαία στρώματα. Με βάση τη συλλογιστική των πολλαπλών πυρήνων των Χάρις και Ούλμαν, η αστική ανάπτυξη επηρεάζεται από δύο μεταβλητές: την ιστορικοκοινωνική και τη γεωγραφική. Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη της πόλης δεν συντελείται με τρόπο στατικό, έχοντας ως βάση και ως μοναδικό πυρήνα για επέκταση των αστικών λειτουργιών το κέντρο, αλλά πραγματοποιείται σε πολλαπλά επίπεδα-πυρήνες, με τον κάθε πυρήνα να συγκεντρώνει διαφορετικές λειτουργίες και να ακολουθεί ανεξάρτητη επέκταση.

2.1.6.3 Η λειτουργική-φανξιοναλιστική προσέγγιση

Σε κοινωνιολογικό επίπεδο, η προσέγγιση αυτή επηρέασε σημαντικά τις αναλύσεις της ανθρώπινης οικολογίας της σχολής του Σικάγου, ενώ σε επίπεδο πολεοδομικό εκφράστηκε κυρίως μέσα από τη Χάρτα των Αθηνών, η οποία χρησίμευσε ως θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο για τη μεταπολεμική οργάνωση και ανασύνταξη των πόλεων. Η περίοδος 1930-1940 χαρακτηρίστηκε από τη σημαντική υποβάθμιση των συνθηκών ζωής μεγάλης μερίδας του αστικού πληθυσμού. Τόσο οι ευρωπαϊκές όσο και οι αμερικανικές μεγαλουπόλεις της εποχής, διακρίνονται για τις έντονες κοινωνικές αντιθέσεις που παρατηρούνται στο χώρο τους, καθώς και η ποιοτική τους βελτίωση, που οφείλεται στην αλματώδη τεχνολογική πρόοδο, συνυπάρχει παράλληλα με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης μεγάλου μέρους των κατοίκων τους.

Από τα προαναφερθέντα καθίσταται σαφές το γεγονός ότι στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις οι ανέσεις και οι δυνατότητες που προσφέρει η τεχνολογική πρόοδος είναι προσιτές σε ένα μικρό μόνο κομμάτι του πληθυσμού, δημιουργώντας έτσι μια έντονη κοινωνική δυσαρμονία. Αποτέλεσμα της ανωτέρω κατάστασης που είχε διαμορφωθεί, ήταν να στραφεί ο προοδευτικός, ευρωπαϊκός προβληματισμός της περιόδου 1920-1930 γύρω από ζητήματα που αφορούσαν την κατά το δυνατόν ορθότερη χρήση της τεχνολογικής εξέλιξης, με σκοπό τη βέλτιστη παραγωγή,

διαρρύθμιση και χρησιμοποίηση του δομημένου χώρου. Ήταν επιτακτική ανάγκη της εποχής το να μπορέσουν η εκβιομηχάνιση και η τεχνολογία να βοηθήσουν στην πρακτική οργάνωση της ζωής στις πόλεις. Δυστυχώς, ωστόσο, όλοι οι προαναφερθέντες προβληματισμοί δεν ολοκληρώθηκαν, υπό την πίεση των κοινωνικών εξελίξεων της δεκαετίας 1930-1940 (οικονομικό κραχ του 1929, άνοδος του ναζισμού στη Γερμανία το 1933, έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου).

Μετά και την έντονη κοινωνική τάση που επικράτησε μεταπολεμικά για ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη, τόσο στο ευρωπαϊκό όσο και στον αμερικανικό χώρο, οι κοινωνικές προτεραιότητες για τη διάρθρωση του δομημένου χώρου τέθηκαν στο περιθώριο. Παρόλα αυτά, ορισμένες από τις επισημάνσεις της Χάρτας των Αθηνών χρησιμοποιήθηκαν επιλεκτικά για την ανοικοδόμηση των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων. Στο σημείο αυτό, πρέπει να διευκρινιστεί πως η Χάρτα των Αθηνών ήταν ουσιαστικά ένα κείμενο το οποίο περιελάμβανε τις βασικότερες και πιο σημαντικές διαπιστώσεις οι οποίες είχαν εξαχθεί από το IV αρχιτεκτονικό συνέδριο CIAM, το οποίο είχε συνέλθει στην Αθήνα το 1933. Η χρήση του ορθολογικού λόγου με στόχο τη βέλτιστη δυνατή λειτουργικότητα του δομημένου χώρου - την οποία πρέσβευε η Χάρτα των Αθηνών - φάνταζε ως η μόνη λύση ικανή να δώσει ένα τέλος στα κοινωνικά αδιέξοδα της εποχής.

Σύμφωνα με τα πορίσματα της Χάρτας των Αθηνών, η οργάνωση της πόλης είναι το αποτέλεσμα τεσσάρων ξεχωριστών λειτουργιών στον αστικό χώρο: της κατοικίας, της εργασίας, της αναψυχής και της κυκλοφορίας. Η επικράτηση του ιδιωτικού συμφέροντος, η έλλειψη ορθολογισμού αναφορικά με τη χρήση των γνώσεων των ειδικών, η έλλειψη προγραμματισμού καθώς και ο καταταμαχισμός της γης σε μικρές ατομικές ιδιοκτησίες, θεωρήθηκαν ως τα φαινόμενα εκείνα τα οποία οδήγησαν τις σύγχρονες πόλεις στο χάος. Απαραίτητη προϋπόθεση για τη εύρυθμη λειτουργία και οργάνωση της πόλης, με τρόπο τέτοιο ώστε να λειτουργεί προς όφελος όλων των κοινωνικών ομάδων που κατοικούν σε αυτή, είναι ο συγκερασμός των δύο αντίθετων άκρων, του ατομικού συμφέροντος και της συλλογικής δράσης. Επιπλέον, η επαναφορά των πόλεων σε μια ανθρώπινη κλίμακα καθώς και η άρση της απομόνωσης που νοιώθει ο άνθρωπος της σύγχρονης πόλης, κατείχαν εξέχουσα θέση στους προβληματισμούς της Χάρτας των Αθηνών.

Υπάρχει μεγάλη διάσταση απόψεων αναφορικά με το εάν οι προσεγγίσεις της Χάρτας είχαν, εν τέλει, θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στην εξέλιξη των πόλεων εκείνων - κυρίως ευρωπαϊκών - οι οποίες υιοθέτησαν τις περισσότερες από τις

προαναφερθείσες προσεγγίσεις της κατά τη διαδικασία της ανοικοδόμησής τους. Ο αυστηρός πολεοδομικός σχεδιασμός, όπως αυτός εκφράστηκε μέσα από τις αρχές της Χάρτας (Zoning) - και ο οποίος συνοδεύονταν από την ορθολογική οργάνωση των τεσσάρων λειτουργιών της κοινωνικής δραστηριότητας (κατοικία, εργασία, αναψυχή, κυκλοφορία) - είχε σαν στόχο του τη βελτίωση των συνθηκών ζωής για τους κατοίκους των μεγαλουπόλεων. Μάλιστα, σε όσες πόλεις εφαρμόστηκε, κατάφερε να επιφέρει βελτιώσεις σε επιμέρους σημεία του δομημένου περιβάλλοντος. Ωστόσο, από την άλλη, δεν κατάφερε να περιορίσει τις κοινωνικές ανισότητες ενώ ταυτόχρονα οδήγησε στη διάσπαση της ενότητας του κοινωνικού χώρου των παλαιότερων δομημένων μορφών καθώς και στον κατακερματισμό του πολεοδομικού ιστού.

2.1.7 Ο αστικός χώρος σήμερα

Ο σύγχρονος αστικός χώρος είναι πολύπλευρος. Η εξελικτική πορεία της κάθε πόλης είναι αποτέλεσμα των ιδιαίτερων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και της δικής της ξεχωριστής, ιστορικής διαδρομής. Παρά τη μοναδικότητα και το πλήθος των διαφορών που χαρακτηρίζει τη δομή και την ανάπτυξη της εκάστοτε πόλης, είναι εφικτή η ανεύρεση κάποιων κοινών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, η οποία να επιτρέπει μια αρχική κατηγοριοποίηση του σύγχρονου αστικού χώρου με βάση κάποιες παραμέτρους, όπως είναι η ιστορική συνέχεια, ο αυστηρός πολεοδομικός και χωροταξικός σχεδιασμός, το διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης των αστικών κέντρων, καθώς επίσης και ο διαφορετικός βαθμός επέμβασης του ιδιωτικού ή του δημόσιου φορέα κατά τη διαδικασία της διαμόρφωσης του αστικού χώρου.

Με βάση, λοιπόν, τις ανωτέρω παραμέτρους μπορεί να γίνει μια διάκριση του αστικού χώρου σε τρεις – κυρίως - ενότητες:

α) τον οργανωμένο αστικό χώρο, ο οποίος είναι αποτέλεσμα πλήρους ή μερικού χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού καθώς και των έμμεσων μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου. Ο υψηλός βαθμός αποκέντρωσης και η σχετικά ισόρροπη ανάπτυξη είναι δύο από τα βασικότερα στοιχεία που τον διακρίνουν. Ο συγκεκριμένος τύπος αστικού χώρου απαντάται σήμερα σε πολλές ευρωπαϊκές και αμερικανικές μεγαλουπόλεις.

β) τον αστικό χώρο η μορφή του οποίου είναι αποτέλεσμα δημογραφικών, κοινωνικών και οικονομικών πιέσεων και έλλειψης χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού. Η έλλειψη ισόρροπης ανάπτυξης, η υψηλή συμμετοχή της ιδιωτικής

πρωτοβουλίας στην παραγωγή του δομημένου χώρου, κυρίως της κατοικίας, η περιορισμένη κρατική παρέμβαση στη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου, καθώς και οι περιορισμένες δυνατότητες πολεοδομικής ανασυγκρότησης είναι κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του τύπου αστικού χώρου, ο οποίος απαντάται σήμερα στις περισσότερες μεσογειακές χώρες καθώς και σε ορισμένες αναπτυσσόμενες.

γ) τον αστικό χώρο, τη διαμόρφωση του οποίου χαρακτηρίζει η παντελής έλλειψη στοιχείων αστικού εκσυγχρονισμού. Τα στοιχεία εκείνα τα οποία - κατά κόρον - χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο τύπο αστικού χώρου είναι, το χαμηλό επίπεδο ποιότητας του δομημένου περιβάλλοντος, η απουσία έργων υποδομής και κοινωνικού εξοπλισμού καθώς και οι περιορισμένες δυνατότητες αστικής εξέλιξης και άμεσης βελτίωσης του φυσικού και του δομημένου περιβάλλοντος. Η συγκεκριμένη κατηγορία αστικού χώρου απαντάται σήμερα στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες καθώς και σε ορισμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου.

2.1.8 Το φαινόμενο της αστικοποίησης στην Ελλάδα

Στον ελλαδικό χώρο, τα πρώτα αστικά στοιχεία εμφανίστηκαν σχετικά νωρίς, συγκριτικά με άλλες χώρες. Η πόλη της Θεσσαλονίκης, ήδη από τον 14^ο αιώνα εμφανίζει σημαντική οικονομική ανάπτυξη αφού βιοτέχνες, έμποροι και ναυτικοί είχαν προσδώσει στην πόλη ένα καθεστώς ανάλογο με εκείνο των ιταλικών πόλεων. Ωστόσο, η βίαιη τουρκική επέκταση καθώς και το στρατιωτικό-φεουδαρχικό καθεστώς που αυτή εγκαθίδρυσε, οδήγησε σε μια κάμψη την προαναφερθείσα αστική ανάπτυξη. Παρόλα αυτά, από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα και έπειτα, παρατηρείται μια βιοτεχνική και εμπορική αναβίωση ορισμένων αστικών κέντρων, όπως η Θεσσαλονίκη και τα Ιωάννινα. Παράλληλα - και λόγω του γεγονότος ότι το μεγαλύτερο μέρος της εμπορικής δραστηριότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βρισκόταν υπό τον έλεγχο των Ελλήνων εμπόρων - σημαντική άνθιση γνώρισαν μικρές πόλεις-λιμάνια και εμποροβιοτεχνικά κέντρα όπως ήταν η Ύδρα, οι Σπέτσες, τα Ψαρά, το Λεωνίδιο, η Αίγινα, η Χίος, η Μυτιλήνη, η Σκιάθος, η Σκόπελος κ.ά.

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους Τούρκους και την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, η χωρική διάρθρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων στη χώρα, διακρίνεται από την πόλωση στην πρωτεύουσα, την Αθήνα, καθώς και κατά μήκος ενός άξονα που διέρχεται από την πρωτεύουσα και ακολουθεί την πορεία του κύριου συγκοινωνιακού άξονα της χώρας, δυτικά μέχρι την

Πάτρα και βόρεια, μέσω Θεσσαλονίκης, μέχρι την Καβάλα. Ουσιαστικά, η ανωτέρω διάρθρωση αποτελεί μια πλήρη αντιστροφή της προϋπάρχουσας διάρθρωσης των χρόνων της τουρκοκρατίας, με βάση την οποία η Αθήνα ήταν ένα χωριό με πληθυσμό της τάξης των 3.000 κατοίκων, ο Πειραιάς δεν είχε αναδειχθεί ακόμα σε αξιόλογο λιμάνι και στην περίμετρο της τότε ελληνικής επικράτειας - δηλαδή σε Επτάνησα, νησιά του Αιγαίου, Μακεδονία, Θράκη, Κρήτη καθώς και στις ορεινές περιοχές του ελληνικού ηπειρωτικού κορμού - υπήρχαν σημαντικά εμπορικά, βιοτεχνικά, ναυτιλιακά και αγροτικά κέντρα.

Τη σύσταση του ελληνικού κράτους ακολούθησε ένα διοικητικό, οικονομικό και κοινωνικό σύστημα ισχυρά συγκεντρωτικό, εστιασμένο στην έδρα της εξουσίας - όπου από το 1834 και ύστερα είναι η Αθήνα - ανατρέποντας, έτσι, σταδιακά την προϋπάρχουσα χωρική διάρθρωση και μεταθέτοντας το δυναμισμό από την περίμετρο στο κέντρο. Ο ορισμός της Αθήνας ως πρωτεύουσα του κράτους το 1834, αποτελεί το εναρκτήριο λάκτισμα για τη δημιουργία στον ελληνικό χώρο ενός δικτύου αστικών κέντρων με επικεφαλής την πρωτεύουσα, η οποία ταχύτατα εξελίχθηκε σε κυρίαρχο αστικό πόλο έλξης, καθώς επίσης και σε σημείο συγκέντρωσης της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής, διοικητικής και διαχειριστικής δραστηριότητας της χώρας. Αξίζει να σημειωθεί πως τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση, και ελλείψει ανεπτυγμένων χερσαίων συγκοινωνιακών υποδομών, τα σημαντικότερα αστικά κέντρα - πλην της πρωτεύουσας - ήταν λιμάνια και στηρίζονταν, κυρίως, στην εμπορική δραστηριότητα.

Κατά την περίοδο από το 1889 μέχρι και το 1940 η επέκταση των συγκοινωνιακών υποδομών στις παράκτιες περιοχές της χώρας, η σημαντική προσαύξηση της ελληνικής εδαφικής επικράτειας, καθώς και η εισροή 1.200.000 προσφύγων από τη Μικρά Ασία το 1922 - η πλειονότητα των οποίων εγκαταστάθηκε στα αστικά κέντρα - είχαν ως αποτέλεσμα τη σημαντική αύξηση του ρυθμού αστικοποίησης. Το 1940 το ποσοστό του αστικού πληθυσμού στη χώρα, ανέρχονταν στο 33% του συνολικού πληθυσμού³⁰. Η υπερσυγκέντρωση πληθυσμού στην Αθήνα λαμβάνει τεράστιες διαστάσεις την περίοδο μετά το Β' Παγκόσμιο και τον Εμφύλιο πόλεμο. Το 1951 η

---

³⁰ Δήμητρα Κατοχιανού, Ευμορφία Θεοδωρή-Μαρκογιαννάκη, «Το Ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων», σελ.40

Αθήνα συγκεντρώνει το 13% του συνολικού πληθυσμού της χώρας καθώς και τα 2/5 της οικονομικής δραστηριότητας³¹.

Ο υδροκεφαλισμός - όπως χαρακτηρίζεται το φαινόμενο της υπερσυγκέντρωσης πληθυσμού και λειτουργιών στην ίδια πόλη - της πρωτεύουσας, συνοδεύεται από την ταχεία ερήμωση της αγροτικής υπαίθρου αλλά και από το μαρασμό πολλών επαρχιακών πόλεων οι οποίες κατά το παρελθόν υπήρξαν οικονομικά εύρωστες. Η συντριπτική πλειονότητα των νέων βιομηχανικών μονάδων εγκαθίστανται κυρίως στο Λεκανοπέδιο Αττικής, προκαλώντας την αθρόα συγκέντρωση σε αυτό σημαντικού αριθμού εργατικού δυναμικού. Η πολεοδομική γιγάντωση της Αθήνας έφτασε στο αποκορύφωμά της, την περίοδο 1971-1981 κατά την οποία η πρωτεύουσα έφτασε να συγκεντρώνει το 29% του συνολικού πληθυσμού της χώρας (2.530.207 κάτοικοι) το 1971 και το 35% του συνολικού πληθυσμού (3.409.145 κάτοικοι) το 1981³². Άμεση συνέπεια της προαναφερθείσας κατάστασης, ήταν το ξέσπασμα ενός οξύτατου στεγαστικού ζητήματος το οποίο πήρε διαστάσεις κοινωνικού προβλήματος. Αυτό οδήγησε στη ραγδαία εξάπλωση των αυθαίρετων κτισμάτων, καθώς και στην απόλυτη επικράτηση της πολυκατοικίας, ενώ παράλληλα η ρύπανση του περιβάλλοντος και η απογύμνωση του λεκανοπεδίου από το πράσινο, είχε ως αποτέλεσμα τη γενικότερη υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων. Παρ' όλα αυτά, από το 1981 και έπειτα παρατηρείται μια τάση αποκλιμάκωσης του φαινομένου της υπερσυγκέντρωσης πληθυσμού στην Αθήνα, με την ταυτόχρονη, σταδιακή αποκέντρωση βιομηχανικών μονάδων και διοικητικών υπηρεσιών. Συμπερασματικά, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο τρόπος εξέλιξης του ελληνικού δικτύου αστικών κέντρων κατά τη μεταπολεμική περίοδο, θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει και τον τρόπο εξέλιξης του περιφερειακού προβλήματος της χώρας κατά τη δεδομένη περίοδο. Η αναπτυξιακή πόλωση, κυρίως στην πρωτεύουσα και γενικότερα στον άξονα Πάτρας-Αθήνας-Θεσσαλονίκης, λειτουργεί εις βάρος των υπόλοιπων περιφερειών της χώρας, οι οποίες παραμένουν στη σκιά της ανάπτυξης, δημιουργώντας έτσι ένα μείζον εθνικό πρόβλημα.

2.1.9 Η αστική ανάπτυξη στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

---

³¹ Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.123

³² Σήλια Νικολαΐδου, «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου», σελ.123

Στη σύγχρονη Ελλάδα - και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της Βενιζελικής διακυβέρνησης (1910-1932) - το ζήτημα του εκσυγχρονισμού του ελληνικού αστικού χώρου είχε τεθεί στο επίκεντρο του πολιτικού και κυβερνητικού ενδιαφέροντος. Το κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου, όντας ο κατεξοχήν εκφραστής του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού στην Ελλάδα, είχε ως μέγιστη προτεραιότητα τον εκσυγχρονισμό του αστικού χώρου, ο οποίος θα λειτουργούσε και ως όχημα για τον αστικό εκσυγχρονισμό και εξευρωπαϊσμό της ελληνικής κοινωνίας εν γένει. Έτσι, κατά την περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης έννοιες όπως αστική ανάπτυξη, εξαστισμός της κοινωνίας και εξευρωπαϊσμός είχαν ταυτόσημη σημασία. Κυρίαρχο κυβερνητικό δόγμα της περιόδου ήταν ότι το κράτος έπρεπε να είναι το βασικό οργανωτικό και κατευθυντήριο κέντρο, τόσο του εκσυγχρονισμού του αστικού χώρου όσο και του αντίστοιχου της ελληνικής κοινωνίας. Το κράτος, θεωρούμενο ως φορέας του ορθολογισμού και του εκσυγχρονισμού, έπρεπε να προβάλλει ως ο οργανωτής της κοινωνίας και ο εγγυητής της εθνικής ολοκλήρωσης, ενώ παράλληλα θεωρούνταν ως το μόνο ικανό να εξασφαλίσει μια συνολική, αντικειμενική γνώση για το χώρο της πόλης ώστε να αντιμετωπίσει με τρόπο συντονισμένο τα μείζονα ζητήματα του αστικού χώρου.

Βασικές παράμετροι της κυβερνητικής αντίληψης για τη σύγχρονη ελληνική πόλη την περίοδο του Μεσοπολέμου είναι:

- α) η σύνδεση της ανάπτυξης του αστικού χώρου με την εθνική ανάπτυξη και την κοινωνική πρόοδο,
- β) η θεώρηση της πόλης ως φυσικού και κοινωνικού συστήματος το οποίο απαιτεί μια συνολική ρύθμιση,
- γ) η διαπίστωση της ακαταλληλότητας και του ανορθολογισμού των υπαρχουσών ελληνικών πόλεων,
- δ) η προσήλωση στην επιστημονική προσέγγιση των ζητημάτων του αστικού χώρου (κυρίως η πίστη στις ορθές πολεοδομικές υποδείξεις) και, τέλος,
- ε) η επιδίωξη μιας νέας, σύγχρονης, αστικής φυσιογνωμίας. Αυτός ο τύπος αστικής φυσιογνωμίας χαρακτηρίζεται από τη νέα οικονομική λειτουργία της πόλης, τη νέα κοινωνική ιεράρχηση του αστικού χώρου - μέσω της διάκρισης του τύπου κατοικίας των διάφορων κοινωνικών στρωμάτων ώστε να υπάρχει αντιστοιχία με την ταξική διάρθρωση μιας αστικής δημοκρατίας - τη νέα λειτουργική οργάνωση του αστικού χώρου, καθώς και τη νέα μορφολογία της πόλης μέσω της ορθολογικότερης διαχείρισης του αστικού ιστού.

Ιδιαίτερης μνείας, χρήζει το γεγονός πως για πρώτη φορά τίθεται στον ελληνικό αστικό χώρο ζήτημα κοινωνικού διαχωρισμού μέσω της δημιουργίας διαφορετικών περιοχών κατοικίας, οι οποίες αντιστοιχούν και στην υπάρχουσα κοινωνική διαστρωμάτωση, όπως για παράδειγμα η δημιουργία εργατικών προαστίων, περιοχών προσφυγικής κατοικίας, καθώς και νησίδων αστικής κατοικίας στο κέντρο της πόλης. Είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται η εφαρμογή κάτι τέτοιου καθώς, μέχρι πρότινος, τις ελληνικές πόλεις τις διέκρινε ο κοινοτικός τρόπος οργάνωσης, καθώς και ο κοινωνικά αδιαφοροποίητος, ημιαγροτικός χαρακτήρας τους. Η νέα αυτή ταξική διάρθρωση του ελληνικού αστικού χώρου, κατέστη αναγκαία ούτως ώστε οι νέες ελληνικές πόλεις να συμβαδίζουν με τις επιταγές της δυτικής πολεοδομίας της μεσοπολεμικής περιόδου. Όπως έχει ήδη άλλωστε αναφερθεί, ο καθολικός αστικός εκσυγχρονισμός και εξευρωπαϊσμός της ελληνικής κοινωνίας περνά μέσα από τον αντίστοιχο εκσυγχρονισμό και εξευρωπαϊσμό του ελληνικού αστικού χώρου. Το πρότυπο της δυτικοευρωπαϊκής, φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας της εποχής είχε υιοθετηθεί πλήρως από τη Βενιζελική, φιλελεύθερη διακυβέρνηση των μεσοπολεμικών χρόνων, η οποία το θεωρούσε ως το μόνο ικανό να οδηγήσει στην εθνική ολοκλήρωση, την πολιτισμική ομοιογένεια, τη νέα κοινωνική οργάνωση και πρότυπο ζωής που αρμόζει σε μια ευρωπαϊκή, φιλελεύθερη αστική δημοκρατία.

2.1.9.1 Η σημασία της περιόδου του Μεσοπολέμου

Η μεσοπολεμική περίοδος, η οποία εξετάζεται στην παρούσα εργασία, είναι εξέχουσας σημασίας αναφορικά με το ζήτημα της δημιουργίας της σύγχρονης ελληνικής πόλης, όπως αυτή είναι γνωστή έως σήμερα. Η οριστική εικόνα της νεοελληνικής πόλης σφυρηλατήθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο και είναι αποτέλεσμα τόσο ιστορικών όσο και θεσμικών παραγόντων. Ιστορικών διότι την περίοδο αυτή η χώρα συγκλονίζεται από τις τεράστιες συνέπειες της ήττας της στο Μικρασιατικό Μέτωπο και κυρίως από την εισροή ενός – και πλέον - εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων, η οποία θα αλλάξει διά παντός τη φυσιογνωμία του ελληνικού δομημένου χώρου. Θεσμικών διότι κατά το Μεσοπόλεμο σημειώθηκε έντονη κρατική παρέμβαση στο ζήτημα της αστικής ανάπτυξης, η οποία εκφράστηκε μέσω της θεσμοθέτησης μιας σειράς νομοθετημάτων, με κυριότερα τον οικιστικό νόμο του 1923 (νόμος περί σχεδίου πόλεων και συνοικισμών του κράτους και οικοδόμησης αυτών), το Γενικό Οικοδομικό Κανονισμό (ΓΟΚ) το 1929 καθώς και το νόμο 3741

περί οριζοντίου ιδιοκτησίας επίσης το 1929, ο οποίος, σε συνδυασμό με την εμφάνιση της τεχνολογίας του οπλισμένου σκυροδέματος, άνοιξε το δρόμο για την εμφάνιση του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας στην Ελλάδα. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα υπάρξει εκτενέστερη αναφορά στα ανωτέρω νομοθετήματα, καθώς κρίνονται ως ζωτικής σημασίας για τη διαμόρφωση της εικόνας της νεοελληνικής πόλης.

Η προαναφερθείσα βούληση του ελληνικού κράτους της μεσοπολεμικής περιόδου για παρέμβαση στα ζητήματα της οργάνωσης του αστικού χώρου, είναι αποτέλεσμα της έντονης επιρροής που του ασκεί το δυτικοευρωπαϊκό και το βορειοευρωπαϊκό πρότυπο αστικής ανάπτυξης, το οποίο εδράζεται στην ισχυρή κεντρική-κρατική ρύθμιση και παρέμβαση. Στην Ελλάδα οι μόνες περιπτώσεις ολοκληρωμένης κρατικής παρέμβασης στα ζητήματα του αστικού χώρου αναφέρονται στην ανοικοδόμηση της πόλης της Θεσσαλονίκης μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1917, καθώς και στην επιτυχή ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό, των εδαφών τα οποία είχαν προσαρτηθεί μετά και το πέρας των Βαλκανικών Πολέμων. Ειδικά η περίπτωση της Θεσσαλονίκης, θα μείνει στη ιστορία ως η μοναδική έκφραση, ως η κορωνίδα μιας ολοκληρωμένης κρατικής πολιτικής για το χώρο, κατά την οποία η πολιτική βούληση μετέτρεψε τις πρωτοβουλίες σε συγκεκριμένο πρόγραμμα επέμβασης.

Η εκδήλωση πολιτικών πρωτοβουλιών αναφορικά με τα ζητήματα του αστικού χώρου εδράζεται τόσο στις οικονομικές, κοινωνικές και τεχνολογικές ανάγκες της εποχής για τον εκσυγχρονισμό των ελληνικών πόλεων, όσο και στην ανάγκη για εθνική ομογενοποίηση του χώρου και κατοχύρωση της νέας εθνικής ταυτότητας. *«Επιδιώξεις που διατυπώνονται στα επίσημα κείμενα ως «αποτουρκισμός, εξελληνισμός, εκσυγχρονισμός», τελικά ως «εκπολιτισμός» των πόλεων του ελληνικού χώρου. Οι έννοιες αυτές που περιγράφουν το αίτημα για ένα σύγχρονο ελληνικό άστυ, εκλαμβάνονται ως ταυτόσημες, όπως είχε ήδη συμβεί κατά την πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους³³»*. Επιγραμματικά, οι σημαντικότερες πολιτικές πρωτοβουλίες που πάρθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ είναι η δημιουργία του Υπουργείου Συγκοινωνιών, η ίδρυση του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (ΤΕΕ) το 1923, καθώς και η ανασύνταξη, ο εκσυγχρονισμός και η κωδικοποίηση της πολεοδομικής και οικοδομικής νομοθεσίας. Απόρροια των ανωτέρω, είναι το Νομοθετικό Διάταγμα (Ν.Δ.) της 27.7.1923 «περί σχεδίων πόλεων και συνοικισμών

---

³³ Γιώργος Θ. Μαυροκορδάτος, Χρήστος Χ. Χατζήϊωσήφ, *«Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός»*, σελ.118

του κράτους και οικοδόμησης αυτών», το οποίο αποτελεί και τη βάση της πολεοδομικής νομοθεσίας έως σήμερα, καθώς και ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός (ΓΟΚ) του κράτους το 1929, όπως και ο νόμος 3741 για την Οριζόντια Ιδιοκτησία με τους οποίους καθορίζονται πλήρως οι οικονομικοί και τεχνολογικοί όροι παραγωγής και ελέγχου του δομημένου περιβάλλοντος στην Ελλάδα.

Έχει ήδη γίνει ιδιαίτερη μνεία στην εξέχουσα σημασία της μεσοπολεμικής περιόδου, αναφορικά με τη σφυρηλάτηση της μορφής του σύγχρονου ελληνικού αστικού χώρου, μιας μορφής της οποίας τα βασικά γνωρίσματα είναι ορατά έως και τις μέρες μας. *«Η νεοελληνική πόλη πήρε τη σημερινή της μορφή τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα βασικά της όμως χαρακτηριστικά προδιαγράφηκαν στο Μεσοπόλεμο. Τότε διαμορφώθηκαν τα κύρια θεσμικά μέτρα που καθοδήγησαν τη μεταγενέστερη μορφή της και οι καθοριστικές προϋποθέσεις της παραγωγής του πολεοδομημένου χώρου»*³⁴.

Παρά τη γενικότερη κρατική φιλοδοξία και τη θέληση για τη δημιουργία σύγχρονων αστικών χώρων στην Ελλάδα, εναρμονισμένων με τις επιταγές των δυτικοευρωπαϊκών προτύπων, οι περιορισμένοι κρατικοί πόροι, οι μικρές περίοδοι ομαλότητας και τα έκτακτα γεγονότα αφενός και αφετέρου ο ατελής εξαστισμός της ελληνικής κοινωνίας, δεν επέτρεψαν την υλοποίηση των περισσότερων πρωτοβουλιών και σχεδιασμών. Ένας ακόμη σημαντικός λόγος ο οποίος κατέστησε αδύνατη την οποιαδήποτε ριζική προσπάθεια εξορθολογισμού του αστικού χώρου, είναι η απόλυτη κυριαρχία της μικρής, ατομικής ιδιοκτησίας και, συνεπώς, του ατομικού συμφέροντος, τα οποία αποτελούν αμφότερα βασικά γνωρίσματα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας.

Το γεγονός ότι τεχνικές επεμβάσεις και μοντέλα οργάνωσης τα οποία λειτούργησαν με τρόπο αποτελεσματικό στις προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, στην Ελλάδα δεν κατάφεραν να παράξουν έργο, οφείλεται στο ότι ο εκσυγχρονισμός των νεοελληνικών πόλεων εξελίσσεται παράλληλα και είναι παράγωγο του συνολικότερου εκσυγχρονιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας. Παρόλα αυτά, η σημασία της κρατικής-θεσμικής παρέμβασης στα ζητήματα του αστικού χώρου που σημειώθηκε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο και η συμβολή της στην παραγωγή και τη διαμόρφωση της δομής και της εικόνας της νεοελληνικής

---

³⁴Γιώργος Θ. Μαυροκορδάτος, Χρήστος Χ. Χατζηϊωσήφ, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», σελ.127

πόλης, όπως είναι γνωστή έως και σήμερα, είναι αδιαμφισβήτητη. «Η περιορισμένη αποτελεσματικότητα της κρατικής παρέμβασης για τις ανάγκες της μεταπολεμικής κοινωνίας, τα ατελή πολεοδομικά σχέδια του Μεσοπολέμου, η συμπληρωματική δράση των Ν.Δ. 1923 «περί σχεδίων πόλεων» του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού και της Οριζόντιας Ιδιοκτησίας- το βασικό δηλαδή θεσμικό πλαίσιο στο οποίο κατέληξε η προσπάθεια της δεκαετίας 1914-1923- ενεργοποιήθηκαν μεταπολεμικά σε ευρύτατη κλίμακα. Επέτρεψαν δε το συνδυασμό του μικρού κεφαλαίου, της κατακερματισμένης ιδιοκτησίας, των υψηλών συντελεστών δόμησης, των περιορισμένων τεχνικών μέσων και της άφθονης ανειδίκευτης εργασίας, μετατρέποντάς τα σε αποτελεσματικό παραγωγό της σημερινής πόλης»³⁵.

---

³⁵ Γιώργος Θ. Μαυροκορδάτος, Χρήστος Χ. Χατζηϊωσήφ, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», σελ.128

3. Η ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου, είναι να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που εξέλαβε το φαινόμενο της αστικοποίησης στη σύγχρονη Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στο διαφορετικό πρότυπο αστικής ανάπτυξης που υιοθετήθηκε στην πόλη της Αθήνας- καθώς και σε άλλες πόλεις της καπιταλιστικής περιφέρειας- πρότυπο το οποίο έλκει τις «ρίζες» του σε λόγους ιστορικούς, οικονομικούς, πολιτισμικούς και κοινωνικούς και που είναι ολότελα διαφορετικό με το αντίστοιχο πρότυπο αστικής ανάπτυξης που ακολούθησαν οι πόλεις των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου.

Στη συνέχεια, γίνεται παρουσίαση των διαφόρων σταδίων αστικής ανάπτυξης του αθηναϊκού χώρου. Στο σημείο αυτό καθίσταται εμφανής η αποτύπωση στον πολεοδομικό «ιστό» της Αθήνας, όλων εκείνων των ιδιοτεροτήτων που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία αστικοποίησης στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας παρουσιάζοντας, ωστόσο, κάποιες μοναδικότητες οι οποίες απαντώνται ως επί το πλείστον μόνο στον ελληνικό χώρο. Τέλος, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στις στρεβλώσεις και τις παθογένειες του ελληνικού μοντέλου αστικής ανάπτυξης, όπως αυτές κάνουν αισθητή την παρουσία τους στην καθημερινότητα εκατομμυρίων πολιτών των ελληνικών πόλεων.

3.1 Η αστική ανάπτυξη στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας

Πριν γίνει η οποιαδήποτε αναφορά στο πρότυπο αστικής ανάπτυξης πάνω στο οποίο βασίστηκε και εξελίχθηκε η πόλη της Αθήνας, ο γράφων θεωρεί απαραίτητη την ακόλουθη διευκρίνιση: η Αθήνα είναι πρωτεύουσα της Ελλάδας, μιας χώρας η οποία βρίσκεται στην περιφέρεια του καπιταλιστικού κόσμου, καθότι η ίδια δεν αποτελεί μεγάλο κέντρο βιομηχανικής άρα και καπιταλιστικής παραγωγής, σε πλήρη αντιδιαστολή με χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Βρετανία, η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιαπωνία και άλλες, οι οποίες αποτελούν τον πυρήνα, το κέντρο του καπιταλιστικού συστήματος λόγω της ευρείας, ανεπτυγμένης και ιδιαίτερα παραγωγικής βιομηχανικής τους υποδομής.

Επομένως, ως καπιταλιστικό κέντρο εννοούνται οι χώρες εκείνες οι οικονομίες των οποίων βασίζονται - κατά κύριο λόγο - στη βιομηχανική παραγωγή και στις οποίες παρατηρείται μια συσσώρευση οικονομικού κεφαλαίου, βιομηχανικών εγκαταστάσεων και εργατικού δυναμικού, όλα αυτά μέσα στα πλαίσια λειτουργίας που ορίζει το καπιταλιστικό οικονομικό πρότυπο. Επιπλέον, οι χώρες του κέντρου είθισται να έχουν εξαιρετικά σημαντική πολιτική δύναμη και επιρροή, γεγονός που τις καθιστά σημαίνοντες παράγοντες στα πολιτικά και διπλωματικά τεκταινόμενα του παγκόσμιου γίνεσθαι. Είναι κράτη τα οποία τοποθετούνται στο κέντρο των παγκόσμιων οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων.

Στον αντίποδα, βρίσκονται οι χώρες οι οποίες συγκροτούν την καπιταλιστική περιφέρεια. Βασικό γνώρισμα των εν λόγω χωρών, είναι ότι η διαδικασία της εκβιομηχάνισής τους έλαβε χώρα σε μεταγενέστερο χρόνο και χαρακτηρίστηκε από βραδύτερους ρυθμούς ανάπτυξης, σε σύγκριση με τις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου. Επιπρόσθετα, η εν λόγω εκμηχάνιση της παραγωγής συντελέστηκε σταδιακά και με – συγκριτικά - αργότερους ρυθμούς αφήνοντας μέχρι πρόσφατα ένα σημαντικό κομμάτι της οικονομικής δραστηριότητας στον αγροτικό τομέα ή σε άλλες περισσότερο «παραδοσιακού» χαρακτήρα ή αναχρονιστικές - για τα καπιταλιστικά δεδομένα - οικονομικές ασχολίες.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό το οποίο διακρίνει τις χώρες της περιφέρειας, είναι η οικονομική - και πολλές φορές πολιτική - εξάρτησή τους από τις χώρες του κέντρου. Η περί ου ο λόγος εξάρτηση εκφράζεται σε οικονομικό επίπεδο είτε μέσω ενός τεράστιου ποσοστού εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων, τα οποία παράγονται στις χώρες του κέντρου, είτε μέσω εκτεταμένων προγραμμάτων δημόσιου δανεισμού. Ο δημόσιος δανεισμός από το κέντρο προς την περιφέρεια είναι - τις περισσότερες φορές - ο κύριος υπαίτιος για τις σχέσεις πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης που δημιουργούνται. Ως επακόλουθο, οι περιφερειακές χώρες δεν διακρίνονται για την πολιτική και οικονομική τους ισχύ, διαδραματίζοντας, κατά κύριο λόγο, έναν περιφερειακό ρόλο στο παγκόσμιο πολιτικό και οικονομικό στερέωμα.

Η ανωτέρω διάκριση μεταξύ καπιταλιστικού κέντρου και καπιταλιστικής περιφέρειας, κατέστη αναγκαία διότι το μοντέλο αστικοποίησης που ακολουθείται στις πόλεις των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου, πόρρω απέχει από το αντίστοιχο το οποίο υιοθετείται στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας. Πιο συγκεκριμένα, στα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη η διαδικασία της αστικοποίησης αρχικά υποκινήθηκε και εν συνεχεία τροφοδοτήθηκε επί μακρόν από την εγκατάσταση και

τη λειτουργία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων, σε πόλεις με περιορισμένο ακόμη πληθυσμό, μονάδες οι οποίες λειτούργησαν σαν μαγνήτης και έδρασαν ως δέλεαρ για εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπων οι οποίοι μέχρι τότε απασχολούνταν στην αγροτική παραγωγή της υπαίθρου. Το προαναφερθέν δέλεαρ, οδήγησε τεράστια τμήματα του αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις προς αναζήτηση εργασίας στις νέες και εκτεταμένες αυτές βιομηχανικές μονάδες. Η αδιάλειπτη και απρόσκοπτη ανάπτυξη και επέκταση του βιομηχανικού τρόπου παραγωγής είχε ως επακόλουθο τη γιγάντωση των πόλεων μέσω της ατέρμονης δημιουργίας νέων εργατικών προαστίων και συνοικιών προκειμένου να καλυφθούν οι άμεσες, πρωτογενείς στεγαστικές ανάγκες των ανθρώπων της υπαίθρου, οι οποίοι προσήλθαν στις πόλεις προς αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής μακριά από τις κακουχίες της αγροτικής ζωής, τόσο για τους ίδιους όσο και για τις οικογένειές τους.

Κατέστη, λοιπόν, σαφές με βάση τα προαναφερθέντα ότι η διαδικασία της αστικοποίησης στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, αρχικά υποκινήθηκε και εν συνεχεία τροφοδοτήθηκε από την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Ωστόσο, αναφορικά με τις χώρες της περιφέρειας - όπως η Ελλάδα - ποιες συνθήκες και ποιοι λόγοι οδήγησαν στην όξυνση του φαινομένου της αστικοποίησης; *«Κοινωνικός φορέας της αστικοποίησης και αστικής ανάπτυξης καθώς και βασικός παραγωγός του αστικού χώρου είναι η οικογένεια και τα άτυπα και τυπικά κοινωνικά δίκτυά της»*³⁶. Επομένως, καθοριστικός παράγοντας και κύριος τροφοδότης της διαδικασίας της αστικοποίησης στις περιφερειακές χώρες υπήρξε το νοικοκυριό, η οικογένεια. Το εν λόγω πρότυπο αστικής ανάπτυξης παρατηρείται - με κάποιες παραλλαγές - σε όλες τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, καθώς και στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Ειδοποιός διαφορά του περιφερειακού έναντι του κεντρικού προτύπου αστικής ανάπτυξης, είναι το γεγονός ότι στον πυρήνα του περιφερειακού προτύπου βρίσκεται η κοινωνική δημιουργία και ρύθμιση των οικισμών και των πόλεων, ρύθμιση της οποίας ακρογωνιαίος λίθος είναι η οικογένεια, το κάθε μεμονωμένο νοικοκυριό.

Θεμελιώδεις είναι οι διαφορές μεταξύ κέντρου και περιφέρειας και όσον αφορά στο ρόλο που διαδραματίζει η κρατική εξουσία κατά τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης. Στην περιφέρεια το κράτος περιορίζεται σε έναν ρόλο περισσότερο παθητικό και ανεκτικό απέναντι στις δράσεις του κοινωνικού συνόλου και έχει

---

³⁶ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, *«Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης»*, σελ.12

κυρίως έναν νομιμοποιητικό εκ των υστέρων χαρακτήρα, για τον οποίο θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στη συνέχεια. Σε πλήρη αντιδιαστολή, βρίσκεται ο ρόλος που διαδραματίζει το κράτος κατά τη διαδικασία αστικής ανάπτυξης στις κεντρικές χώρες και ο οποίος μπορεί να χαρακτηριστεί ως νευραλγικής σημασίας.

Από τα ανωτέρω, συνάγεται το συμπέρασμα ότι υπάρχει μια ολότελα διαφορετική κουλτούρα αστικής ανάπτυξης που διέπει τα αστικά κέντρα των χωρών του κέντρου και εκείνα των χωρών της περιφέρειας. Η πλέον σημαντική διαφορά, έγκειται στον τρόπο ρύθμισης της αστικής ανάπτυξης που ακολουθείται. Στις κεντρικές χώρες, ρυθμιστής της ανάπτυξης του αστικού χώρου είναι το κράτος καθώς και κάποιες ισχυρές, συνασπισμένες ομάδες οικονομικών συμφερόντων οι οποίες δρουν με βάση τα κριτήρια της ελεύθερης οικονομίας της αγοράς, η οποία αποτελεί και τον ακρογωνιαίο λίθο του καπιταλισμού. Έτσι, χρησιμοποιώντας μια σωρεία διατάξεων από τη γραφειοκρατική του φαρέτρα, το κράτος ρυθμίζει την κάθε πτυχή του αστικού χώρου αποκτώντας τον πλήρη έλεγχο επί των θεμάτων που άπτονται της αστικής ανάπτυξης. Επομένως, στις χώρες του κέντρου έχουμε την επικράτηση του γραφειοκρατικού ορθολογισμού αναφορικά με τα ζητήματα της ρύθμισης του αστικού χώρου.

Από την άλλη, στις χώρες της περιφέρειας παραγωγός και ρυθμιστής της αστικής ανάπτυξης είναι η ίδια η κοινωνία και προπάντων η οικογένεια, το κάθε μεμονωμένο νοικοκυριό. Το στοιχείο αυτό είναι εκείνο το οποίο αποτελεί την πεμπτουσία της κοινωνικής - όπως αποκαλείται - ρύθμισης η οποία χαρακτηρίζει τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης στην περιφερειακή πόλη. Πράγματι, πρόκειται για την ολοκληρωτική επικράτηση του «ορθολογισμού του βιόκοσμου»³⁷. Ως ορθολογισμός του βιόκοσμου ορίζεται η ορθολογική δράση, κατά τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης η οποία εδράζεται στα συμφέροντα της κοινωνίας και ως στόχο έχει την ικανοποίησή τους. Εδώ, με τον όρο κοινωνία εννοείται - κατά κύριο λόγο - η οικογένεια, τα νοικοκυριά, τα οποία έχουν και τον πρώτο λόγο στη διαδικασία της αστικοποίησης στις χώρες της περιφέρειας, σε πλήρη αντίθεση με την κυριαρχία του κρατικού, γραφειοκρατικού ορθολογισμού, ο οποίος διέπει την αντίστοιχη διαδικασία στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου.

---

³⁷ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ.50

Επομένως, «βάση της κοινωνικής ρύθμισης είναι ο βιόκοσμος, η καθημερινή πρακτική που αναπτύσσεται στο πλαίσιό τους και οι στρατηγικές, και τα διαφέροντα των μεμονωμένων νοικοκυριών που διατυπώνονται στη βάση του. Ονομάζουμε κοινωνική ρύθμιση το συντονισμό αυτών των διαφερόντων του βιόκοσμου μεταξύ τους. Κατά πρώτο λόγο, λοιπόν, τα νοικοκυριά στο σύνολό τους είναι εκείνα που ρυθμίζουν τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης. Ωστόσο, κάθε ξεχωριστό νοικοκυριό διατηρεί στη δράση του την αναφορά στο δικό του αντικείμενο»³⁸.

Παρά το γεγονός της παντελώς απύσας ή ελλιπώς ανεπτυγμένης βιομηχανικής παραγωγής στις περιφερειακές χαρακτήρα χώρες, το φαινόμενο της αστικοποίησης γνώρισε και εδώ ιδιαίτερη άνθιση και βρήκε πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθεί βασιζόμενο, ωστόσο, σε τελείως διαφορετικούς λόγους και εκκινώντας από μια καθόλα διαφορετική αφετηρία. Οι λόγοι αυτοί εδράζονται, κυρίως, σε στέρεα εγκαθιδρυμένα και κοινώς αποδεκτά πολιτισμικά και κοινωνικά πρότυπα, τα οποία κυριαρχούν στις κοινωνίες αυτές. Προκειμένου να καταστεί πιο σαφές, στις χώρες της περιφέρειας οι άνθρωποι δεν εγκαταστάθηκαν στις μεγάλες πόλεις των χωρών τους ως επίδοξοι βιομηχανικοί εργάτες - αφού η βιομηχανία απουσίαζε σχεδόν ολοκληρωτικά - αλλά με σκοπό να γίνουν και οι ίδιοι μέτοχοι και κοινωνοί του κοινωνικού εκσυγχρονισμού ο οποίος - ιδιαίτερα στα κράτη της Μεσογείου - θεωρούνταν προσιτός και εφικτός μόνο μέσω της μετεγκατάστασης στην πόλη και το διαχωρισμό από την αγροτική ζωή. Έτσι, η έλλειψη βιομηχανικής παραγωγής αντισταθμίζεται από την οικοδομική δραστηριότητα η οποία αποτελεί και την ατμομηχανή, όχι μόνο της αστικής αλλά και της εθνικής οικονομίας εν γένει. Επομένως, η συνεχής επέκταση των πόλεων χρησιμοποιείται ως μέσο ανάπτυξης της οικονομίας. Δύναται να ειπωθεί, ότι η πόλη ζει αναπαράγοντας και κατασκευάζοντας τον ίδιο της τον εαυτό.

Με βάση τα προαναφερθέντα, λοιπόν, τα βασικά χαρακτηριστικά της περιφερειακής αστικής ανάπτυξης απαντώνται στο γεγονός ότι «το περιφερειακό πρότυπο αστικής ανάπτυξης συνίσταται στην τμηματική μεταβολή καλλιεργημένων ή φυσικών εκτάσεων σε οικισμούς, και μάλιστα σε αρκετά μεγάλη απόσταση από το αστικό κέντρο. Έτσι δημιουργήθηκε από την αρχή ένα σύνθετο, μικτό και πολυκεντρικό τοπίο με αστικά, ημιαστικά και αγροτικά στοιχεία, ένα τοπίο που μέχρι σήμερα δεν έχει

---

³⁸ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ.50

βρει κοινώς αποδεκτό όνομα στη διεθνή βιβλιογραφία»³⁹ καθώς και στο ότι «τη βάση της περιφερειακής αστικοποίησης δεν αποτελεί το εργοστάσιο, ούτε οι μεγάλες επιχειρήσεις που συνυφαίνονται με την εθνική ή την παγκόσμια αγορά, αλλά τα οικογενειακά νοικοκυριά. Αυτό παράγει τον αστικό χώρο. Καθώς το νοικοκυριό μετασχηματίζει το φυσικό τοπίο, τα βοσκοτόπια στις πλαγιές των αττικών βουνών αλλά και την αγροτική γη, σε αστικό χώρο υψηλής πυκνώσης, δεν συνιστά μόνο φορέα της υλικής ανάπτυξης της πόλης αλλά ταυτόχρονα επίσης παράγοντα κοινωνικού και πολιτισμικού εκσυγχρονισμού».⁴⁰

Υποστηρίζεται επομένως, ότι η αμοιβαία συνύπαρξη παράδοσης και νεωτερικότητας αποτελεί το κινητήριο μοχλό της περιφερειακής αστικοποίησης. Οι παραδοσιακές οικογενειακές μορφές και τα πελατειακού τύπου πρότυπα συσχετισμού, αποτελούν τη φέρουσα δομή πάνω στην οποία μπορούν να αναπτυχθούν οι μοντέρνες καταναλωτικές και πολιτιστικές μορφές. Μια οικονομία μικρομερής, η οποία έχει ως επίκεντρο την οικογένεια και μια αναπαραγωγή, ο τόνος της οποίας δίνεται από οικογένειες, δημιουργούν το πεδίο για την εφήμερη και μοντέρνα ζωή στη μεγαλούπολη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στις χώρες της περιφέρειας, τα μεγάλα αστικά κέντρα αποτελούν το μοναδικό τόπο στον οποίο εξελίσσεται η διαδικασία του κοινωνικού και πολιτισμικού εκσυγχρονισμού καθώς, επίσης, αποτελούν και τους μοναδικούς φορείς της νεωτερικότητας. Η μετεγκατάσταση των ανθρώπων της υπαίθρου σε αυτά, αποτελεί και το μόνο τρόπο για τα άτομα αυτά να καταστούν μέτοχοι της εν λόγω διαδικασίας. Αστική ανάπτυξη, κοινωνικός -πολιτισμικός εκσυγχρονισμός και νεωτερικότητα είναι έννοιες ταυτόσημες στις κοινωνίες της περιφέρειας.

3.2. Η αστική ανάπτυξη στην Αθήνα

Η εμπέδωση και κατανόηση του περιφερειακού προτύπου αστικής ανάπτυξης, συμβάλλει τα μέγιστα στην αντίστοιχη κατανόηση του προτύπου, πάνω το οποίο βασίστηκε και εξελίχθηκε η αστική ανάπτυξη της Αθήνας, εφόσον και η ίδια αποτελεί παράδειγμα περιφερειακής πόλης, γεγονός που αναδεικνύεται έτι περαιτέρω από την πλήρη απουσία μεγάλων μονάδων βιομηχανικής παραγωγής αλλά και γενικότερα

---

³⁹ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ.50

⁴⁰ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ.245

μεγάλων συνόλων είτε στο χώρο του εμπορίου, είτε σε εκείνον των υπηρεσιών και οι οποίες μονάδες να μπορούν να συνδεθούν με την παγκόσμια οικονομία. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, τίθεται έτσι η μοναδική συνισταμένη η οποία αποτελεί και κινητήριο δύναμη της αστικοποίησης στις χώρες της περιφέρειας, το νοικοκυριό. Στην Ελλάδα, τόσο το νοικοκυριό όσο και ο πανίσχυρος – έως και σήμερα – θεσμός της οικογένειας, αποτέλεσαν τον καταλύτη και τον κύριο μοχλό ανάπτυξης των αστικών κέντρων της χώρας και – κυρίως - της Αθήνας η οποία αποτελεί και την κορωνίδα του ελληνικού αστικού δικτύου, ως πρωτεύουσα του κράτους και μητροπολιτικό κέντρο του Ελληνισμού.

Με τη μεταφορά της πρωτεύουσας του νεοσύστατου – τότε - ελληνικού κράτους από το Ναύπλιο στην Αθήνα το 1833, η πόλη των Αθηνών γνώρισε μια ιδιαίτερα σημαντική οικοδομική, οικονομική αλλά και δημογραφική ανάπτυξη. Η ανάγκη δημιουργίας μιας νέας, ισχυρής εθνικής ταυτότητας και συνείδησης, καθώς και η ανάγκη προβολής και ανάδειξης τόσο της πολιτισμικής κληρονομιάς όσο και του νέου προσώπου της χώρας, οδήγησε στην ανέγερση επιβλητικών και μεγαλόπρεπων δημόσιων κτιρίων, ικανών να αντανακλούν το ιστορικό, πολιτισμικό και αρχιτεκτονικό κλέος τόσο της πόλης όσο και της χώρας. Η άνοδος της οικοδομικής δραστηριότητας συνοδεύτηκε από αντίστοιχη αύξηση στη ζήτηση εργατικών χεριών τα οποία ήταν άκρως απαραίτητα και όπου δίχως την ύπαρξή τους δε θα μπορούσε να συνεχιστεί απρόσκοπτα η διαδικασία της ανοικοδόμησης.

Προκειμένου να καλυφθεί η προαναφερθείσα ζήτηση, πλήθος οικοδομικών εργατών συνέρρευσε στην Αθήνα από την αγροτική ύπαιθρο, φέρνοντας μαζί τους και τις οικογένειές τους. Προς χάριν λύσης της ανάγκης για άμεση στέγαση, υιοθετήθηκε η μέθοδος κατασκευής πρόχειρων παραπηγμάτων στις παρυφές της πόλης. Καθ' όσον όμως, η διαμονή στη πρωτεύουσα έτεινε να παίρνει ολοένα και μονιμότερο χαρακτήρα, τα πρόχειρα αυτά παραπήγματα μετεξελίσσονταν σταδιακά σε μικρή, μόνιμη και ιδιόκτητη κατοικία. Σε αυτήν ακριβώς τη διαδικασία, βαθμιαίου εποικισμού των παρυφών της πόλης από εσωτερικούς μετανάστες, βασίστηκε η αστική ανάπτυξη της Αθήνας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του αθηναϊκού οικισμού «Προάστιον», που αποτελεί σήμερα τον πυρήνα της κεντρικής συνοικίας «Εξάρχεια». Το «Προάστιον» ιδρύθηκε το 1835⁴¹, από οικοδομικούς εργάτες οι οποίοι είχαν έρθει από τα Αιγαίοπελαγίτικα νησιά της Τήνου και της Άνδρου, με

---

⁴¹ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέλεφ Ίψεν, *«Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης»*, σελ.151

σκοπό να εργαστούν στα κτίρια που χτίζονταν για χάρη της δημόσιας προβολής της νέας πρωτεύουσας. Στην περιοχή αυτή, η οποία τότε βρισκόταν στις παρυφές της πόλεως των Αθηνών και εκτός του εγκεκριμένου πολεοδομικού σχεδίου, οι εν λόγω τεχνίτες έχτισαν τα πρόχειρα καταλύματά τους τα οποία, ωστόσο, στη συνέχεια έλαβαν έναν πιο μόνιμο χαρακτήρα.

Προκύπτει, ωστόσο, το εξής ερώτημα: σε ποια ακριβώς εδάφη και σε ποιες εκτάσεις δημιουργούσαν οι νεοφερμένοι εσωτερικοί μετανάστες τις -αρχικά- πρόχειρες και προσωρινές τους κατοικίες οι οποίες στη συνέχεια μετεξελίχθηκαν σε μόνιμες; Η λέξη-κλειδί είναι μία: καταπάτηση. Πιο συγκεκριμένα, καταπάτηση δημόσιας, κατά κύριο λόγο, αλλά και ιδιωτικής γης. Η πλήρης ανυπαρξία του κρατικού μηχανισμού ο οποίος δεν έπραξε το ελάχιστο προκειμένου να διαφυλάξει τη δημόσια γη σε συνδυασμό με τη χρόνια, συνήθως λόγω μετανάστευσης στο εξωτερικό, απουσία ορισμένων ιδιωτών-κατόχων γης η οποία δε μπορούσε να διαφυλαχθεί οδήγησε ουσιαστικά στην κατάληψη των εκτάσεων αυτών, στην οικοπεδοποίησή τους από τους καταπατητές και, εν τέλει, στην πώλησή τους σε εσωτερικούς μετανάστες οι οποίοι σκόπευαν να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και η ειδοποιός διαφορά της διαδικασίας αστικής ανάπτυξης της Αθήνας σε σύγκριση με άλλες πόλεις της καπιταλιστικής περιφέρειας και -κυρίως- με εκείνες τις Λατινικής Αμερικής. Η παραγκουπόλεις των εν λόγω αστικών κέντρων δημιουργήθηκαν σε εκτάσεις του κράτους ή της εκκλησίας οι οποίες κατελήφθησαν από τα αθρόα κύματα εσωτερικών μεταναστών προερχόμενα από την αγροτική ύπαιθρο. Στην περίπτωση της Αθήνας, ωστόσο, οι αρτιαφιχθέντες στην πόλη κάτοικοι της αγροτικής επαρχίας έχτισαν τα πρόχειρα, προσωρινά και χωρίς οικοδομική άδεια οικήματά τους σε γη την οποία αγόρασαν νόμιμα και με συμβόλαια από οικοπεδούχους οι οποίοι, τις περισσότερες φορές, είχαν αποκτήσει τα εν λόγω οικόπεδα μέσω καταπατήσεων δημόσιας και ιδιωτικής γης την οποία μετέτρεψαν σε οικοδομήσιμες εκτάσεις, εκπονώντας ένα ιδιωτικό ρυμοτομικό σχέδιο και στη συνέχεια πουλώντας τα. Έτσι, οι εσωτερικοί μετανάστες λειτουργούσαν εντός των πλαισίων της καπιταλιστικής αγοράς γης αποκτώντας τα οικόπεδά τους μέσω συμβολαίων συγκεντρώνοντας το απαιτούμενο χρηματικό ποσό μέσω της πώλησης της αγροτικής γης που κατείχαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, τα οικήματα που οικοδομούνταν στις παρυφές της πόλης ήταν παράνομα ή αυθαίρετα -όπως συνηθίζεται να αποκαλούνται- καθώς χτίζονταν σε εκτός σχεδίου πόλεως εκτάσεις και χωρίς την απαιτούμενη οικοδομική άδεια.

Αρχικά, είχαν τη μορφή του πρόχειρου, προσωρινού παραπήγματος, ωστόσο, με το πέρασμα του χρόνου, και όσο διαφαίνονταν η μόνιμη εγκατάσταση στην πόλη, πραγματοποιούνταν διάφορες προσθήκες και επεκτάσεις στην αρχική μορφή του οικήματος, ενώ αυτό αποκτούσε πλέον έναν πιο μόνιμο χαρακτήρα. Η συνέχιση του φαινομένου αυτού στο διηνεκές οδήγησε στη δημιουργία ολόκληρων -παράνομα οικοδομημένων- οικισμών οι οποίοι είχαν χτιστεί πάνω σε, κατά συρροή καταπατημένα, κομμάτια γης στις παρυφές της πόλης.

Παρόμοιες συνθήκες επικρατούσαν και σε άλλες χώρες της περιφέρειας καθώς σε πολλές πόλεις του μεσογειακού χώρου τα οικόπεδα στις παρυφές της πόλης συνεχίζουν να μην έχουν σταθερό ιδιοκτησιακό καθεστώς και τα σπίτια είναι χτισμένα προσωρινά. Οι παρυφές αστικών κέντρων όπως η Μαδρίτη και η Ρώμη ήταν για πολύ καιρό *πόλεις πριν από την πόλη*⁴². Παρόλα αυτά, ήδη από τη δεκαετία του 1980, είχε ξεκινήσει η εκκαθάριση της περιφέρειας της Μαδρίτης από τα παράνομα χωριά που είχαν χτίσει μόνοι τους οι μετανάστες από την αγροτική ισπανική επαρχία και η αντικατάστασή τους από οικοδομικά μπλοκ πολυώροφων κτιρίων. Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στην ιταλική πρωτεύουσα, τη Ρώμη, όπου γύρω από την ιστορική και τη μοντέρνα πόλη των 2.000.000 κατοίκων είχε διαμορφωθεί μια ζώνη από παράγκες, καλύβες και στρατώνες στέγασης τα οποία είχαν δομηθεί παράνομα, χωρίς οικοδομικές άδειες και υποφέροντας από την έλλειψη ακόμη και των πλέον στοιχειωδών υποδομών. Στη ζώνη αυτή κατοικούσαν μέχρι πρόσφατα (1990) περίπου 800.000 άτομα, ήτοι το 30% του συνολικού πληθυσμού της Ρώμης⁴³.

Όσον αφορά την Αθήνα, η ανωτέρω διαδικασία εποικισμού τροφοδοτούνταν μέσω της άφιξης στην πόλη, συγγενών, συναδέλφων και λοιπών συντοπιτών των ήδη εγκατεστημένων εσωτερικών μεταναστών δημιουργώντας, έτσι, ολόκληρους οικισμούς οι οποίοι απαρτίζονταν από άτομα κοινής καταγωγής. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το αρχικό παράπηγμα προσωρινού χαρακτήρα μετατράπηκε σε μόνιμη κατοικία μικρού μεγέθους. Η μικρή ιδιόκτητη κατοικία κατέχει τη μερίδα του λέοντος στο ιδιοκτησιακό καθεστώς του αθηναϊκού πολεοδομικού συγκροτήματος έως και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Η εν λόγω κατοικία χτίζονταν, συνήθως, με ίδια μέσα και με

---

⁴² Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ.26

⁴³ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ.27

προσωπική εργασία των ιδιοκτητών τους χωρίς την πρόσληψη οικοδομικών εργατών ή εργολάβων οι οποίοι να επιβλέπουν το όλο εγχείρημα.

Πρόκειται για τη διαδικασία της αυτοστεγάσης ή της αυτορρύθμισης της αστικής ανάπτυξης κατά την οποία τα ίδια τα άτομα δίνουν λύση στο στεγαστικό τους πρόβλημα χτίζοντας μόνα τους και χωρίς κρατική άδεια τις μικρές κατοικίες τους. Έτσι, ένα σημαντικό μέρος της αστικής ανάπτυξης είναι αυτορρυθμιζόμενο εφόσον κατευθύνεται από τη δράση των νοικοκυριών, της οικογένειας. Το κράτος απουσιάζει από την όλη διαδικασία της αστικοποίησης μέσω της αδυναμίας του να κατασκευάσει έναν αριθμό κατοικιών ικανό να δώσει λύση στο οξύ στεγαστικό πρόβλημα που δημιουργεί η εντεινόμενη συρροή αγροτικού πληθυσμού προς την πρωτεύουσα. Εκχωρεί, επομένως, την ανάπτυξη της πόλης στην ιδιωτική πρωτοβουλία, στη δράση των νοικοκυριών η οποία διέπεται από τον ορθολογισμό του βιοκόσμου. Η κοινωνική ρύθμιση της πόλης ή αυτορρύθμιση είναι ένα εγγενές χαρακτηριστικό των πόλεων της καπιταλιστικής περιφέρειας, το οποίο απουσιάζει πλήρως από τις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου, στις οποίες ο κρατικός σχεδιασμός και ο γραφειοκρατικός ορθολογισμός που τον διακρίνει έχουν τον πρώτο λόγο σε ζητήματα ανάπτυξης και ρύθμισης του αστικού χώρου. Αναπτύχθηκε, έτσι, ένας ολόκληρος κύκλος οικονομικής δραστηριότητας ο οποίος μονοπωλούνταν από την ιδιωτική πρωτοβουλία των εσωτερικών μεταναστών και στον πυρήνα του οποίου βρισκόταν η ανέγερση της μικρής ιδιόκτητης κατοικίας.

Μελετώντας κάποιος το αθηναϊκό μοντέλο αστικής ανάπτυξης (το οποίο εντάσσεται στο ευρύτερο περιφερειακό μοντέλο) εύλογα διερωτάται ποιο ρόλο ακριβώς διαδραματίζει η συντεταγμένη ελληνική πολιτεία κατά τη διαδικασία της αστικοποίησης. Ακόμη και στον πλέον αδαή και μη έχοντα ουδεμία σχέση με τη νομοθεσία και τη νομολογία καθίσταται κάτι παραπάνω από καταφανής η αυθαιρεσία και η πλήρης παραβίαση του νομικού πλαισίου που διέπει εξολοκλήρου την όλη διαδικασία ανάπτυξης και εξάπλωσης του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας. Ποιος είναι πραγματικά ο ρόλος της κρατικής διοίκησης σε όλη αυτή τη διαδικασία; Η απάντηση έγκειται στο ότι ο ρόλος του κράτους είναι καθαρά νομιμοποιητικός και ρυθμιστικός εκ των υστέρων. Η ελληνική κρατική διοίκηση είθισται να νομιμοποιεί τους αυθαίρετους οικισμούς, αφού αυτοί προηγουμένως έχουν δομηθεί και αναπτυχθεί σε σημαντικό βαθμό, κατοικούμενοι από ένα σεβαστό αριθμό ανθρώπων.

Η προαναφερθείσα νομιμοποίηση των παράνομων οικισμών λαμβάνει, συνήθως, χώρα μέσω της ένταξης των εν λόγω περιοχών στο σχέδιο πόλης. Όπως έχει ήδη

ειπωθεί, η αστικοποίηση στις παρυφές της πόλης των Αθηνών ακολούθησε την εξής πορεία: καταπατητές δημόσιας και ιδιωτικής γης κατάφεραν να θέσουν υπό την κυριότητά τους ένα σημαντικό αριθμό εκτάσεων οι οποίες βρίσκονταν σε σχετικά μεγάλη απόσταση από το κέντρο της πρωτεύουσας και, φυσικά, ήταν εκτός του σχεδίου πόλεως. Λόγω της μαζικής εισροής εσωτερικών μεταναστών από την αγροτική ελληνική επαρχία προς την Αθήνα και του επακόλουθου στεγαστικού προβλήματος που προέκυψε, οι εν λόγω ιδιοκτήτες γης οικοπεδοποίησαν τις εκτάσεις αυτές και τις διέθεσαν προς πώληση στην αγορά σε, συνήθως, πολύ προσιτές τιμές. Εξαιτίας της έλλειψης ολοκληρωμένης στεγαστικής πολιτικής, εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας, οι νεοφερμένοι στην πρωτεύουσα εσωτερικοί μετανάστες ακολούθησαν την οδό της αυτοστέγασης προκειμένου να δώσουν λύση στο στεγαστικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν.

Ως αυτοστέγαση εννοείται η διαδικασία κατά την οποία οι αρτιαφιχθείσες στην Αθήνα αγροτικές οικογένειες κατασκεύαζαν με ίδια μέσα και με προσωπική εργασία τις προσωρινές, αρχικά, κατοικίες τους οι οποίες –με την πάροδο του χρόνου και λόγω του μόνιμου χαρακτήρα που προσέλαβε η εγκατάστασή τους στην πόλη – μεταβλήθηκαν σε σταθερές, μόνιμες κατοικίες. Η ελληνική πολιτεία έχοντας πλήρη επίγνωση της εξαιρετικά σημαντικής χρηστικής αλλά και συμβολικής αξίας του ιδιόκτητου σπιτιού για την ελληνική οικογένεια, και λόγω της μη ύπαρξης εκ μέρους της ενός ολοκληρωμένου στεγαστικού προγράμματος, δεν προέβη σε καμία ενέργεια κατεδάφισης των περί ου ο λόγος οικισμών. Έτσι, η διαδικασία της αστικής ανάπτυξης αφέθηκε καθ' ολοκληρία στην ιδιωτική πρωτοβουλία, εκείνη των νοικοκυριών, η οποία ορμώμενη από τον ορθολογισμό του βιοκόσμου, διαμόρφωσε την πόλη με τρόπο τέτοιο ώστε να ικανοποιείται το καθολικό αίτημα της ελληνικής οικογένειας για κατοχή ιδιόκτητης κατοικίας. Πρόκειται για τη διαδικασία της αυτό-ρύθμισης ή της κοινωνικής ρύθμισης της πόλης, με βάση την οποία η ίδια η κοινωνία είναι εκείνη που διαμορφώνει τον αστικό χώρο σύμφωνα με τις επιταγές που ορίζονται από τα ζωτικά της συμφέροντα.

Αναφέρθηκε ήδη η εξέχουσα σημασία της κατοχής ιδιόκτητης στέγης στις χώρες της περιφέρειας. Το μικρό, ιδιόκτητο, σπίτι προσέφερε ασφάλεια και σιγουριά στα μέλη της οικογένειας ενώ επέτρεπε και τον μακρόπνοο σχεδιασμό του απώτερου μέλλοντος για τα νεότερα μέλη του νοικοκυριού (σπουδές κ.α). Επιπλέον η μικρή, ιδιόκτητη κατοικία στην πόλη επέτρεπε στον παραδοσιακό θεσμό της οικογένειας να μετάσχει στη διαδικασία του κοινωνικού και πολιτισμικού εκσυγχρονισμού η οποία,

στις χώρες της περιφέρειας, λάμβανε χώρα – σχεδόν αποκλειστικά – στα μεγάλα αστικά κέντρα. Μόνο μέσω της κατοχής ιδιόκτητης αστικής κατοικίας δίνονταν στην οικογένεια η δυνατότητα να καταστεί και η ίδια μέτοχος και κοινωνός της νεωτερικότητας. Η κρατική ανοχή απέναντι στο φαινόμενο της εκτός σχεδίου πόλεως δόμησης, μεταφράζεται σε κατανόηση και επίγνωση του ισχυρού συμβολισμού της ιδιόκτητης κατοικίας για την οικογένεια στις χώρες της περιφέρειας καθώς επίσης και σε επίγνωση των αδυναμιών της κρατικής διοίκησης ως προς τη δυνατότητά της να παράσχει στέγη στον ολοένα διογκούμενο αστικό πληθυσμό.

Η προαναφερθείσα ανεκτική στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στην εκτός σχεδίου πόλεως δόμηση, στην οποία προέβαιναν – κυρίως - οι εσωτερικοί μετανάστες, κρύβει ακόμη μία σημαντική πτυχή. Η ελληνική πολιτεία είθισται να παρεμβαίνει, τουλάχιστον σε ότι αφορά το ζήτημα της αστικής ανάπτυξης, σε μεταγενέστερο χρόνο και αφού προηγουμένως οι αυθαίρετοι οικισμοί έχουν δομηθεί σε μεγάλο βαθμό και κατοικούνται από σημαντικό αριθμό ανθρώπων. Ακρογωνιαίο λίθο της εν λόγω παρέμβασης αποτελεί η νομιμοποίηση των οικισμών αυτών μέσω της ένταξής τους στο επίσημο σχέδιο πόλης καθώς και μέσω της παροχής σε αυτούς, της απαραίτητης υλικοτεχνικής υποδομής όπως δρόμοι, πλατείες, ηλεκτρισμός, υδροδότηση, αποχετευτικό σύστημα κ.α. Η δράση αυτή της κρατικής μηχανής χαρακτηρίζεται ως νομιμοποιητική εκ των υστέρων. Το κράτος μέσω της εκ των υστέρων νομιμοποίησης των αυθαίρετων, αυτό-ρυθμιζόμενων οικισμών των παρυφών της Αθήνας κατάφερνε να εξασφαλίσει την πολιτική του νομιμοποίησης.

Πιο συγκεκριμένα, η κρατική διοίκηση, ικανοποιώντας ένα πάγιο και καθολικό αίτημα των κατοίκων των εν λόγω περιοχών, προχωρά στη νομιμοποίηση και την ένταξή τους στο σχέδιο πόλης, για λόγους καθαρά ψηφοθηρικούς. Έτσι, η νομιμοποίηση ολόκληρων οικισμών καθίσταται ένα είδος προς ανταλλαγή με αντίτιμο την ψήφο, την πολιτική νομιμοφροσύνη των κατοίκων των περιοχών που βρίσκονται υπό το καθεστώς της νομιμοποίησης. Πρόκειται για μια σχέση μεταξύ κράτους και εποικιστών, καθαρά πελατειακού χαρακτήρα η οποία επιβιώνει έως και σήμερα, καθώς είναι σύνηθες το φαινόμενο οι κάτοικοι των παράνομων οικισμών να συνασπίζονται σε ομάδες συμφερόντων και να απαιτούν από το κράτος τη νομιμοποίηση των οικισμών τους και την παροχή σε αυτούς της στοιχειώδους δημόσιας υποδομής με αντάλλαγμα, φυσικά, την εκλογική τους στήριξη στις εκάστοτε εκλογικές αναμετρήσεις. Το παραπάνω έρχεται να εξηγήσει το γεγονός ότι

όλες οι κρατικές ρυθμίσεις που αφορούν τη νομιμοποίηση αυθαίρετων κτισμάτων ή οικισμών, είθισται να λαμβάνουν χώρα λίγο πριν τη διεξαγωγή εθνικών εκλογών.

Η προλεχθείσα κατάσταση, ωστόσο, δημιούργησε μια εικόνα πολεοδομικού χάους – κυρίως στον αθηναϊκό χώρο – καθώς η σε έκταση, και όχι σε ύψος, ανάπτυξη της πόλης είχε λάβει εκρηκτικές διαστάσεις. Η συνεχής δημιουργία οικισμών στις παρυφές της πόλης, οι οποίοι αποτελούνταν – ως επί το πλείστον – από μικρές μονοκατοικίες, καθώς και η επακόλουθη νομιμοποίησή τους οδήγησε σε μια άνευ προηγουμένου εκτατική ανάπτυξη της πόλης. Αυτή η μορφή αστικής ανάπτυξης υπήρξε ιδιαίτερα ασύμφορη και για τα ίδια τα κρατικά ταμεία., εφόσον η πολιτεία ήταν υποχρεωμένη να εξοπλίσει με υποδομές όλες τις – προσφάτως νομιμοποιημένες – περιοχές. Αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας ήταν η διασπορά των έργων παροχής δημόσιας υποδομής σε μια πολύ μεγάλη έκταση του αθηναϊκού λεκανοπεδίου, προκαλώντας σημαντική «αιμορραγία» στα δημόσια κονδύλια. Πρώτιστο ζητούμενο ήταν, πλέον, η ανασχεση της διάσπαρτης και σε έκταση αστικής ανάπτυξης και η εκκίνηση τής, σε ύψος και πυκνότητα, μεγέθυνση της πόλης. Είναι η λεγόμενη διαδικασία της αστικής «πύκνωσης».

Δομικά συστατικά της διαδικασίας της αστικής πύκνωσης είναι η πολυκατοικία. Επομένως, προκειμένου η διαδικασία πύκνωσης της πόλης να στεφθεί με επιτυχία έπρεπε να δοθεί ένα τέλος στην εξάπλωση των μικρών μονοκατοικιών και να πραγματοποιηθεί μια στροφή προς την ανέγερση σύγχρονων πολυώροφων πολυκατοικιών. Πέρα από τα όποια λειτουργικά πλεονεκτήματα του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας, ευρέως αποδεκτή – τόσο σε πολεοδομικό όσο και σε κυβερνητικό επίπεδο – ήταν η άποψη ότι η επικράτηση της πολυκατοικίας θα συμβάλλει τα μέγιστα στον εκσυγχρονισμό της εικόνας των μεγάλων αστικών κέντρων και κυρίως της πρωτεύουσας. Η πρώτη προσπάθεια για την προώθηση του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας συντελέστηκε κατά τη Μεσοπολεμική περίοδο, κυρίως, μέσω της θεσμοθέτησης μιας σειράς ευνοϊκών, προς αυτή την κατεύθυνση, νομοθετημάτων στα οποία θα γίνει εκτενής αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο της ανά χειράς εργασίας, καθ' ότι η επίδρασή τους στη μετέπειτα ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων υπήρξε εξέχουσας σημασίας και αποτυπώνεται και στο σημερινό ελληνικό αστικό τοπίο.

Ο λόγος με βάση τον οποίο η προσπάθεια εδραίωσης της πολυκατοικίας έλαβε χώρα την περίοδο του μεσοπόλεμου, είναι διότι την εποχή εκείνη συντελέστηκε η πιο βίαιη, ίσως, διαδικασία αστικοποίησης στα σύγχρονα ελληνικά χρονικά. Αυτός είναι, άλλωστε, και ο λόγος για τον οποίο ο γράφων επέλεξε την εν λόγω περίοδο ως σημείο

αναφοράς στην όλη διαδικασία αστικής ανάπτυξης της πόλης των Αθηνών. Είναι η χρονική στιγμή κατά την οποία η Ελλάδα βιώνει τις κοσμογονικές συνέπειες της ήττας της στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1922, δραματικότερη εκ των οποίων υπήρξε η εισροή στη χώρα ενός – και πλέον – εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων δημιουργώντας ένα εκρηκτικών διαστάσεων στεγαστικό πρόβλημα. Ως απόρροια της ανωτέρω εξέλιξης, ο πληθυσμός της Αθήνας διπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, φτάνοντας το 1930 έναν αριθμό της τάξης των 850.000 κατοίκων⁴⁴. Οι προσπάθειες της κυβέρνησης να δώσει λύση στο πρωτοφανές στεγαστικό πρόβλημα που είχε δημιουργήσει η έλευση 400.000 προσφύγων⁴⁵ στην πόλη είχαν περιορισμένα μόνο αποτελέσματα. Μπορεί μεν να δημιουργήθηκαν στο χώρο των Αθηνών 12 μεγάλοι και 34 μικροί, νέοι προσφυγικοί οικισμοί⁴⁶, ωστόσο, αυτοί δεν ήταν αρκετοί ώστε να στεγάσουν τους πάντες.

Αν και από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 έγινε πλέον συχνότερη η ανέγερση πολυκατοικιών, το γεγονός αυτό δεν συνέβαλλε καθόλου στην επίλυση του οξύτατου στεγαστικού προβλήματος. Οι πολυκατοικίες της περιόδου του Μεσοπολέμου ήταν σχεδιασμένες από επώνυμους αρχιτέκτονες και αποτελούνταν από πολυτελή, ιδιόκτητα ή ενοικιαζόμενα διαμερίσματα τα οποία προορίζονταν για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Αποτελούσαν προνόμιο των μελών της εγχώριας αστικής τάξης γι' αυτό και την εποχή αποκαλούνταν «αστικές» πολυκατοικίες. Έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου η μικρή κατοικία αποτελούσε το δομικό πυρήνα του δυναμικά αναπτυσσόμενου αθηναϊκού πολεοδομικού συγκροτήματος. *«Το γεγονός ότι έως το 1928 ο κατά 800.000 αυξημένος πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής των Αθηνών, είχε εγκατασταθεί σε μικρές κατοικίες και δεν ήταν ορατή κάποια μεταβολή επηρέαζε ακόμα και τη στάση των αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων απέναντι*

---

⁴⁴ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, *«Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης»*, σελ.121

⁴⁵ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, *«Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης»*, σελ.121

⁴⁶ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, *«Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης»*, σελ.121

στην πολυκατοικία, η οποία αποτελούσε πλέον απαίτηση»⁴⁷. Οι νεοφερμένοι Μικρασιάτες πρόσφυγες, ακολουθώντας το παράδειγμα των αγροτών εσωτερικών μεταναστών, και λόγω της αδυναμίας του κράτους να τους παράσχει στέγη προβαίνουν στη διαδικασία της αυτοστεγάσης χτίζοντας μόνοι τους τις οικίες, δημιουργώντας κατ' αυτό τον τρόπο εκτεταμένους, αυθαίρετους, προσφυγικούς οικισμούς και δίνοντας οι ίδιοι λύση στο οξύ στεγαστικό τους πρόβλημα. Χαρακτηριστικό είναι ότι το 1920, πριν από την έλευση των Μικρασιατών προσφύγων, ο αριθμός των Αθηναίων που ζούσαν σε αυθαίρετα ήταν σχεδόν 8.000 άτομα ενώ το 1934, μετά την έλευση των προσφύγων, εκτινάχθηκε στους 54.000⁴⁸.

Δύναται, επομένως, να ειπωθεί ότι η εμφάνιση της πολυκατοικίας κατά τη μεσοπολεμική περίοδο δεν αφορούσε παρά μόνο τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ουδεμία λύση προσέφερε στο οξύτατο στεγαστικό πρόβλημα το οποίο μάστιζε την Αθήνα της περιόδου εκείνης. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, όπως άλλωστε και οι αγρότες εσωτερικοί μετανάστες, ακολούθησαν την οδό της αυτοστεγάσης σε μικρές, πρόχειρες, ιδιόκτητες κατοικίες στις παρυφές της πόλης οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου, και όσο η μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα φάνταζε ολοένα και πιο πιθανή, αποκτούσαν πιο σταθερό χαρακτήρα. Η πολυκατοικία, την παρουσία της οποίας επιθυμούσαν διακαώς οι πολεοδόμοι της εποχής, θεωρώντας τη ως τη μόνη ικανή λύση στο πολεοδομικό χάος που είχαν δημιουργήσει τόσα χρόνια αυτοστεγάσης, αυτό-ρύθμισης και εκτατικής ανάπτυξης της πόλης, δεν κατέστη δυνατό να τύχει ευρύτερης διάδοσης. Τα κεφάλαια που απαιτούνταν προκειμένου να παραχθεί ο κτιριακός τύπος της πολυκατοικίας ήταν πραγματικά δυσεύρετα μέσα στην όλη μικρομέρεια που χαρακτήριζε την ελληνική οικονομία της εποχής. Έτσι το μικρό, ιδιόκτητο σπίτι παραμένει το απόλυτο ιδεώδες για τα ελληνικά νοικοκυριά έως και τη

---

⁴⁷ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ. 142

⁴⁸ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ. 142

δεκαετία του 1960, περίοδο κατά την οποία η πολυκατοικία θα τύχει ευρύτατης αποδοχής και η επέκτασή της θα γνωρίσει μια εκρηκτική άνοδο.

Ποια είναι όμως η αφορμή, το εναρκτήριο λάκτισμα, για την εν λόγω εκρηκτική άνθιση του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας; Η λέξη – κλειδί στην περίπτωση αυτή είναι η αντιπαροχή με την εφαρμογή της οποίας – μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα – μεταβλήθηκε άρδην η πολεοδομική φυσιογνωμία της πρωτεύουσας. «Χάρη» στην αντιπαροχή, η εικόνα μιας Αθήνας η οποία βρίθει νεοκλασικών κτιρίων χαμηλού ύψους, από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, δίνει τη θέση της σε μια «θάλασσα» πολυώροφων και πανομοιότυπων μεταξύ τους, πολυκατοικιών. Με τον όρο αντιπαροχή εννοείται η παραχώρηση από πλευράς ενός ιδιώτη, του ιδιοκτήτη, αστικού οικοπέδου του το οποίο μπορεί να είναι είτε αδόμητο είτε να περιλαμβάνει την τυπική – για τα ελληνικά δεδομένα – μονοκατοικία η οποία και κυριαρχούσε μέχρι τότε στο αθηναϊκό αστικό τοπίο. Η παραχώρηση αυτή είχε ως τελικό αποδέκτη τον εργολάβο – του οποίου ο ρόλος και οι αρμοδιότητες βαραίνουν ιδιαίτερα στην εποχή της αντιπαροχής – με απώτερο σκοπό την ανέγερση, εντός του παραχωρηθέντος οικοπέδου, μιας μοντέρνου τύπου πολυκατοικίας. Η αντιπαροχή που λάμβανε ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου ως αντάλλαγμα για την παροχή της αστικής γης στον εργολάβο δεν αντιστοιχούσε σε κάποιο χρηματικό ποσό αλλά σε ανταλλάξιμο είδος και πιο συγκεκριμένα σε έναν αριθμό διαμερισμάτων της νεότευκτης πολυκατοικίας. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει η αυξημένη βαρύτητα του ιδιοκτήτη της αστικής γης στη όλη διαδικασία της αντιπαροχής, γεγονός που διαιωνίζει την εξέχουσα συμβολική αξία και το κοινωνικό γόητρο που ιστορικά συνεπάγεται η ιδιοκτησία γης στην Ελλάδα.

Η διαδικασία της αντιπαροχής ήταν εκείνη η οποία πραγματικά μετέβαλλε ριζικά την πολεοδομική φυσιογνωμία της Αθήνας αλλά και των ελληνικών πόλεων εν γένει, λόγω της φρενήρους εφαρμογής της επί μακρό χρονικό διάστημα. Αναφορικά με την Αθήνα, οι περιοχές στις οποίες το φαινόμενο της αντιπαροχής έφτασε στο αποκορύφωμα της ισχύος του ήταν οι καινούριες συνοικίες οι οποίες είχαν δημιουργηθεί περίξ του ιστορικού κέντρου όπως η Κυψέλη, τα Πατήσια, του Γκύζη, οι Αμπελόκηποι, ενώ από την άλλη περιοχές του κέντρου όπως τα Εξάρχεια έμειναν αρχικά ανέπαφες από την οικοδομική «λαίλαπα» της αντιπαροχής, τουλάχιστον έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Με τη μέθοδο της αντιπαροχής, ωστόσο, επιτυγχάνεται η τόσο επιθυμητή – από την πολιτεία και τους πολεοδόμους – διαδικασία της αστικής πύκνωσης μέσω της δόμησης πολυκατοικιών. Μάλιστα, η

κρατική διοίκηση είναι και εδώ απύσχα αφού – όπως και στην περίπτωση της εκτατικής ανάπτυξης – έχει δώσει πλήρη ελευθερία κινήσεων στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Όπως συνέβη με την άφιξη των πρώτων εσωτερικών μεταναστών στην Αθήνα και την εισροή χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων στην πρωτεύουσα, έτσι και τώρα, κατά τη διάρκεια ενός αθρόου εσωτερικού μεταναστευτικού κύματος από την αγροτική ύπαιθρο προς την πόλη, το οποίο έλαβε χώρα μετά το Β' Παγκόσμιο και τον εμφύλιο πόλεμο, η ελληνική πολιτεία αδυνατώντας να δώσει λύσει στο δριμύ στεγαστικό πρόβλημα - για ακόμη μια φορά – δημιουργήθηκε άφησε τα πάντα στη διακριτική ευχέρεια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας της κοινωνίας. Πρόκειται για μια ακόμη περίπτωση κοινωνικής ρύθμισης της πόλης, υποκινούμενης από τον ορθολογισμό του βιοκόσμου, καθώς και αυτοστέγασης των εσωτερικών μεταναστών, με τη διαφορά ότι η διαδικασία αυτή πραγματώνεται πλέον μέσω της πολυκατοικίας και του ιδιόκτητου διαμερίσματος και όχι υπό τη μορφή της μικρής, ιδιόκτητης κατοικίας όπως στο παρελθόν. Οι οικογένειες, τα νοικοκυριά, γίνονται πλέον μέτοχοι του κοινωνικού εκσυγχρονισμού και της νεωτερικότητας μέσω της κατοχής ιδιόκτητου διαμερίσματος σε μια από τις νεόδμητες πολυκατοικίες της πρωτεύουσας. Για άλλη μια φορά, το παραδοσιακό (οικογένεια) συναντά το σύγχρονο (αστικό διαμέρισμα).

Η έλλειψη χρηματικών πόρων, η οποία κατά το παρελθόν αποτέλεσε το σημαντικότερο ανασταλτικό παράγοντα για την εξάπλωση του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας, αν και εξακολουθεί να υφίσταται, δε μπορεί πλέον να αποτελέσει τροχοπέδη στην επικράτηση της πολυκατοικίας, χάρη ακριβώς στο νέο σύστημα της αντιπαροχής. Η μικρομέρεια της οικονομίας και η απουσία σημαντικού χρηματικού κεφαλαίου εξακολουθεί να χαρακτηρίζει την ελληνική οικονομία έως και σήμερα. Για τη μέθοδο της αντιπαροχής, ωστόσο, αυτό δεν κατάφερε να αποτελέσει εμπόδιο. Ο λόγος που αυτό συμβαίνει είναι διότι μέσω της αντιπαροχής δεν απαιτείται ιδιαίτερα σημαντικό χρηματικό κεφάλαιο προκειμένου να πραγματοποιηθεί η ανέγερση μιας πολυκατοικίας. Το προαναφερθέν κόστος μειώνεται δραστικά εφόσον ο εργολάβος, ο οποίος επιθυμεί να χτίσει μια πολυκατοικία, δεν χρειάζεται να αγοράσει την αστική γη εντός της οποίας θα χτιστεί το κτίριο, καθώς αυτή την παραχωρεί – ως αντιπαροχή – ο εκάστοτε ιδιοκτήτης αστικού οικοπέδου, τις περισσότερες φορές, περιλαμβάνοντας και την παλαιά κατοικία του εν λόγω ιδιοκτήτη.

Ειδοποιό διαφορά μεταξύ της εκτατικής και την εντατικής (αστική πυκνωση) διαδικασίας αστικής ανάπτυξης αποτελεί ο ρόλος που διαδραματίζει ο εργολάβος. Ενώ κατά τη διαδικασία της – σε έκταση – ανάπτυξης ο εργολάβος είχε από ελάχιστο έως μηδαμινό ρόλο, στη διαδικασία της αστικής πυκνωσης, καθίσταται στρατηγικός εταίρος στην πορεία αναμόρφωσης της εικόνας της πόλης. Παλαιότερα, οι μικρές κατοικίες που έχτιζαν οι εσωτερικοί μετανάστες στις παρυφές της πρωτεύουσας ανεγείρονταν από τους ίδιους τους ενοίκους τους, με προσωπική εργασία και ίδια μέσα. Ο ρόλος του εργολάβου ήταν καθαρά συμπληρωματικός και αφορούσε κυρίως τους τομείς του σχεδίου της οικίας ή της επίβλεψης της οικοδομικής δραστηριότητας. Στον αντίποδα, στην εποχή της αστικής πυκνωσης, μέσω της αντιπαροχής και της πολυκατοικίας, ο εργολάβος καθίσταται κύριο συστατικό του νέου οικοδομικού συστήματος εφόσον είναι εκείνος ο οποίος τοποθετεί το χρηματικό κεφάλαιο που απαιτείται για την ανέγερση του πολυώροφου κτιρίου και είναι αυτός ο οποίος έχει την κύρια ευθύνη για την όλη διαδικασία δόμησης της πολυκατοικίας, από την αρχή μέχρι και το τέλος της.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το σημαντικό κόστος ανέγερσης ήταν ο ανασταλτικός παράγοντας ο οποίος δεν επέτρεπε τη ευρεία παραγωγή πολυκατοικιών το χρονικό διάστημα από τη δεκαετία του 1960 και πρωτίτερα. Με τη μέθοδο της αντιπαροχής, ωστόσο, το εν λόγω κόστος μειώνεται δραστικά, ενώ το κέρδος από την ολοκλήρωση της οικοδομικής διαδικασίας, διαμοιράζεται σε όλους τους εμπλεκόμενους παράγοντες. Πιο συγκεκριμένα, ο ιδιοκτήτης ο οποίος παραχωρεί το κομμάτι αστικής γης που κατέχει μαζί με την παλαιά μονοκατοικία του στον εργολάβο, προκειμένου ο τελευταίος να χτίσει εκεί μια πολυκατοικία, λαμβάνει ως αντιπαροχή ένα συγκεκριμένο αριθμό διαμερισμάτων του νεότευκτου πολυώροφου κτιρίου. Ο εν λόγω αριθμός διαμερισμάτων υπολογίζεται με βάση το μέγεθος και τη θέση στον αστικό χώρο του οικοπέδου που παραχωρείται στον εργολάβο. Με αυτό τον τρόπο, και με μηδενικό χρηματικό κόστος, ο εν λόγω ιδιοκτήτης καταφέρει να μεγεθύνει την ακίνητη περιουσία του μέσω της κατοχής σεβαστού αριθμού διαμερισμάτων.

Ο έτερος σημαντικός παράγοντας της διαδικασίας της αντιπαροχής, ο εργολάβος, είναι και ο ίδιος κερδισμένος εφόσον απαλλάσσεται με αυτό τον τρόπο από την ιδιαίτερα δαπανηρή διαδικασία της αγοράς αστικής γης. Ο εργολάβος είναι εκείνος ο οποίος τοποθετεί το συνολικό κεφάλαιο που απαιτείται για την ανέγερση του κτιρίου, το οποίο προέρχεται συνήθως από τραπεζικό δανεισμό, καταφέρνει ωστόσο να αποσβέσει και να εξέλθει οικονομικά ωφελημένος από την όλη διαδικασία, μέσω της

πώλησης αριθμού διαμερισμάτων σε επίδοξους αγοραστές. Τροφοδότης του οικοδομικού οργανισμού που παρατηρήθηκε στην Αθήνα από τη δεκαετία του 1950 και έπειτα ήταν το ιδιαίτερα έντονο ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης, από την αγροτική ύπαιθρο προς την πόλη. Οι μελλοντικοί αγοραστές αστικών διαμερισμάτων πωλούσαν – τις περισσότερες φορές – μέρος της περιουσίας τους στην επαρχία προκειμένου να καταστήσουν εφικτό το όνειρο αγοράς ιδιόκτητου αστικού διαμερίσματος στην πρωτεύουσα. Οι εσωτερικοί μετανάστες ήταν, επομένως, εκείνοι οι οποίοι μέσω του ερχομού τους στην Αθήνα και του έντονου αγοραστικού τους ενδιαφέροντος για την απόκτηση διαμερίσματος, κράτησαν «ζωντανή» τη φρενήρη οικοδομική δραστηριότητα που επέφερε το σύστημα της αντιπαροχής.

Όπως συνέβη με τη διαδικασία της εκτατικής αστικής ανάπτυξης, έτσι και με τη δημιουργία της αστικής πυκνότητας, ο ρόλος του κράτους ήταν καθαρά παθητικός. Η κρατική παρέμβαση περιορίστηκε στη θέσπιση ενός οικοδομικού πλαισίου αναφορικά, κυρίως, με το ενδεδειγμένο ύψος των κτιρίων. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει στο σημείο αυτό το γεγονός ότι το νομικό πλαίσιο το οποίο επέτρεψε την καθ' ύψος ανάπτυξη της πόλης και την οριζόντια – κατ' ορόφους – ιδιοκτησία, ανοίγοντας ουσιαστικά το δρόμο για την εμφάνιση της πολυκατοικίας, θεσπίστηκε κατά το μεσοπόλεμο καθιστώντας, έτσι, την εν λόγω περίοδο κομβική για τη μεταγενέστερη εξέλιξη των ελληνικών πόλεων. Επομένως, ακόμη και χωρίς την κρατική υποστήριξη, η δημιουργία της αστικής πυκνότητας συνεχίζεται χάρη στο νέο σύστημα της αντιπαροχής. Η κρατική διοίκηση μέσω της μη ανάμειξής της στη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης εγκατέλειψε, ουσιαστικά, τον τομέα αυτό στις δικές του δυνάμεις, δηλαδή στην κοινωνική ρύθμιση.

Τα ελληνικά νοικοκυριά αναλαμβάνουν, για ακόμη μια φορά, να ρυθμίσουν την ανάπτυξη της πόλης με βάση τα δικά τους συμφέροντα. Έτσι και κατά τη διαδικασία της αστικής πυκνώσεως, ο ορθολογισμός του βιοκόσμου επικρατεί θριαμβευτικά έναντι του γραφειοκρατικού ορθολογισμού. Η δημιουργία της αστικής πυκνότητας, μέσω της εδραίωσης της πολυκατοικίας αποτελεί μια ακόμη μορφή αυτοστέγασης – ακριβώς όπως συνέβη και κατά την εκτατική ανάπτυξη της πόλης. Οι αρτιαφιχθέντες στην Αθήνα εσωτερικοί μετανάστες ανέλαβαν να λύσουν με τις δικές τους δυνάμεις το στεγαστικό πρόβλημα που δημιούργησε μεταπολεμικά η μαζική αστυφιλία. Σημαντική διαφορά αποτελεί το γεγονός πως, πλέον, ο ιδεατός τύπος κατοικίας παύει να είναι το μικρό, ιδιόκτητο σπίτι στις παρυφές της πόλης. Το αγοραστικό ενδιαφέρον των επίδοξων κατοίκων της πρωτεύουσας στρέφεται τώρα στην αγορά διαμερίσματος

σε μια από τις χιλιάδες πολυκατοικίες που ανεγείρονται, μέσω της αντιπαροχής, στον αθηναϊκό αστικό χώρο. Η αντιπαροχή – με τον τρόπο που αναφέρθηκε προηγουμένως – ήλθε να δώσει λύσει τόσο στην έλλειψη ενός ολοκληρωμένου, κρατικού, στεγαστικού προγράμματος όσο και στο πρόβλημα της ανεπάρκειας χρηματικών πόρων που ήταν αναγκαίοι για την ανέγερση μιας πολυκατοικίας.

Υπό αυτό το πρίσμα, το νέο οικοδομικό σύστημα της αντιπαροχής αποκτά ακόμη σαφέστερο περίγραμμα. Με δεδομένη την οικονομική απουσία των κρατικών οργάνων αναδεικνύεται σε ανεξάρτητο σύστημα χρηματοδότησης και παραγωγής μεγάλων κατασκευαστικών προγραμμάτων. Οι απαιτούμενοι για το σκοπό αυτό πόροι, η γη, η εργασία, τα οικοδομικά εργαλεία, ο μηχανολογικός εξοπλισμός και το χρηματικό κεφάλαιο προέρχονται από διάφορες πηγές οι οποίες βαθμιαία συνδυάζονται και ενεργοποιούνται. *«Η γη, η εργασία, τα οικοδομικά εργαλεία και τα αρχικώς απαιτούμενα χρήματα συνδέονται μεταξύ τους μέσω συμβολαίων ανάμεσα στον ιδιοκτήτη της γης και τον εργολάβο, ενώ τα μεγαλύτερα χρηματικά ποσά εισρέουν στο πρόγραμμα μέσω της σταδιακής προπώλησης διαμερισμάτων. Η χρηματοδοτική και παραγωγική κοινότητα που σχηματίστηκε κατ' αυτό τον τρόπο διαλύεται με την αποπεράτωση του κτιρίου»⁴⁹. «Το οικοδομικό σύστημα της αντιπαροχής αποτελεί επομένως μια ενότητα που λειτουργεί με καταμερισμό της εργασίας, συνδυάζει τους αναγκαίους πόρους για τη δημιουργία της αστικής πυκνότητας, παράγει ένα και μοναδικό προϊόν, το κατανέμει στους εμπλεκόμενους, οι οποίοι εν μέρει το καταναλώνουν οι ίδιοι και εν μέρει το διοχετεύουν στην αγορά, μια ενότητα που στη συνέχεια διαλύεται και πάλι. Μετά από τη συγκέντρωση των δυνάμεων, μετά τη δόμηση, ακολουθεί η οικονομική αποδόμηση»⁵⁰.*

Η διαδικασία της αντιπαροχής αποτελεί σταθμό στην πορεία αστικής ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων εφόσον με βάση τις επιταγές του εν λόγω οικοδομικού συστήματος δημιουργήθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του πολεοδομικού ιστού των πόλεων στην Ελλάδα, από τη δεκαετία του 1950 έως και τη δεκαετία του 1990. Στην αντιπαροχή οφείλεται η σημερινή εικόνα που παρουσιάζουν οι ελληνικές πόλεις καθώς ο όγκος του αριθμού των κτιρίων που κατασκευάστηκαν με βάση τις αρχές του

---

⁴⁹ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, *«Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης»*, σελ.198-199

⁵⁰ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, *«Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης»*, σελ.199

συγκεκριμένου προτύπου, είναι τέτοιος που δύσκολα μπορεί να αντικατασταθεί. Το οικοδομικό σύστημα της αντιπαροχής είναι εκείνο που μετέβαλλε άρδην την πολεοδομική φυσιογνωμία – όχι μόνο της πρωτεύουσας – αλλά της πλειονότητας των αστικών κέντρων της χώρας. Οι ελληνικές πόλεις μεταμορφώθηκαν από αραιοκατοικημένους οικισμούς, αποτελούμενους από κτίρια χαμηλού ύψους, σε αστικά κέντρα εξαιρετικά πυκνοδομημένα και πυκνοκατοικημένα των οποίων το πολεοδομικό τοπίο διακρίνεται από την απόλυτη κυριαρχία της πολυκατοικίας και την ισοπεδωτική ομοιομορφία που αυτή προσδίδει στον αστικό χώρο. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταβολή της φυσιογνωμίας των πόλεων, για την οποία γίνεται λόγος, συντελέστηκε μέσα σε ένα εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα το οποίο, στο περίπου, εκτείνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

Στο σημείο αυτό, καθίσταται δυνατή μια συνοπτική αναφορά στις βασικότερες παραμέτρους της αθηναϊκής αστικής ανάπτυξης. Αρχικά, υπάρχουν σήμερα δύο κυρίαρχα, στο παγκόσμιο στερέωμα, πρότυπα αστικής ανάπτυξης. Το πρώτο συναντάται στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου (Η.Π.Α, Ιαπωνία, Γερμανία, Βρετανία, Γαλλία, κ.α.) κύριο χαρακτηριστικό του οποίου, είναι η διαρκής και έντονη κρατική παρέμβαση κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης του αστικού χώρου. Στις περιπτώσεις αυτές, το κράτος είναι εκείνο το οποίο επιφορτίζεται με την ευθύνη της εκπόνησης πολεοδομικών σχεδίων και της άσκησης ενεργητικής στεγαστικής πολιτικής. Αντίθετα, ελάχιστα περιθώρια δράσης αφήνονται στον ιδιωτικό τομέα σε ότι έχει να κάνει με τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Η διαδικασία της αστικοποίησης στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου υποκινήθηκε από την αρχική εγκατάσταση και τη μετέπειτα ατέρμονη ανάπτυξη των βιομηχανικών μονάδων, εντός των ορίων ή κοντά στα όρια, ήδη υπαρχουσών πόλεων. Η ραγδαία αστικοποίηση των πόλεων αυτών και η συνακόλουθη εκτατική και δημογραφική τους γιγάντωση τροφοδοτήθηκε από τον ολοένα αυξανόμενο αριθμό εσωτερικών μεταναστών, οι οποίοι εγκατέλειπαν μαζικά την ύπαιθρο προς αναζήτηση εργασίας στα βιομηχανικά συγκροτήματα των μεγάλων αστικών κέντρων.

Σε αντιδιαστολή με το πρότυπο αστικοποίησης που υιοθετείται στις χώρες του καπιταλιστικού πυρήνα βρίσκεται το αντίστοιχο το οποίο απαντάται στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας, μια εκ των οποίων είναι και η Ελλάδα. Το εν λόγω πρότυπο δεν τυγχάνει ευρείας αποδοχής και διερεύνησης στη διεθνή βιβλιογραφία καθώς το ενδιαφέρον της πλειονότητας των πολεοδόμων και όλων όσων ασχολούνται

με ζητήματα που άπτονται της αστικής ανάπτυξης, έλκει το κεντρικό πρότυπο αστικοποίησης. Η περιφερειακή αστικοποίηση λαμβάνεται συχνά υπ' όψιν ως κατάλοιπο προκαπιταλιστικών προτύπων αστικής ανάπτυξης καθώς και ως μια μορφή απόκλισης από την κεντρική αστικοποίηση η οποία, αργά ή γρήγορα, θα συγκλίνει με το επικρατές κεντρικό πρότυπο. Το πολεοδομικό αποτέλεσμα που παράγεται στα πλαίσια του περιφερειακού προτύπου είθισται να αποκαλείται ως «αυθόρμητο», «άναρχο» ή και «άγριο». Ωστόσο, πρόκειται για ένα πρότυπο αυτόνομο το οποίο εξελίχθηκε με βάση τις ιστορικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες της εκάστοτε χώρας και δεν αποτελεί μια πιο «καθυστερημένη» ή ατελή εκδοχή του κεντρικού προτύπου. Στις χώρες της περιφέρειας, λόγω της έλλειψης των μεγάλων βιομηχανικών και εμπορικών συνόλων, η διαδικασία της αστικοποίησης τροφοδοτείται από άλλες πηγές, χαρακτηριστικότερη – και κυρίαρχη – εκ των οποίων, είναι το νοικοκυριό. Στις περιφερειακές κοινωνίες, η είσοδος και η μόνιμη εγκατάσταση στον αστικό χώρο, είναι ο μόνος τρόπος προκειμένου οι άνθρωποι να καταστούν μέτοχοι του κοινωνικού εκσυγχρονισμού, διαδικασία η οποία στην αγροτική ύπαιθρο συναντά σημαντικά εμπόδια. Η εγκατάσταση στην πόλη εκλαμβάνεται εδώ ως μέσο ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, προόδου και ευμάρειας. Στην καπιταλιστική περιφέρεια – επομένως και στην περιοχή της Μεσογείου – η πόλη αποτελεί το μοναδικό τόπο του κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Η κοινωνική ανάπτυξη ταυτίζεται εδώ και πραγματώνεται, μόνο μέσα από την αστική ανάπτυξη.

Αναφορικά με την περίπτωση της Ελλάδας – και της Αθήνας ειδικότερα, εφόσον σε αυτή συντελούνται οι σημαντικότερες εξελίξεις που αφορούν τον ελληνικό αστικό χώρο – τα βασικά χαρακτηριστικά του περιφερειακού προτύπου αστικής ανάπτυξης, είναι και εδώ παρόντα και μάλιστα με ένα τρόπο ιδιαίτερα αισθητό. Η πεμπτουσία της διαδικασίας της αστικοποίησης στην Ελλάδα και την Αθήνα εντοπίζεται στον όρο «κοινωνική ρύθμιση» της πόλης ή «αυτο-ρύθμιση». Ο όρος αυτός καταδεικνύει τη μερίδα του λέοντος την οποία κατέχει η ιδιωτική πρωτοβουλία κατά τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης. Ο οιοσδήποτε δύναται να καταπατήσει δημόσια ή ιδιωτική γη, να την κατατμήσει σε οικοπέδα και έπειτα να πουλήσει τα οικοπέδα αυτά στους επίδοξους εποικιστές, πράγμα εύκολο εφόσον το κράτος δεν είναι σε θέση να προασπίσει τη δημόσια γη ελέω της απουσίας κτηματολογίου, το οποίο θα συνέβαλλε τα μέγιστα ώστε το κράτος να γνωρίζει επακριβώς τις εκτάσεις τις οποίες έχει στην κατοχή του. Δυστυχώς υπηρεσίες όπως το κτηματολόγιο παραμένουν ακόμη στις

κρατικές καλένδες. Η εν λόγω έποικοι οι οποίοι, κατά κύριο λόγο, αποτελούνται από διαδοχικά κύματα εσωτερικών μεταναστών, πρώην κατοίκων της αγροτικής υπαίθρου, αγοράζουν τα οικόπεδα αυτά έναντι χαμηλού – συνήθως – αντιτίμου καθώς αυτά βρίσκονται σε μη οικοδομήσιμες και εκτός σχεδίου πόλης περιοχές οι οποίες, συν τοις άλλοις, στερούνται και των πλέον στοιχειωδών δημόσιων υποδομών.

Οι αρτιαφιχθέντες εσωτερικοί μετανάστες χτίζουν τις νέες τους κατοικίες, αρχικά ως παραπήγματα προσωρινού χαρακτήρα, αλλά στην πορεία τις μεταβάλλουν – σταδιακά – σε κανονικά σπίτια και μόνιμες κατοικίες, χωρίς να γίνεται φυσικά λόγος για την έκδοση οιασδήποτε οικοδομικής άδειας από το κράτος για την ανωτέρω μεταβολή. Η βαίνουσα διαρκώς διογκούμενη εισροή εσωτερικών μεταναστών, οι οποίοι δημιουργούν τις κατοικίες τους με πανομοιότυπο τρόπο – χωρίς οικοδομική άδεια, με ίδια μέσα και την επικουρική μόνο παρουσία εργολάβου – οδήγησε στη δημιουργία ολόκληρων οικιστικών συνόλων, καθ' ολοκληρία παράνομων. Η απουσία κρατικού ελέγχου είναι καταφανής, ενώ με στόχο την προάσπιση των κοινών τους συμφερόντων, οι εποικιστές συναθροίζονται σε ομάδες οι οποίες διεκδικούν από το κράτος την κατασκευή και παροχή των απαραίτητων υποδομών καθώς και τη νομιμοποίηση των οικισμών τους στο εγγύς μέλλον, μέσω της ένταξής τους στο σχέδιο πόλης. Είναι η μοναδική στιγμή κατά την οποία οι πολίτες επιθυμούν την ενεργή ανάμειξη του κράτους στην πολεοδομική διαδικασία. Όλες οι υπόλοιπες πτυχές της, από την κατασκευή των οικημάτων έως και τη ρύθμιση των όποιων στρεβλώσεων παρουσιάζονται στη λειτουργία του οικισμού, ρυθμίζονται από τους ίδιους τους κατοίκους. *«Η εκ των υστέρων ένταξη των αυτό-ρυθμισμένων οικισμών στο σχέδιο πόλης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κράτος έχει ως εκ προοιμίου παραχωρήσει στην κοινωνία ένα δικαίωμα ορισμού και ερμηνείας του τι σημαίνει ιδιοκτησία, κοινωνική μέριμνα, αρμοδιότητα δράσης και νομιμοποίηση»*⁵¹. Η διαδικασία της κοινωνικής ρύθμισης της πόλης, σε όλο της το μεγαλείο.

Η αποκάλυπτη αδιαφορία της κρατικής μηχανής και η παραίτησή της από κάθε προσπάθεια διενέργειας ελέγχων και επιβολής των προβλεπόμενων κυρώσεων έχει τις ρίζες της στα στέρεα εγκαθιδρυμένα και διευρυμένο δίκτυο πελατειακών σχέσεων μεταξύ πολιτών και πολιτικών. Η εκ των υστέρων ρύθμιση και νομιμοποίηση των

---

⁵¹ Ελίζαμπετ Χαϊντενράιτς, Σωτήρης Χτούρης, Ντέιλεφ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ.180

αυθαίρετων οικισμών από την πλευρά της πολιτείας έχει ως άμεσο στόχο την εξασφάλιση ενός σταθερού και πιστού εκλογικού σώματος καθ' ότι οι κάτοικοι των εν λόγω περιοχών αποτελούν μια διόλου ευκαταφρόνητη δεξαμενή άντλησης ψήφων, απαραίτητων για την επιβίωση του, ρουσφετολογικού χαρακτήρα, ελληνικού πολιτικού συστήματος. Αυτή η στάση ανοχής, όμως, από πλευράς της συντεταγμένης πολιτείας και η απόλυτη ευχέρεια κινήσεων που είχε δοθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία, αναφορικά με τη διαχείριση του αστικού χώρου, δημιούργησε μια κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου της Αθήνας, η οποία είχε φέρει τους εκάστοτε δήμους στα όριά τους. Η σε έκταση και αποτελούμενη από μονώροφες και διώροφες κατοικίες ανάπτυξη της πόλης έπρεπε να αναχαιτιστεί και να δώσει τη θέση της στη διαδικασία της πυκνώσης του αστικού χώρου, μέσω της ανέγερσης πολυκατοικιών.

Η διαδικασία της αστικής πυκνώσης συνεπικουρήθηκε τα μέγιστα από τη μέθοδο της αντιπαροχής. Ο ιδιοκτήτης αστικής γης, ελεύθερης ή δομημένης, παραχωρούσε την εν λόγω έκταση στον εργολάβο - που τίθεται πλέον στο προσκήνιο της οικοδομικής δραστηριότητας - λαμβάνοντας ως αντιπαροχή ένα ή και περισσότερα διαμερίσματα της νεοανεγερθείσας πολυκατοικίας ανάλογα με την αξία και το συντελεστή δόμησης που διέπει το παραχωρηθέν οικόπεδο. Η παροχή της γης ανταλλάσσεται, εν προκειμένω, με την αντιπαροχή αστικού διαμερίσματος ή διαμερισμάτων. Η φρενήρης οικοδομική δραστηριότητα που συνόδευσε τη διαδικασία της αντιπαροχής μετέβαλλε ριζικά το αστικό τοπίο και την πολεοδομική «φυσιογνωμία» της Αθήνας και των ελληνικών πόλεων εν γένει. Μετέβαλλε, επίσης, και το οικονομικό «σκηνικό» στον κατασκευαστικό τομέα αφού, πλέον, οι εργολάβοι είχαν στη διάθεσή τους περισσότερα κεφάλαια, καλύτερο μηχανολογικό εξοπλισμό, δημιουργώντας κατασκευαστικές εταιρείες χωρίς, ωστόσο, όλα τα ανωτέρω να αίρουν τη γενικότερη μικρομέρεια που χαρακτηρίζει, όχι μόνο των κλάδων των κατασκευών, αλλά και το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα.

Στον πυρήνα του συστήματος της αντιπαροχής βρίσκεται η εξέχουσα σημασία που αποδίδει η μέση ελληνική οικογένεια, στην κατοχή ιδιόκτητης κατοικίας. Η οικογένεια στην Ελλάδα δεν αντιμετωπίζει το σπίτι ως ένα απλό μέσο κάλυψης των στεγαστικών της αναγκών αλλά το θεωρεί και ως ένα εφαλτήριο, ως εχέγγυο για μια, γενικότερα, καλύτερη σταδιοδρομία στο στίβο της καθημερινής ζωής. Το ιδιόκτητο σπίτι γίνεται αντιληπτό ως σημείο αναφοράς της οικογένειας και ως ένα ασφαλές καταφύγιο στο οποίο μπορεί να προσφύγει το οποιοδήποτε μέλος της, μετά από μια

αποτυχημένη απόπειρα επαγγελματικής ή προσωπικής καταξίωσης. Η οικογενειακή εστία εκλαμβάνεται ως ένα μέσο αλληλεγγύης, ως συνδετικός κρίκος των μελών της. Η ιδιόκτητη κατοικία διαδραματίζει πολυδιάστατο ρόλο για όλα τα μέλη της οικογένειας. Πάνω της βασίζεται η γενική οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή της οικογένειας καθώς «το μικρό σπίτι αποτελεί την υλική βάση και τη συμβολική έκφραση μιας πολύπλοκης οικογενειακής στρατηγικής, η οποία έχει ουσιαστικά τρεις διαφορετικούς στόχους: την οικονομική και κοινωνική εξασφάλιση της στέγασης, προκειμένου να απεξαρτήσει την οικογένεια από την αγορά κατοικίας, τη συνοχή της οικογένειας στον κοινωνικό χώρο στο πέρασμα των γενεών και, τρίτον, την κοινωνικοοικονομική άνοδο στη πόλη, είτε όσον αφορά στους οικογενειάρχες τους ίδιους είτε όσον αφορά στην επόμενη γενιά αφού η ιδιόκτητη κατοικία προσφέρει τη μέγιστη ασφάλεια και αφετηριακή πιθανότητα για τη στρατηγική ανόδου στην πόλη»⁵².

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ακρογωνιαίος λίθος της διαδικασίας αστικοποίησης της Αθήνας υπήρξε η απόλυτη επικράτηση της κοινωνικής ρύθμισης ή αυτό-ρύθμισης, των σχετικών με την πόλη ζητημάτων, η τεράστια ελευθερία που απολάμβανε η ιδιωτική πρωτοβουλία καθώς και η συνακόλουθα εξαιρετικά περιορισμένη κρατική παρεμβατικότητα σε ζητήματα πολεοδομικού σχεδιασμού. Η παρέμβαση του κράτους δεν ήταν ανύπαρκτη, απλά υπήρξε ετεροχρονισμένη, ερχόμενη εκ των υστέρων να ρυθμίσει και, εν τέλει, να νομιμοποιήσει μια ήδη διαμορφωμένη και παγιωμένη πολεοδομική πραγματικότητα. Η νομοπαρασκευαστική διαδικασία υπήρξε ιδιαίτερα έντονη στον τομέα του αστικού σχεδιασμού, παρ' όλα αυτά, είχε καθαρά ρυθμιστικό χαρακτήρα εντός μιας ήδη ισχύουσας και κοινωνικά παγιωμένης πολεοδομικής πραγματικότητας. Άλλωστε, η πληθώρα των διαταγμάτων και των νόμων που συνοδεύουν την ανάπτυξη του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας καθιστά σαφές ότι οι κρατικοί θεσμοί δεν απουσιάζουν αλλά διαδραματίζουν έναν σημαντικό και συμπληρωματικό ρόλο έναντι της κοινωνικής ρύθμισης της πόλης. Έτσι, στην κοινή γνώμη εδραιώνεται η πεποίθηση ότι η εν λόγω συμπληρωματική σχέση αναφέρεται, κατά κύριο λόγο, σε έναν διαρκή και γεμάτο συγκρούσεις κύκλο παράνομων οικοδομήσεων και ακόλουθης νομιμοποίησής τους.

---

⁵² Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέιλερ Ίψεν, «Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης», σελ. 163

Η εν λόγω συνύπαρξη και συναλλαγή της ορθολογικότητας του βιοκόσμου – που διέπει την κοινωνία – και του γραφειοκρατικού ορθολογισμού – ο οποίος διακρίνει την κρατική διοίκηση – ή πιο απλά η «συμβίωση» της κοινωνικής αυτο-ρύθμισης και της κρατικής παρεμβατικότητας, δημιουργεί μια χαώδη, πολεοδομικά, εικόνα. Μεγαλύτερο μειονέκτημα της ανωτέρω συνύπαρξης είναι το γεγονός ότι, λόγω της απεριόριστης ελευθερίας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον αστικό σχεδιασμό και της παντελούς έλλειψης στοχευμένης πολεοδομικής πολιτικής από το κράτος, οι ελεύθεροι, κοινόχρηστοι, δημόσιοι χώροι αποτελούν πραγματικά είδος υπό εξαφάνιση εν συγκρίσει με την, ασφυκτικά κυρίαρχη, ιδιωτική εκμετάλλευση της αστικής γης. Συνήθης είναι η τακτική ορισμένων δήμων να διεκδικούν, μέσω της δικαστικής οδού, την απόδοση σε αυτούς, εκτάσεων που προορίζονται για δημόσια χρήση και τέρψη. Δεν είναι λίγες οι φορές όπου και οι ίδιοι οι δήμοι, παρατηρώντας την κρατική μηχανή να ποιεί την νήσσαν, αναφορικά με την αξιοποίηση των αστικών εκτάσεων, δεν διστάζουν να προβούν σε καταπάτηση δημόσιας γης προκειμένου να επιτύχουν τη δημιουργία κάποιου κοινόχρηστου χώρου, όπως πάρκα ή πλατείες.

3.3. Βασικά χαρακτηριστικά της αθηναϊκής αστικής ανάπτυξης

Η υπέρμετρη ανάπτυξη της ελληνικής πρωτεύουσας εμφανίζεται σαν το κεντρικό γεωγραφικό πρόβλημα όλης της χώρας. Η Αθήνα, χάρη στο δυσανάλογο πληθυσμιακό της όγκο και τον οικονομικό της δυναμισμό, έχει καταφέρει να συνδέσει τις τύχες της με τις τύχες ολόκληρης της χώρας. Ο εν λόγω πληθυσμιακός όγκος και ο οικονομικός δυναμισμός είναι, άλλωστε, οι υπαίτιοι για την ερήμωση των νησιωτικών και των αγροτικών περιοχών της Ελλάδας. Η πόλη της Αθήνας, κέντρο του Αιγαίου κατά την περίοδο της Κλασικής Αρχαιότητας, ευρισκόμενη στο γεωγραφικό κέντρο – και σε ίση απόσταση απ όλες τις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα – δεν είναι στη σύγχρονη εποχή παρά ένας τεράστιος πόλος κατανάλωσης εισαγόμενων προϊόντων, μια πόλη ελάχιστα παραγωγική και σαφέστατα προσανατολισμένη προς τον τομέα της παροχής υπηρεσιών. Παρά το μη παραγωγικό χαρακτήρα της οικονομικής της δραστηριότητας, η σύγχρονη Αθήνα καταφέρνει, ωστόσο, να ακμάζει οικονομικά και να συγκεντρώνει τη μερίδα του λέοντος από τον εθνικό πλούτο. Παράλληλα, αποτελεί τον τόπο συγκέντρωσης του μεγαλύτερου ποσοστού του ενεργού ανθρώπινου δυναμικού της χώρας, το οποίο καταφθάνει στην πρωτεύουσα από όλες τις γωνιές της ελληνικής επικράτειας.

Προκειμένου να αποδειχθεί η ορθότητα της ανωτέρω θέσης, αναφορικά με την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού στην Αθήνα, επιχειρείται μια σύγκριση, των ποσοστών πληθυσμιακής μεγέθυνσης ανάμεσα στην ελληνική πρωτεύουσα και σε πόλεις οι οποίες ανήκουν είτε σε χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, είτε σε χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας. Ως περίοδος αναφοράς επιλέγεται το χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1951-1971, μια εικοσαετία κατά την οποία η πόλη της Αθήνας γνώρισε, ίσως, την εντατικότερη φάση αστικοποίησης στην ιστορία της καθιστώντας, επομένως, την εν λόγω περίοδο άκρως αντιπροσωπευτική για την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων.

Κατά την περίοδο, λοιπόν, μεταξύ του 1951 και του 1971 οι πόλεις των «υπανάπτυκτων» χωρών, όπως είναι εκείνες της Λατινικής Αμερικής, της Κεντρικής Ασίας και της Αφρικής έχουν μια ετήσια ανάπτυξη μεγαλύτερη από το 4% ενώ, σε κάποιες περιπτώσεις, η συγκεκριμένη ανάπτυξη υπερβαίνει και το 6%. Στον αντίποδα, βρίσκονται οι πόλεις της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης οι οποίες αναπτύσσονται με πολύ βραδύτερους ρυθμούς, κατά κανόνα λιγότερο από 1%, ενώ ορισμένες μένουν ακόμα και στάσιμες⁵³. Ανάμεσα σε αυτούς τους δύο τύπους πόλεων βρίσκονται τα αστικά κέντρα του λεγόμενου «Νέου Κόσμου», όπως εκείνα της Βορείου Αμερικής, καθώς και χωρών όπως η Αυστραλία, η Ιαπωνία και η Ε.Σ.Σ.Δ. τα οποία χαρακτηρίζονται από την ταχύτητα της οικονομικής τους ανάπτυξης. Μεταξύ των προαναφερθέντων τύπων αστικών κέντρων η Αθήνα κατέχει μια ενδιάμεση θέση. Πιο συγκεκριμένα, με 3% μέση ετήσια ανάπτυξη μεταξύ 1951 και 1971, η ελληνική πρωτεύουσα απέχει εξίσου από τις δυτικοευρωπαϊκές μητροπόλεις όσο και από τα υπερμεγέθη αστικά κέντρα της Λατινικής Αμερικής⁵⁴. Αξιοπρόσεκτα είναι τα παρεμφερή ποσοστά πληθυσμιακής αύξησης που παρουσιάζουν οι μεσογειακές πρωτεύουσες, οι οποίες εμφανίζουν γενικότερα, πολλά κοινά χαρακτηριστικά στη διαδικασία ανάπτυξής τους, με την ελληνική πρωτεύουσα. Πιο συγκεκριμένα, κατά την προαναφερθείσα εικοσαετία η Ρώμη, η Αθήνα και η Μαδρίτη εμφανίζουν παρόμοια ποσοστά ανάπτυξης τα οποία είναι 2,8%, 3% και 3,3% αντίστοιχα⁵⁵.

---

⁵³ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ. 21

⁵⁴ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ. 21

⁵⁵ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ. 21

Ιδιαίτερης μνείας χρήζει το γεγονός ότι η αύξηση του πληθυσμού των πόλεων της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας συμβαδίζει με μια γενικότερη δημογραφική ανάπτυξη σε εθνικό επίπεδο. Σε αντιδιαστολή, πόλεις όπως η Μαδρίτη, η Ρώμη και η Αθήνα εμφανίζουν μια ιδιαίτερη ασυμμετρία ανάμεσα στη δική τους πληθυσμιακή αύξηση και την αντίστοιχη που παρατηρείται σε εθνικό επίπεδο, στις χώρες που ανήκει η κάθε μια. Η εν λόγω ασυμμετρία, αποτυπώνεται με σαφήνεια στους αριθμούς. Με ποσοστά αύξησης του πληθυσμού, σε εθνικό επίπεδο, χαμηλότερα του 1% η Ισπανία, η Ιταλία και η Ελλάδα έχουν πρωτεύουσες η πληθυσμιακή ανάπτυξη των οποίων αντιστοιχεί σε χώρες με πολύ πιο δυναμική δημογραφία. Ειδικά στην Αθήνα το φαινόμενο αυτό λαμβάνει – συγκριτικά – τις μεγαλύτερες διαστάσεις καθώς, ενώ το ετήσιο ποσοστό αύξησης του ελληνικού πληθυσμού ήταν κατά την εικοσαετία 1951-1971 μόλις 0,7%, το αντίστοιχο ποσοστό μεγέθυνσης του πληθυσμού της πρωτεύουσας ανέρχεται σε 3%⁵⁶.

Κάπου εδώ σταματά ο παραλληλισμός της Αθήνας με τις πρωτεύουσες άλλων χωρών της Μεσογείου. Τούτο συμβαίνει διότι τόσο η Μαδρίτη όσο και η Ρώμη αποτελούν πρωτεύουσες μεγάλων – πληθυσμιακά – κρατών ενώ, αντίθετα, η Αθήνα αποτελεί τον απόλυτο κυρίαρχο της δημογραφικής και αστικής δομής μιας χώρας με πληθυσμό υποπολλαπλάσιο των προαναφερθέντων χωρών. Έτσι, με στοιχεία τα οποία αφορούν το έτος 1971, η Αθήνα συγκεντρώνοντας το 29% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας κατέχει, σε αυτό τον τομέα, ηγετική θέση στην Ευρώπη⁵⁷. Δύναται, επομένως, να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η πληθυσμιακή εξέλιξη της Αθήνας χαρακτηρίζεται ως μέτρια, συγκριτικά με τις μητροπόλεις των υπανάπτυκτων χωρών, ίση με εκείνη των υπόλοιπων μεσογειακών πρωτευουσών, αλλά υπερβολική με βάση το ελληνικό εθνικό δημογραφικό πλαίσιο. Ο υδροκεφαλισμός της Αθήνας και η ταχύτητα επέκτασης της πόλης δεν μπορούν να δικαιολογηθούν ούτε από το μέγεθος της χώρας ούτε από το δημογραφικό δυναμισμό της. Η απόλυτη, πληθυσμιακά, κυριαρχία της Αθήνας – σε σύγκριση με τα υπόλοιπα αστικά κέντρα της χώρας – καθίσταται καταφανής μέσα από την παράθεση των αριθμών που αφορούν τη δεκαετία 1961-1971. Πιο συγκεκριμένα, το χρονικό διάστημα μεταξύ 1961 και 1971 οι αστικές μονάδες με πληθυσμό μεγαλύτερο των δέκα χιλιάδων κατοίκων, εμφανίζουν δημογραφική αύξηση της τάξεως του 25%. Σε συνολικό

⁵⁶ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.22

⁵⁷ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.23

αριθμό 876.000 περίπου κατοίκων που κέρδισαν οι πόλεις με πληθυσμό άνω των δέκα χιλιάδων κατοίκων, η Αθήνα συγκεντρώνει μόνη της περισσότερους από 630.000, ενώ αντίστοιχα η Θεσσαλονίκη περίπου 130.000⁵⁸. Με βάση τους προαναφερθέντες αριθμούς, συνάγεται η δημογραφική κατάρρευση των μικρών επαρχιακών πόλεων καθώς και η υπερτροφική ανάπτυξη της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

Κατά τη δεκαετία 1951-1961 ο ρυθμός της πληθυσμιακής αύξησης της Αθήνας ανέρχεται στο ποσοστό του 34% ενώ για τη δεκαετία 1961-1971, το αντίστοιχο ποσοστό αγγίζει το 37%⁵⁹. Οι αριθμοί είναι πραγματικά εντυπωσιακοί και καταδεικνύουν τη φρενήρη πληθυσμιακή συγκέντρωση που παρατηρήθηκε στην Αθήνα κατά το υπό εξέταση χρονικό διάστημα. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά την εν λόγω χρονική περίοδο συντελέστηκε μια από τις πλέον έντονες φάσεις της αθηναϊκής αστικοποίησης, κατά την οποία ένας ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός ανθρώπων από την αγροτική ύπαιθρο, ήλθε προς εγκατάσταση και εργασία, στην πρωτεύουσα. Επομένως, σε μια χώρα στην οποία η επαρχία στο σύνολό της φαίνεται καταδικασμένη στην παρακμή ή - στην καλύτερη των περιπτώσεων - στη στασιμότητα, μόνο η Αθήνα κατά κύριο λόγο και η Θεσσαλονίκη δευτερευόντως καταφέρνουν να ξεφύγουν από την κοινή μοίρα των υπόλοιπων αστικών κέντρων της χώρας. Ωστόσο, ο πληθυσμιακός όγκος της πρωτεύουσας την καθιστά μοναδική και υπερβολική, για τα ελληνικά δεδομένα, περίπτωση. Επιπλέον, ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το γεγονός πως κατά την εν λόγω χρονική περίοδο η αστική ανάπτυξη της Αθήνας είναι τέτοια που καλύπτει ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο – γεωγραφικά – εύρος το οποίο περικλείει μια περιοχή από την Κορινθία έως τη Βοιωτία και την Εύβοια. «*Η μετατροπή της πρωτεύουσας σε αστική περιοχή αποτελεί την πραγματική ιδιομορφία της αθηναϊκής μοίρας*»⁶⁰.

Με βάση τα προαναφερθέντα, καθίσταται πασιφανής η εντυπωσιακή αθηναϊκή αστική ανάπτυξη όταν αυτή αντιμετωπίζεται εντός των ελληνικών πλαισίων και του ελληνικού γεωγραφικού χώρου. Μπορεί σε σύγκριση με τις άλλες μεσογειακές μητροπόλεις η εν λόγω ανάπτυξη να χαρακτηρίζεται μέτρια, ωστόσο, είναι υπερβολικών διαστάσεων σε σχέση με τα ελληνικά μεγέθη. Η κατοικημένη περιοχή

---

⁵⁸ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.25-26

⁵⁹ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.35

⁶⁰ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.36

της ελληνικής πρωτεύουσας δεν συγκεντρώνει μόνο τη συντριπτική πλειοψηφία των ζωτικών δυνάμεων της χώρας αλλά αποκρύπτει παράλληλα και το οξύτατο δημογραφικό πρόβλημα με το οποίο βρίσκεται αντιμέτωπη η Ελλάδα. Η πλήρης δυσαρμονία μεταξύ της αύξησης του αθηναϊκού πληθυσμού και της αντίστοιχης που παρατηρείται σε εθνικό επίπεδο μπορεί πολύ εύκολα να παραπλανήσει τον εξωτερικό παρατηρητή και να τον κάνει να πιστέψει ότι η δημογραφική ανάπτυξη της Αθήνας είναι ανάλογη με τη γενικότερη δημογραφική αύξηση σε εθνικό επίπεδο. Δεν είναι όμως έτσι.

Τουναντίον, η πληθυσμιακή γιγάντωση της ελληνικής πρωτεύουσας τροφοδοτήθηκε από το τεράστιο ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης το οποίο κορυφώθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο (1951-1981) και που αποστέρησε την ελληνική περιφέρεια από το πλέον ενεργό, παραγωγικό και δημιουργικό κομμάτι του πληθυσμού της. Είναι προφανές ότι κινητήριοι μοχλός για το περί ου ο λόγος εσωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα, υπήρξε η εντυπωσιακή οικονομική ανάπτυξη που σημειώθηκε στη μεταπολεμική Ελλάδα και η οποία εκδηλώθηκε, ως επί το πλείστον, στον αθηναϊκό χώρο. Η εν λόγω αθηναϊκή οικονομική ανάπτυξη είναι αλληλένδετη με τον πολιτικό ρόλο της πόλης. Ο πλούτος της πόλης των Αθηνών οφείλεται, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, στην υπερσυγκέντρωση δομών και υπηρεσιών που προκαλεί η έδραση της κρατικής διοίκησης στην πρωτεύουσα, παρά στη γεωγραφική θέση της πόλης ή στο πλεόνασμα της Αττικής γης σε φυσικούς πόρους.

Δεν χωρά αμφισβήτηση ως προς το ότι η μοίρα της Αθήνας δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ύπαρξη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Η συγκρότηση του ελληνικού κράτους, καθώς και η μεταφορά της πρωτεύουσας της χώρας από το Ναύπλιο στην Αθήνα, αποτέλεσαν το εναρκτήριο λάκτισμα για την οικονομική ανάπτυξη της Αθήνας. Παρ' όλα αυτά, ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας πάνω στον οποίο εδράζεται η αθηναϊκή οικονομική ανάπτυξη είναι η δημιουργία και η άνοδος της εθνικής αστικής τάξης. Για την εν λόγω νεότευκτη αστική τάξη, η δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και η ύπαρξη μιας ισχυρής εθνικής πρωτεύουσας, αποτελούν εξέχουσας σημασίας προτεραιότητες καθώς χρειάζεται μια στέρεα βάση απ' όπου να μπορεί να αναπτύξει και να στηρίξει την όλη εξωτερική της δραστηριότητα.

Ως σημείο-καμπή στην πορεία αστικής ανάπτυξης της Αθήνας θεωρείται η περίοδος Μεσοπολέμου και ως γεγονός-σταθμός η Μικρασιατική Καταστροφή με την επακόλουθη εισροή στη χώρα ενός – και πλέον – εκατομμυρίου Μικρασιατών

προσφύγων. Πέρα πάσης αμφισβήτησης, το εν λόγω γεγονός αποτελεί τη σημαντικότερη ιστορική εξέλιξη στα πλαίσια της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Εκτός από τα κολοσσιαία προβλήματα που δημιούργησε η εισδοχή ενός τόσο πολυπληθούς προσφυγικού κύματος, σε μια χώρα με τα μεγέθη, τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα της Ελλάδας της εποχής εκείνης και πέρα από το titάνιο έργο της αποκατάστασης και της ένταξης των προσφύγων στο κοινωνικό σύνολο της χώρας, η Μικρασιατική Καταστροφή επέφερε και ορισμένα οφέλη, κυρίως, για την εθνική οικονομία. Καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα τα πραγματικά κέντρα της ελληνικής αστικής τάξης βρίσκονται έξω από τα όρια του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου και αυτά ήταν πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη, η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη και η Αλεξάνδρεια, μέρη στα οποία το ελληνικό στοιχείο κατείχε και διαδραμάτιζε εξέχοντα ρόλο στην οικονομική δραστηριότητα.

Μόνο μετά την ελληνική ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο το 1922 εκδηλώνεται μια μαζική αναδίπλωση των ελλήνων καπιταλιστών, στον ελληνικό εθνικό χώρο. Το «όφελος» της Ελλάδας από τη Μικρασιατική Καταστροφή δεν έγκειται μόνο στην εγκατάσταση στη χώρα άνω του ενός εκατομμυρίου Ελλήνων με πολύ ανώτερο μορφωτικό επίπεδο και δυναμισμό από τους αυτόχθονες, αλλά εντοπίζεται και στην πρόκληση μιας ιστορικής τομής στο πεδίο δράσης του ελληνικού καπιταλισμού. Η αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ευρώπη, η απομόνωση των βαλκανικών κρατών, η σοβιετική επανάσταση καθώς και ο γενικευμένος οικονομικός μαρασμός στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου στρέφουν το ενδιαφέρον του ελληνικού καπιταλισμού των παροικιών, προς την εσωτερική ανάπτυξη της Ελλάδας. *«Για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της, η Ελλάδα ταυτίζει την πορεία του έθνους με τις τύχες μιας κυρίαρχης αστικής τάξης»*⁶¹.

Η δεκαετία του 1920 είναι μια περίοδος-σταθμός για την αθηναϊκή δημογραφική ανάπτυξη. Αυτό συμβαίνει καθώς για έναν, περίπου, αιώνα μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ο πληθυσμός της κατοικημένης περιοχής της Αθήνας αυξανόταν με γοργούς, αλλά όχι εντυπωσιακούς, ρυθμούς. Εάν, μάλιστα, ληφθεί υπ' όψιν η τεράστια πληθυσμιακή αύξηση, απόρροια της εθνικής επέκτασης προς τις βόρειες επαρχίες (Μακεδονία, Ήπειρος) που επέφερε η νικηφόρος πορεία της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους το διάστημα 1912-13, το ποσοστό της αθηναϊκής συμμετοχής παραμένει στάσιμο μετά το 1907 και τείνει, μάλιστα, να

---

⁶¹ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.141

μειωθεί ελαφρά. Στον αντίποδα, τη δεκαετία του 1920 εμφανίζονται οι πρώτες ενδείξεις της υπερτροφικής ανάπτυξης του αθηναϊκού πληθυσμού. Τόσο η εισροή χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη και η επακόλουθη αύξηση της γεννητικότητας που αυτή επέφερε, όσο και η αναδίπλωση της ελληνικής αστικής τάξης στα πλαίσια του εθνικού χώρου, και κυρίως στην πρωτεύουσα της χώρας, αποτελούν το έναυσμα που θα σημάνει την αλματώδη αθηναϊκή ανάπτυξη. Είναι η στιγμή κατά την οποία *«η ανθρώπινη και η οικονομική κεφαλαιοποίηση συνδυάζονται για να εξασφαλίσουν την αθηναϊκή ανάπτυξη»*⁶².

Καθίσταται δυνατή, επομένως, η διάκριση τεσσάρων μεγάλων φάσεων στην πορεία αστικής ανάπτυξης της ελληνικής πρωτεύουσας. Αρχικά, ως το 1870, η Αθήνα είναι η πολιτική πρωτεύουσα μιας μικρής και φτωχής χώρας της οποίας η έκταση περιορίζεται, ακόμη, στις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας (Πελοπόννησος, Κεντρική Ελλάδα, Κυκλάδες). Δεν καταφέρνει να ελέγξει την οικονομική δραστηριότητα της χώρας, η οποία βρίσκεται συγκεντρωμένη σε περιφερειακά κέντρα - όπως η Ερμούπολη και η Πάτρα - ενώ η δημογραφική της ανάπτυξη είναι ακόμα βραδεία. Από το 1907 έως και το 1920 παρατηρείται μια φάση ανόδου, η οποία οφείλεται στην εντυπωσιακή εδαφική επέκταση της χώρας - λόγω της προσάρτησης της Θεσσαλίας - καθώς επίσης και των βόρειων επαρχιών, όπως η Ήπειρος και η Μακεδονία, αποτέλεσμα της εξαιρετικής πορείας τους ελληνικού στρατού στα πεδία των μαχών των Βαλκανικών Πολέμων της περιόδου 1912-13.

Η μεγάλη τομή, ωστόσο, στην πορεία της αστικής ανάπτυξης της Αθήνας συντελείται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, όπου λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και του επακόλουθου προσφυγικού κύματος, η Αθήνα δεκαπλασιάζει τον πληθυσμό της. Η κατοικημένη περιοχή της Αθήνας δέχθηκε άμεσα έναν τεράστιο αριθμό προσφύγων. Με βάση την απογραφή του 1928, η πρωτεύουσα συγκεντρώνει πάνω από 230.000 πρόσφυγες, ποσοστό το οποίο αναλογεί στο 30% του συνολικού προσφυγικού πληθυσμού⁶³. Ο εν λόγω πληθυσμός μεταβάλλει ολοκληρωτικά το αστικό τοπίο και τη νοοτροπία της πρωτεύουσας. Ενισχύει τους δύο αρχικούς πόλους αστικής ανάπτυξης του λεκανοπεδίου, την Αθήνα και τον Πειραιά, και δημιουργεί γύρω τους - με εκπληκτική ταχύτητα - νέα προάστια. Παράλληλα, η παρακμή της οικονομικής δραστηριότητας της ελληνικής αστικής τάξης των παροικιών στον

---

⁶² Guy Burgel, *«Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας»*, σελ.143

⁶³ Guy Burgel, *«Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας»*, σελ.161

ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου και της Μεσογείου, την οδηγεί στο να στρέψει το ενδιαφέρον της στις οικονομικές δυνατότητες που μπορεί να της παράσχει η Ελλάδα, με τα σύνορα που αυτή είχε το 1923. Τέλος, με το πέρας του Β' Παγκόσμιου και του Εμφυλίου Πολέμου εκκινεί η τελευταία – και η πιο δυναμική – φάση της αθηναϊκής αστικής ανάπτυξης, αποτέλεσμα της οποίας είναι η Αθήνα να φθάσει στο σημείο να συγκεντρώνει όλο το δημογραφικό δυναμισμό της χώρας και να ταυτίζεται με την οικονομική της ανάπτυξη.

Συμπερασματικά, και θέλοντας να δοθεί μια εξήγηση στους λόγους της οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης της ελληνικής πρωτεύουσας, δύναται να υποστηριχθεί πως η Αθήνα παραμένει, ως προς τις οικονομικές της δομές, χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός ιδιαίτερου τύπου αποικιακού ελέγχου ο οποίος εντοπίζεται στο χώρο της Μεσογειακής Ευρώπης και που ονομάζεται «Βαλκανοποίηση»⁶⁴.

Ο όρος αυτός αναφέρεται στον καίριο ρόλο που διαδραματίζει το ξένο κεφάλαιο στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας, καταφέροντας να ελέγχει – μέσω της εξαγοράς τους – τα ελληνικά δίκτυα και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας. Λόγω του γεγονότος ότι η Ελλάδα κατέχει, από οικονομική άποψη, μια ενδιάμεση θέση ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και τις υπανάπτυκτες χώρες καθώς και των ενδιαφερουσών συνθηκών παραγωγής (μισθοί, κοινωνική ειρήνη, αυξημένη εσωτερική κατανάλωση) που συνεπάγεται η συγκεκριμένη θέση, παρατηρήθηκε μια «εισβολή» ξένων επενδύσεων στη χώρα από τις οποίες επωφελήθηκε, κατά κύριο λόγο, η Αθήνα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επίδρασης και του ελέγχου που ασκεί το διεθνές κεφάλαιο σε ελληνικά δημόσια δίκτυα και υπηρεσίες κοινής ωφέλειας είναι μια σειρά ξένων επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της Αθήνας, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, και οι οποίες κρίθηκαν ως απαραίτητες λόγω της επιβάρυνσης της πόλης από τον πληθυσμιακό φόρτο που επέφερε το προσφυγικό ρεύμα την περίοδο αυτή. Πιο συγκεκριμένα, το 1925 η εταιρεία Ούλεν (Ulen) της Νέας Υόρκης αναλαμβάνει τη διαμόρφωση της λίμνης του Μαραθώνα, με σκοπό την τροφοδοσία με πόσιμο νερό του συνόλου της Αθήνας καθώς, επίσης, και το μονοπώλιο της διανομής του για τα επόμενα πενήντα χρόνια. Επιπρόσθετα, το 1925 η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος συνεργάζεται με την εταιρεία βρετανικών

---

⁶⁴ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.122

συμφερόντων Power and Traction Finance Co προκειμένου να σχηματίσει τη γενική εταιρεία ηλεκτρικού, η οποία κατέχει για 60 χρόνια τα προνόμια της παραγωγής, της μεταφοράς και της διανομής του ηλεκτρικού ρεύματος σε μια ακτίνα είκοσι χιλιομέτρων γύρω από την πλατεία Ομονοίας⁶⁵. Σε αυτό το υπερβολικό μονοπώλιο προστίθεται η εκμετάλλευση των τρόλλεϋ καθώς και της γραμμής Πειραιά-Αθήνα-Κηφισιά του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου. Το ανωτέρω γεγονός έχει το σημαντικό μειονέκτημα ότι τοποθετεί έναν βασικό τομέα της αθηναϊκής οικονομίας υπό τον άμεσο έλεγχο ξένων επενδυτών στερώντας, έτσι, για πολύ καιρό την οικονομία της πρωτεύουσας από τη δυνατότητα των αναπτυξιακών της βάσεων.

Εξέχουσας σημασίας συνιστώσα της αθηναϊκής ανάπτυξης αποτελούν και οι στενοί δεσμοί που ενώνουν, μέσα από προσωπικές σχέσεις ή κοινούς στόχους, τον κυβερνητικό μηχανισμό και την επιχειρηματική αστική τάξη της Αθήνας. Πρόκειται για έναν μείζονος σημασίας μηχανισμό επιρροής της δύναμης του κράτους στην οικονομική ανάπτυξη της πρωτεύουσας, ο οποίος δεν οφείλεται μόνο στην παρουσία και τη συγκέντρωση των κρατικών υπηρεσιών και εξουσίας στην Αθήνα αλλά οφείλεται, επίσης, στο γεγονός ότι εκείνοι οι οποίοι εξασφαλίζουν τη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και εκείνοι που θέλουν να τον εκμεταλλευτούν είναι – μερικές φορές – τα ίδια πρόσωπα, εκπρόσωποι των ίδιων συμφερόντων. Έτσι, η ενότητα και η ταύτιση του πολιτικού προσωπικού και της ελληνικής αστικής τάξης υπήρξε ένας από τους πλέον σημαίνοντες παράγοντες της εντυπωσιακής αθηναϊκής ανάπτυξης.

Οι ίδιοι οι πολιτικοί μηχανισμοί είναι, επίσης, εκείνοι οι οποίοι για πολύ καιρό συντήρησαν τη μεταναστευτική ροή από την περιφέρεια προς την Αθήνα. Οι λόγοι οι οποίοι εξηγούν το παραπάνω φαινόμενο είναι καθαρά ψηφοθηρικοί και εδράζονται στις πελατειακού τύπου σχέσεις που τις οποίες έχει αναπτύξει η ελληνική δημόσια διοίκηση, με ένα σημαντικό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Οι πολιτικοί ταγοί της χώρας, μέσω της εγκατάστασης των επαρχιακών μικροαστικών στρωμάτων στην Αθήνα, επεδίωκαν την εξασφάλιση μιας – άνευ όρων – υποστήριξης για την προώθηση των προσωπικών τους σχεδίων. Οι τοποθετήσεις υπαλλήλων στην κεντρική κρατική διοίκηση υπήρξαν, από τη σκοπιά αυτή, ιδιαίτερα αποτελεσματικό μέσο ικανοποίησης των ανωτέρω συμφερόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικής εκμετάλλευσης υπήρξε η διαδικασία υποδοχής και αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων, κατά την οποία η παροχή κρατικής βοήθειας

---

⁶⁵ Guy Burgel, «Αθήνα: Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας», σελ.354

(παραχώρηση δημόσιων εκτάσεων, κατασκευή συνοικισμών, παροχή χαμηλότοκων δανείων) δόθηκε πολλές φορές ως αντάλλαγμα για την πολιτική, εκλογική νομιμοφροσύνη των προσφύγων.

Δύναται, επομένως, να ειπωθεί ότι η άνοδος της Αθήνας είναι συνιστώσα τριών βασικών παραγόντων: της δύναμης του κράτους (πολιτικός παράγοντας), της ισχύος του κεφαλαίου (οικονομικός παράγοντας) και της ανθρώπινης πίεσης (δημογραφικός παράγοντας). Αρχικά, ο παράγοντας ο οποίος αποτέλεσε τη θρυαλλίδα της αθηναϊκής ανάπτυξης ήταν το Κράτος. Ωστόσο, για ένα σημαντικό μέρος του 19^{ου} αιώνα, ανάμεσα στην Αθήνα και την υπόλοιπη Ελλάδα υπάρχει ένας γεωγραφικός και κοινωνικός διαχωρισμός της πολιτικής και της οικονομικής εξουσίας. Η μεν κυβέρνηση και οι κρατικές υπηρεσίες βρίσκονται στην Αθήνα, ο δε οικονομικός πλούτος σε περιφερειακά αστικά κέντρα, όπως αυτά της Πάτρας και της Ερμούπολης. Παρ' όλα αυτά, όταν στα τέλη του 19^{ου} συγκεντρώνονται στην Αθήνα και ο κρατικός μηχανισμός αλλά και η επιχειρηματική αστική τάξη δημιουργούνται, τότε, οι βάσεις της συσσώρευσης. Από τότε, η πολιτική δύναμη βρίσκεται στα χέρια της ισχύος του κεφαλαίου, το οποίο παίζει πλέον τον καθοριστικό ρόλο. Συνδυάζονται έτσι, σε οικονομικό επίπεδο, δύο δυνάμεις οι οποίες οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα. Αφ' ενός ο ξένος ιμπεριαλισμός ο οποίος χρειάζεται την ανάπτυξη ορισμένων μόνο πόλεων προκειμένου να εξασφαλίσει την τοποθέτηση των κεφαλαίων του και τη διάθεση των προϊόντων του.

Αφ' ετέρου, οι έλληνες επιχειρηματίες του εξωτερικού οι οποίοι χρειάζονται μια ισχυρή πρωτεύουσα, τόσο για λόγους εθνικής υπερηφάνειας όσο και πολιτικής αναγκαιότητας καθώς επίσης και σαν πεδίο ανάπτυξης των επιχειρήσεων που φέρνουν στη χώρα από το εξωτερικό. Ο ελληνικός καπιταλισμός όντας αδύναμος και εξαρτημένος ήταν καταδικασμένος να προβεί στην υιοθέτηση των πλέον υπερβολικών μορφών συγκεντροποίησης ώστε να εξασφαλίσει την επιβίωσή του. Η αθηναϊκή πληθυσμιακή υπερτροφία είναι το τίμημα το οποίο κλήθηκε να πληρώσει. Η υπερσυγκέντρωση του πληθυσμού στην Αθήνα έχει ως αποτέλεσμα την παραλυσία των περιφερειακών αστικών κέντρων, ενώ ολόκληρες γεωγραφικές ενότητες χάνουν κάθε ελπίδα αναζωογόνησης, λόγω της δημογραφικής παρακμής. Η περί ου ο λόγος μετάβαση του πληθυσμού της επαρχίας στην Αθήνα δεν μετέβαλλε άρδην μόνο τις δημογραφικές δομές της Ελλάδας. Οδήγησε, επιπρόσθετα, στο χτίσιμο – με την πιο συγκεκριμένη έννοια του όρου – της πόλης, φαινόμενο το οποίο καθίσταται

πασιφανές μέσα από τη θέση που κατέχει η οικοδομή στο αστικό τοπίο της πόλης. Η νεόδμητη οικοδομή αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της αθηναϊκής πραγματικότητας.

Εν κατακλείδι, μπορεί με ασφάλεια να ειπωθεί πως το αθηναϊκό παράδειγμα εγγράφεται σε ενδιάμεση βαθμίδα σε μια τυπολογία της αστικής εξάπλωσης και της οικονομικής ανάπτυξης, η οποία έχει διαβαθμίσεις από τα κράτη με «καθυστερημένη» οικονομία προς τα έντονα βιομηχανοποιημένα κράτη και από τις αποικιακές μητροπόλεις προς τις αστικοποιημένες περιοχές του δυτικού πολιτισμού. Δεν λείπουν οι συγκλίσεις, στο επίπεδο των ανθρώπων και του χώρου, οι οποίες υπερβαίνουν το στοιχείο του μεσογειακού χώρου και κάνουν την ελληνική πρωτεύουσα να πλησιάζει, άλλοτε προς τις μεγάλες λατινοαμερικανικές πόλεις – στις οποίες η δημογραφική έκρηξη συναγωνίζεται την οικονομική εξάρτηση – και άλλοτε προς τις παραδοσιακές πόλεις της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης, στις οποίες τα προβλήματα εσωτερικής οργάνωσης προηγούνται των σχέσεων της πόλης και της περιοχής.

3.4 Η εικόνα της σύγχρονης ελληνικής πόλης

Η εικόνα της σύγχρονης ελληνικής πόλης καθορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από βασικούς παράγοντες οι οποίοι επέδρασαν κατά το παρελθόν – και συνεχίζουν να επιδρούν έως σήμερα – στη διαδικασία μετασχηματισμού της πολεοδομικής της φυσιογνωμίας. Ως τέτοιοι παράγοντες, εκλαμβάνονται εκείνοι οι οποίοι συνέβαλλαν τα μέγιστα στην παραγωγή ενός άναρχα δομημένου και ασχεδίαστου αστικού ιστού. Ο κατακερματισμός της γης σε μικρές ιδιοκτησίες, το εξαιρετικά οξυμένο στεγαστικό πρόβλημα – τόσο κατά το Μεσοπόλεμο με το μικρασιατικό προσφυγικό κύμα, όσο και μεταπολεμικά με την αγροτική έξοδο και την εσωτερική μετανάστευση – η λύση της αυτοστέγασης, που επελέγη για την άμβλυνση του ανωτέρω στεγαστικού προβλήματος, το μέτρο της αντιπαροχής και η ισοπεδωτική επικράτηση της τυπολογίας της «μεταπολεμικής πολυκατοικίας» – αμφότερα άρρηκτα συνδεδεμένα με την εξέχουσα σημασία του κλάδου των κατασκευών για την εγχώρια οικονομία μεταπολεμικά – καθώς, επίσης, και τα πενιχρά αποτελέσματα της ελληνικής κρατικής διοίκησης σε επίπεδο θεσμικών δράσεων, αναφορικά με την πολεοδομική οργάνωση των πόλεων και του ελέγχου της δόμησης, είναι οι μείζονες παράγοντες οι οποίοι

οδήγησαν στη μεταβολή της «φυσιογνωμίας» των αστικών κέντρων της χώρας. Ακόμη και σήμερα η χωρίς σχέδιο επέκταση των ελληνικών πόλεων, μέσω των αυθαίρετων επεκτάσεών τους και της ασύμμετρης διάχυσής τους στον περιβάλλοντα χώρο, εξακολουθεί να αποτελεί μια σημαντική παράμετρο της μεγέθυνσης των αστικών κέντρων της χώρας. Δύναται, επομένως, να ειπωθεί ότι η εικόνα της σύγχρονης ελληνικής πόλης παρουσιάζει έναν διττό χαρακτήρα εφόσον τόσο ο αστικός ιστός της μεταπολεμικής αστικοποίησης – έως και τη δεκαετία του 1980 – όσο και οι πιο σύγχρονες επιδράσεις από τις διεθνείς πολεοδομικές τάσεις, με την ύπαρξη πλειάδας μοντέρνων υποδομών, διατηρούν εξίσου μια ισχυρή παρουσία στη νεότερη ελληνική πόλη.

Αναφορικά με τη θέση που κατέχει η σύγχρονη ελληνική πόλη στο παγκόσμιο στερέωμα των αστικών κέντρων δύναται να ειπωθεί πως κατέχει μια θέση ενδιάμεση, ως προς την απόσταση που χωρίζει τα αστικά κέντρα των αναπτυγμένων χωρών της Δύσης, από τα αντίστοιχα των λιγότερο αναπτυγμένων κρατών της Μεσογείου, της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Ασίας. Η ενδιάμεση αυτή θέση αποδίδεται στο γεγονός ότι στο αστικό τοπίο της σύγχρονης ελληνικής πόλης συνυπάρχουν ετεροτοπίες ενώ, παράλληλα, παράγοντες παντελώς ετερόκλητοι καταφέρνουν να συμφιλιωθούν. Είναι αυτός ακριβώς ο διττός χαρακτήρας που διέπει την «ιδιοσυγκρασία» της νεότερης ελληνικής πόλης και ο οποίος οφείλεται στο «πάντρεμα» παραδοσιακών, εγγενών θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί χαρακτηριστικών – όπως το μοντέλο αστικής ανάπτυξης που ενστερνίστηκαν οι ελληνικές πόλεις και οι κοινωνικοί ή πολιτισμικοί παράγοντες που οδήγησαν στην υιοθέτησή του – με στοιχεία άκρως νεωτερικά που έλκουν την «καταγωγή» τους στις αρχές της σύγχρονης, δυτικής πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής.

Οι ελληνικές πόλεις, όπως άλλωστε είναι αναμενόμενο, εμφανίζουν πολλά κοινά σημεία με τα αστικά κέντρα του ευρύτερου μεσογειακού χώρου. Ποια είναι, ωστόσο, τα βασικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τις πόλεις της Μεσογείου; Μολονότι οι μεσογειακές πόλεις φημίζονται για την παρατεταμένη αίγλη την οποία απολάμβαναν κατά την αρχαιότητα, μετά τη βιομηχανική επανάσταση και την κυριαρχία του καπιταλισμού στο παγκόσμιο οικονομικό γίγνεσθαι, η εν λόγω αίγλη άρχισε σταδιακά να φθίνει και έτσι το επίκεντρο της παγκόσμιας οικονομίας και προσοχής μεταβαίνει προς τα λιμάνια και τα βιομηχανικά συγκροτήματα των αστικών κέντρων της Δυτικής Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής. Η ραγδαία ανάπτυξη της βιομηχανίας και η επαναστατική πρόοδος που σημειώθηκε στον τομέα των μεταφορών – κυρίως λόγω

της εμφάνισης του σιδηρόδρομου – απομάκρυναν οριστικά το επίκεντρο της ευρωπαϊκής ανάπτυξης από τις μεσογειακές πόλεις. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι τα αστικά κέντρα της Μεσογείου υπήρξαν τόποι λαμπρής πολιτισμικής και οικονομικής δραστηριότητας κατά το παρελθόν έχει αφήσει έντονα το σημάδι του στον αστικό τους χώρο έως και σήμερα.

Διακριτό χαρακτηριστικό των μεσογειακών πόλεων αποτελεί η συνύπαρξη και η «συμβίωση» στο χώρο τους διαφόρων πολιτισμών, τα ίχνη των οποίων χάνονται στα βάθη των αιώνων. Τέτοιες πολιτισμικές, ιστορικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες δεν απαντώνται σε κανένα άλλο σημείο του πλανήτη. Πρόκειται για – άλλοτε αρμονική άλλοτε πάλι όχι – συνύπαρξη εποχών, δραστηριοτήτων και πολιτισμών. Είναι πόλεις εξαιρετικά σύνθετες εφόσον στο έδαφός τους έχουν αναπτυχθεί πολλοί και διαφορετικοί πολιτισμοί, καθώς επίσης και πόλεις πολυπολιτισμικές, αφού εντός των ορίων τους είχαν συγκεντρωθεί και συνυπήρχαν άνθρωποι διαφόρων φυλών. Η ειδοποιός διαφορά της μεσογειακής πόλης έγκειται στη γοητεία την οποία εκπέμπει αυτή η μίξη λαών και πολιτισμών, καθώς και ο σύνθετος χαρακτήρας του αστικού της τοπίου, ο οποίος προέκυψε από το συγκερασμό τόσων ετερόκλητων και αλληλοσυγκρουόμενων, ορισμένες φορές, στοιχείων.

Σε επίπεδο πολεοδομικό, οι πόλεις της Μεσογείου διακρίνονται για τη συμπαγή δομή του αστικού τους ιστού, απόρροια της ασφυκτικά πυκνής δόμησης, έχοντας ως αποτέλεσμα την έλλειψη ελεύθερων χώρων και αστικού πρασίνου και την ύπαρξη μικρών, μόνο, πλατειών ή πάρκων. Η προαναφερθείσα ασφυκτικά πυκνή δόμηση είναι παράγωγο της έντονης αστυφιλίας που διακρίνει τους λαούς των χωρών της Μεσογείου και η οποία εκδηλώθηκε μέσω της μαζικής μετανάστευσης και της εγκατάστασης ανθρώπων από την αγροτική ύπαιθρο, στα μεγάλα αστικά κέντρα. Χαρακτηριστικό, είναι το ότι – σύμφωνα με ερευνητές – στις μεσογειακές πόλεις «*τα πάρκα αποφεύγονται γιατί θα θύμιζαν στους κατοίκους τους αγρούς που έχουν οικειοθελώς εγκαταλείψει*»⁶⁶. Η προαναφερθείσα αστυφιλία που διακρίνει τους λαούς της Μεσογείου έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με το αντί-αστικό πνεύμα π το οποίο χαρακτηρίζει τους λαούς της Βόρειας Ευρώπης. Αυτή, ωστόσο, δεν είναι και η μοναδική διαφορά μεταξύ των χωρών του ευρωπαϊκού βορρά και εκείνων της Μεσογείου, αναφορικά με το ζήτημα της αστικής ανάπτυξης εφόσον κάθε μια από τις δύο πλευρές υιοθέτησε ένα ολότελα διαφορετικό μοντέλο αστικοποίησης.

---

⁶⁶ Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, «*Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*», σελ.73

Τον προηγούμενο αιώνα οι ερευνητές έτειναν να διαχωρίζουν σε πόλεις των τριών κόσμων, τουλάχιστον μέχρι το 1990⁶⁷. Οι πόλεις του «πρώτου», ανεπτυγμένου κόσμου με την μορφή την οποία έχουν έως και σήμερα έλκουν την καταγωγή τους στα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης και των ραγδαίων ρυθμών αστικοποίησης που αυτή επέφερε, λόγω των μαζικών μετακινήσεων πληθυσμών από την αγροτική ύπαιθρο, στις βιομηχανικές πόλεις. Σε αυτή τη φάση της ανάπτυξής τους, κυρίαρχος είναι ο δευτερογενής τομέας της οικονομικής δραστηριότητας. Στην πορεία της αστικής τους εξέλιξης ακολουθεί το στάδιο της προαστιοποίησης, της αποκέντρωσης δηλαδή του πληθυσμού από το κέντρο της πόλης προς την αστική περιφέρεια. Το εν λόγω στάδιο αστικής ανάπτυξης συνδέθηκε από οικονομική σκοπιά, με την επικράτηση στην οικονομία, του τριτογενούς τομέα δηλαδή των υπηρεσιών. Τα στάδια που ακολουθούν συνεχίζουν να τελούν σε ισχύ ακόμη και σήμερα και αφορούν αφενός το φαινόμενο της από-αστικοποίησης, της μετακίνησης δηλαδή του πληθυσμού από τις μεγαλουπόλεις, απόρροια της αποβιομηχάνισης που συντελέστηκε από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα. Αφετέρου, το στάδιο της επαναστικοποίησης της επιστροφής, δηλαδή, των εύπορων –κατά κύριο λόγο- πληθυσμών στις συνοικίες του κέντρου των πόλεων.

Σε πλήρη αντιδιαστολή, οι πόλεις του «τρίτου» κόσμου διακρίνονται – κυρίως μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο – για τους φρενήρεις ρυθμούς αστικοποίησης και αύξησης του πληθυσμού τους, καθώς και για τη μάστιγα της φτώχειας η οποία εξακολουθεί να ταλανίζει τους κατοίκους τους. Αναφορικά με τις πόλεις των χωρών της Μεσογείου – συνεπώς και τις ελληνικές – αυτές κατέχουν μια ενδιάμεση θέση μεταξύ των ζευγμάτων πρώτου-δεύτερου και πρώτου-τρίτου κόσμου. Τα στάδια αστικής ανάπτυξης που αναφέρθηκαν προηγουμένως για τις πόλεις του πρώτου κόσμου, δεν ανταποκρίνονται στο μοντέλο αστικής ανάπτυξης που υιοθέτησαν οι πόλεις της Μεσογειακής Ευρώπης. Τα μεσογειακά αστικά κέντρα – κατ' επέκταση και τα ελληνικά – διαφέρουν από τα αντίστοιχα της Δυτικής Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής, ήδη από το στάδιο της αστικοποίησης. Πιο συγκεκριμένα στις χώρες της Μεσογείου, από την περίοδο του Μεσοπολέμου έως και τη δεκαετία του 1960, υπήρξε μια έντονη παρουσία των λαϊκών κινημάτων κατά τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης. Οι εσωτερικοί μετανάστες συνέρρεαν στις πόλεις με σκοπό να

---

⁶⁷ Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, «Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη», σελ. 72

διεκδικήσουν ένα κομμάτι από την ευημερία των αστικών κέντρων εργαζόμενοι, συνήθως σε κάποιον τομέα της άτυπης οικονομίας.

Η διαδικασία της αυθόρμητης αστικοποίησης – όπως αποκαλείται το μοντέλο αστικής ανάπτυξης που υιοθετήθηκε στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας, δεν συνδέεται με κανενός είδους βιομηχανική επανάσταση⁶⁸. Το φαινόμενο της αυθαίρετης αυτοστέγασης, δομικό χαρακτηριστικό της αστικής ανάπτυξης των πόλεων της καπιταλιστικής περιφέρειας, είναι το αντίθετο από την πολεοδομική δράση και πολιτική που ακολουθείται στις πόλεις στις οποίες, ακόμη και στους εργατικούς συνοικισμούς στον πυρήνα του αστικού τους ιστού, η αυθαίρετη αυτόστέγαση, είναι αδιανόητη.

Η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα «αυθόρμητης» αστικοποίησης. Η εισροή ενός – και πλέον – εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων το 1922, υπήρξε το εναρκτήριο λάκτισμα για τη μαζική μετανάστευση από την ύπαιθρο προς τις πόλεις, καθώς και του κοινωνικού διαχωρισμού στον ελληνικό αστικό χώρο. Ο δρόμος ο οποίος συνέδεε την Αθήνα με τον Πειραιά καθώς και η ύπαρξη του σιδηρόδρομου ο οποίος ένωνε τις δύο πόλεις οδήγησε, ήδη από το 19^ο αιώνα, στη συγκέντρωση βιομηχανιών στον περιβάλλοντα χώρο αλλά και στη δημιουργία εργατικών και προσφυγικών συνοικισμών κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Με βάση τα ανωτέρω, αποκρυσταλλώνεται πλήρως ο κοινωνικός διαχωρισμός στο αθηναϊκό αστικό τοπίο. Ο γεωγραφικός χώρος της Αθήνας διασχίζεται από έναν νοητό άξονα ο οποίος διαχωρίζει το χώρο κατοικίας και εργασίας της εργατικής τάξης στο κομμάτι που βρίσκεται δυτικά του κέντρου της πόλης, από τον αντίστοιχο της μεσοαστικής και μεγαλοαστικής τάξης που χωροθετείται στο ανατολικό και το βορειοανατολικό τμήμα της πόλης. Η εν λόγω χωροταξική μορφή του κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό χώρο της Αθήνας διατηρείται έως και σήμερα.

Δύναται να ειπωθεί πως στην περίπτωση της μεσογειακής πόλης παρατηρείται μια αντιστροφή του μοντέλου της αγγλο-αμερικανικής πόλης, όπως αυτό πρωτοδιατυπώθηκε από τους ανθρωπολόγους της Οικολογικής Σχολής του Σικάγο. Με βάση το περί ου ο λόγος μοντέλο, τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα κατοικούν στο κέντρο των πόλεων ενώ τα πιο εύπορα, στην αστική περιφέρεια. *«Αντίθετα, η ομοκεντρό-τομεακή διάρθρωση της μεσογειακής πόλης αποτελεί αντιστροφή του*

---

⁶⁸ Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, *«Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη»*, σελ. 74

μοντέλου του Burgess και προσομοιάζει στο μοντέλο που διαπίστωσαν οι ερευνητές για τις τριτοκοσμικές πόλεις»⁶⁹. Στην περιοχή της Μεσογείου, μέχρι και τη δεκαετία του 1970, ξεπηδούν στις παρυφές των μεγαλουπόλεων παραγκουπόλεις και αυθαίρετοι οικισμοί, αντί να δημιουργούνται στον αστικό πυρήνα οι θύλακες της φτώχειας, όπως ακριβώς συμβαίνει και σε πόλεις της Αφρικής, της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής. Σήμερα, η πλειονότητα των περιφερειακών λαϊκών συνοικιών των Μεσογειακών πόλεων, έχει εξυγιανθεί – με εξαίρεση τα αυθαίρετα της Αθήνας και τις παραγκουπόλεις της Λισσαβόνας⁷⁰. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι η περιθωριακότητα των λαϊκών στρωμάτων της μεσογειακής αυτοστέγασης, ήταν κατά πολύ ηπιότερη απ’ ότι στις λατινοαμερικανικές πόλεις.

Επιπλέον, οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες κατοικούσαν στις παρυφές των μεγάλων αστικών κέντρων της Μεσογείου ήταν περισσότερο ενταγμένες στους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς εφόσον – παρά το γεγονός ότι σε χώρες όπως η Ελλάδα, η Ιταλία και η Ισπανία η εκτός σχεδίου δόμηση ήταν παράνομη – οι εποικιστές αγόραζαν την αστική γη με τρόπο νόμιμο και οι καταλήψεις ή καταπατήσεις κρατικής γης ήταν ένα φαινόμενο σπάνιο, σε αντίθεση με τις πόλεις του Τρίτου Κόσμου. Στην περίπτωση της Αθήνας, το στρατιωτικό καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου προσπάθησε να θέσει υπό έλεγχο το ζήτημα της αυθαίρετης δόμησης, το οποίο παρατηρείται με μεγαλύτερη ένταση στα δυτικά περίχωρα της πόλης, νομιμοποιώντας και εντάσσοντάς τα στο επίσημο σχέδιο πόλης παρά την έλλειψη και των πλέον στοιχειωδών υποδομών που χαρακτήριζε τις εν λόγω περιοχές. Έτσι οι λαϊκές αθηναϊκές συνοικίες πύκνωσαν χάρη στην εξάπλωση του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας, γεγονός που οδήγησε στην – σε κάποιο βαθμό – μεσο-αστικοποίηση της Δυτικής Αθήνας.

Ακόμη μια ειδοποιός διαφορά των αστικών κέντρων της Μεσογείου σε σχέση με τα αντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά και βορειοαμερικανικά είναι η παρουσία των μικτών χρήσεων γης, η ανάμειξη δηλαδή κατοικίας και οικονομικών ή εμπορικών δραστηριοτήτων σε ολόκληρο το εύρος του αστικού χώρου. Η ιδιαιτερότητα αυτή οφείλεται σε εγγενείς παράγοντες της περιφερειακής αστικοποίησης, όπως είναι το μέγεθος της άτυπης οικονομίας, η μέθοδος της αυθόρμητης αυτοστέγασης καθώς και

---

⁶⁹ Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, «Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη», σελ. 75

⁷⁰ Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, «Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη», σελ. 75

η παντελής έλλειψη επίσημου πολεοδομικού σχεδιασμού. Η εν λόγω μίξη των χρήσεων της αστικής γης στις μεσογειακές πόλεις έρχεται σε αντίθεση με τις αυστηρά καθορισμένες ζώνες χρήσεων της γης που απαντώνται στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου. Αυτή η μη ρύθμιση των ζωνών χρήσεων γης που συναντάται στις πόλεις της Μεσογείου δύναται να ειπωθεί πως είναι «υπεύθυνη» για τον ιδιαίτερα ζωντανό και δραστήριο χαρακτήρα που εμφανίζουν οι μεσογειακές πόλεις σε όλο το εύρος του αστικού τους ιστού.

Στο σημείο αυτό, ιδιαίτερης μνείας χρήζει ο αποκαλούμενος και ως «διάχυτος» χαρακτήρας που λαμβάνει η αστική ανάπτυξη και ο οποίος αποτελεί διακριτό χαρακτηριστικό της εξελικτικής πορείας των ελληνικών πόλεων. Με τον όρο «αστική διάχυση» περιγράφεται *«η διαδικασία εξάπλωσης της πόλης με βάση τα δίκτυα μεταφορών, τηλεπικοινωνίας και πληροφόρησης και όχι με βάση την έως τώρα ανάπτυξη με τη μορφή συνεχώς διευρυνόμενων κύκλων γύρω από το ιστορικό κέντρο»*⁷¹. Το διακριτό στοιχείο των «διάχυτων» πόλεων έγκειται στο γεγονός ότι τα εν λόγω αστικά κέντρα βασίζουν την επέκτασή τους στην ανάπτυξη νέων έργων υποδομής όπως είναι οι οδικοί άξονες, τα μέσα μαζικής μεταφοράς κ.α. Ως δομημένοι χώροι αποτελούν, συνήθως, αδιάφορες και λίγο-πολύ ομοιόμορφες συγκεντρώσεις χαμηλής αστικότητας και ανύπαρκτης κοινωνικότητας. Πρόκειται για πόλεις οι οποίες διαρκώς εξαπλώνονται σε τμήματα αστικοποιημένου, αγροτικού αλλά και φυσικού τοπίου. Κάποια, ακόμη, χαρακτηριστικά των «διάχυτων» πόλεων είναι ο παραμελημένος και ασχεδιάστος δημόσιος χώρος, η χρησιμοποίηση ή και η καταστροφή του περιβάλλοντος φυσικού τοπίου ανάλογα με τις εκάστοτε διαθέσεις των κατοίκων, η ανυπαρξία πολεοδομίας καθώς και η αδιάφορη, αρχιτεκτονικά, αισθητική των κατοικιών. Τέλος, το ιδιωτικής χρήσεως αυτοκίνητο αποτελεί το κατ' εξοχήν μέσο μεταφοράς στη «διάχυτη» πόλη, δρώντας ανεξέλεγκτα και χωρίς κανένα σχεδιασμό.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι ελληνικές πόλεις αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα «διάχυτων πόλεων». Δύναται να ειπωθεί πως στην περίπτωση της ελληνικής πόλης ο «διάχυτος» και απρογραμματίστος χαρακτήρας της, υπήρξαν εγγενή της χαρακτηριστικά. Η σύγχρονη ελληνική πόλη απέκτησε την παρούσα πολεοδομική της όψη μέσα από μια διαδικασία ιδιωτικής αστικοποίησης, κύριος φορέας της οποίας είναι η οικογένεια και το νοικοκυριό της, η οποία βασίστηκε στην

---

⁷¹ Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, «Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη», σελ.107

– με κάποιες διαφοροποιήσεις – επανάληψη της κτιριακής μονάδας της πολυκατοικίας χωρίς κάποιο συγκεκριμένο σχέδιο, από μικρομεσαίους ιδιώτες κατασκευαστές. Η εξάπλωση της πολυκατοικίας ήταν τέτοια ώστε αυτή χρησιμοποιήθηκε σε κάθε τμήμα του αστικού ιστού, από το ιστορικό κέντρο, έως τα προάστια και τις παραθαλάσσιες περιοχές.

Στην ελληνική πόλη απαντώνται όλες εκείνες οι αδυναμίες και οι στρεβλώσεις που χαρακτηρίζουν τις «διάχυτες» πόλεις, με κυριότερες την καταστροφή του εγγύτερου φυσικού περιβάλλοντος, την εγκατάλειψη και την απαξίωση του δημόσιου χώρου, τη συστηματική επανάληψη του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας, καθώς και την αμετροεπή χρήση του αυτοκινήτου, ως βασικού μέσου μεταφοράς. Ο εξέχων ρόλος που διαδραματίζουν τα δίκτυα μεταφοράς (οδικοί άξονες, συγκοινωνιακά μέσα) στην επέκταση της «διάχυτης» πόλης κάνει αισθητή την παρουσία του και στην περίπτωση των ελληνικών πόλεων, καθώς – αναφορικά με την Αθήνα – τα δίκτυα κυκλοφορίας επεξέτειναν την πόλη πέρα από τα όρια του λεκανοπεδίου, εισάγοντας έτσι την αστική πυκνότητα στο, μέχρι πρότινος, αλώβητο ημι-αγροτικό τοπίο των Μεσογείων, ισχυροποιώντας περαιτέρω το χαρακτήρα της Αθήνας ως «διάχυτης» πόλης. Μπορεί, επομένως, να ειπωθεί ότι η αστική «διάχυση» αποτελεί ζωτικό στοιχείο της νέας αστικής φυσιογνωμίας των μεγάλων ελληνικών πόλεων καθώς αυτή εντοπίζεται, ως επί το πλείστον, σε περιοχές γύρω από σημαντικά αστικά κέντρα, κατά μήκος κύριων οδικών αξόνων αλλά και σε παραθεριστικές ζώνες.

Ποιοι παράγοντες επέδρασαν, επομένως, καθοριστικά στη διαμόρφωση της παρούσας εικόνας της σύγχρονης ελληνικής πόλης; Αρχικά, το διάστημα μεταξύ 1950 και 1980 υπήρξε η χρονική περίοδος κατά την οποία έφτασε στο αποκορύφωμά του το φαινόμενο της αστικοποίησης στην Ελλάδα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί κατά την εν λόγω περίοδο το μεγαλύτερο τμήμα του αστικού ιστού των ελληνικών πόλεων το οποίο υπάρχει και λειτουργεί έως σήμερα. Η εικόνα της ελληνικής πόλης, όπως αυτή προσλαμβάνεται σήμερα, μορφοποιήθηκε κάτω από μια σειρά αδυναμιών και μειονεξιών στην οικονομική και κοινωνική δομή της χώρας οι οποίες αντανakλώνται, επιπλέον, σε ένα αδύναμο σύστημα σχεδιασμού και ελέγχου της δόμησης, παράγοντας ένα τελικό πολεοδομικό αποτέλεσμα το οποίο είναι λίγο-πολύ προβληματικό, τόσο από αισθητικής όσο και από λειτουργικής άποψης. Οι προαναφερθείσες αδυναμίες και μειονεξίες είχαν να κάνουν λόγο με κάποια δομικά, όσο και εγγενή χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Οι σημαντικότεροι παράγοντες οι οποίοι διαμόρφωσαν την εικόνα της σύγχρονης ελληνικής πόλης είναι: α) η κυριαρχία της ατομικής ιδιοκτησίας, ο κατακερματισμός της αστικής γης, η υψηλή κοινωνική και οικονομική βαρύτητα της επένδυσης στην ιδιωτική κατοικία, β) η επιτακτική ανάγκη για τη στέγαση του νέου αστικού πληθυσμού, απόρροια της έλλειψης οργανωμένης και στοχευμένης παρέμβασης για τον εν λόγω σκοπό, γ) η κινητοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την επίλυση του ανωτέρω στεγαστικού προβλήματος μέσω του μέτρου της αντιπαροχής και δ) η διοχέτευση σημαντικών κεφαλαίων στον κατασκευαστικό κλάδο, γεγονός που τον ανέδειξε ως τη σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα της μεταπολεμικής περιόδου. Παρά το γεγονός ότι οι προαναφερθέντες παράγοντες επέδρασαν καταλυτικά στη διαμόρφωση της σύγχρονης εικόνας των περισσότερων ελληνικών αστικών κέντρων, δεν χωρά αμφιβολία ότι ο μεγαλύτερος αντίκτυπος καταγράφηκε στον αστικό ιστό της Αθήνας, καθιστώντας έτσι την ελληνική πρωτεύουσα σημείο αναφοράς σχετικά με τις διεργασίες που συντελέστηκαν στον τομέα της αστικής ανάπτυξης.

Ποιο είναι, επομένως, το τελικό πολεοδομικό αποτέλεσμα το οποίο παρήχθη μέσα από την επίδραση των ανωτέρω παραγόντων; Η αστική δομή στην Ελλάδα της μεταπολεμικής περιόδου χαρακτηρίστηκε από την ανεπάρκεια αλλά και την αστοχία του επίσημου κρατικού σχεδιασμού και των διάφορων κανονιστικών ρυθμίσεων για τη δόμηση. Επιπλέον, οι κερδοσκοπικές τάσεις οι οποίες επικράτησαν στην εκμετάλλευση της αστικής γης, σε συνδυασμό με τις ιδιαιτερότητες που διακρίνουν τον ελληνικό κατασκευαστικό τομέα επέδρασαν καθολικά στη δημιουργία ενός αστικού τοπίου στο οποίο η αίσθηση της στενότητας, η κυριαρχία της πολυκατοικίας και η έλλειψη δημόσιου χώρου έχουν τον πρώτο λόγο. Ειδικότερα, η στενότητα του δημόσιου χώρου αποτελεί ένα από τα βασικότερα γνωρίσματα της σύγχρονης ελληνικής πόλης. Η περί ου ο λόγος έλλειψη επαρκούς δημόσιου χώρου είναι αποτέλεσμα της ραγδαίας και χωρίς σχεδιασμό επέκτασης των ελληνικών πόλεων, η οποία προέκυψε μέσα από την απαίτηση των ιδιοκτητών αστικής γης και των κατασκευαστών πολυκατοικιών, για μεγιστοποίηση της δομημένης επιφάνειας, για λόγους καθαρά κερδοσκοπικούς. Μπορεί, επομένως, να ειπωθεί πως ο ελληνικός αστικός χώρος εξελίχθηκε έχοντας ως αποκλειστικό γνώμονα την ικανοποίηση των οικοδομικών αναγκών καθώς και των απαιτήσεων του εκάστοτε ιδιοκτήτη και όχι με κριτήριο την επίτευξη ικανοποιητικού επιπέδου ζωής για το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ανάμειξη της κρατικής διοίκησης στη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη στην Ελλάδα ενώ, όπου αυτή πραγματοποιήθηκε, εκφράστηκε – κυρίως – μέσω της ένταξης στο σχέδιο πόλης διάφορων περιοχών, συνήθως για ψηφοθηρικούς λόγους και συχνότατα με πλήρη αδιαφορία απέναντι στα δεδομένα και της ιδιαιτερότητας του φυσικού περιβάλλοντος των εκάστοτε περιοχών. Ένας από τους σημαντικότερους λόγους για τους οποίους δεν κατέστη εφικτή μια ολοκληρωμένη και αποτελεσματική κρατική πολιτική στο πεδίο της αστικής ανάπτυξης είναι τα εξαιρετικά υψηλά ποσοστά ιδιοκτησίας αστικής γης και ο επακόλουθος κατακερματισμός της σε μικρές ιδιοκτησίες. Το εν λόγω φαινόμενο αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για μια στοχευμένη κρατική πολεοδομική πολιτική, καθώς θέτει εμπόδια στην απαλλοτρίωση σημαντικών εκτάσεων οι οποίες είναι απαραίτητες για τη δημιουργία δημόσιων χώρων και κοινωφελών υποδομών. Η κατάτμηση της αστικής γης είναι αποτέλεσμα της τάσης για μεγιστοποίηση της γαιοπροσόδου καθώς και της κυριαρχίας της ιδιόκτητης κατοικίας ως ισχυρού κοινωνικού προτύπου το οποίο, πολύ συχνά, ταυτίζεται με το θεσμό της οικογένειας. Σε πολλές περιπτώσεις το μέγεθος των οικοπέδων δεν υπερβαίνει τα 200 τετραγωνικά μέτρα και το αντίστοιχο των οικοδομικών τετραγώνων δεν ξεπερνά τα 70 επί 70 μέτρα ή ακόμη και τα 50 επί 50 μέτρα⁷².

Η συντριπτική πλειοψηφία της οικοδομικής μάζας που παράχθηκε στις ελληνικές πόλεις έχει ουσιαστικά αναπτυχθεί σε μια σύντομη χρονική περίοδο και πιο συγκεκριμένα μέσα σε διάστημα τριάντα, περίπου, ετών από το 1950 έως το 1980. Η εν λόγω οικοδομική μάζα παρήχθη, ως επί το πλείστον, μέσω του οικοδομικού συστήματος της αντιπαροχής, για το οποίο έχει γίνει ιδιαίτερη μνεία σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Η επίδραση του μέτρου της αντιπαροχής στη διαμόρφωση της παρούσας εικόνας των ελληνικών πόλεων υπήρξε καθολική καθώς η επικράτησή του στην κατασκευαστική δραστηριότητα ήταν απόλυτη καθιερώνοντας, έτσι, ως κυρίαρχο κτιριακό τύπο την επονομαζόμενη «μεταπολεμική πολυκατοικία» και εκτοπίζοντας κάθε ψήγμα δημιουργικής αρχιτεκτονικής σύνθεσης από τον αστικό χώρο. *«Η μεταπολεμική πολυκατοικία υλοποιείται συνήθως σε πενταώροφα ή εξαώροφα κτίσματα, τοποθετημένα σε συνεχή αστικό ιστό. Χαρακτηριστικές μορφολογικές ιδιαιτερότητες αποτελούν οι εσοχές στους πάνω ορόφους και τα στενά*

---

⁷² Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, *«Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη»*, σελ.131

μπαλκόνια που διαπερνούν το σύνολο της πρόσοψης»⁷³. Σε αισθητικό επίπεδο, παρατηρώντας κάποιος μια σειρά από μεταπολεμικές πολυκατοικίες, εκείνο που διακρίνει είναι η ισοπεδωτική ομοιογένεια που τις χαρακτηρίζει. Η ομοιογένεια αυτή σε συνδυασμό με την επέκταση της μεταπολεμικής πολυκατοικίας σε όλο το φάσμα του αστικού ιστού καθιστούν δυσδιάκριτες τις διαφοροποιήσεις καθώς και την ιδιαίτερη ταυτότητα της κάθε συνοικίας, δημιουργώντας έτσι πολεοδομικά συγκροτήματα άναρχα και ανεπαρκή, τόσο σε αισθητικό όσο και σε λειτουργικό επίπεδο.

Από μια αναφορά στη «φυσιογνωμία» της σύγχρονης ελληνικής πόλης δεν θα μπορούσε να λείπει το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης το οποίο αποτελεί ένα από τα πλέον βασικά γνωρίσματα της διαδικασίας αστικοποίησης στην Ελλάδα και για το οποίο έχει προηγηθεί εκτενής αναφορά σε προηγούμενα κεφάλαια της ανά χείρας μελέτης. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των μελετητών της ελληνικής αστικοποίησης αποδίδει την αυθαιρεσία και την αυτενέργεια στον αστικό ιστό, στην αδυναμία της κρατικής παρέμβασης τόσο σε επίπεδο κάλυψης των αυξημένων στεγαστικών αναγκών όσο και σε επίπεδο ελέγχου της διαδικασίας αστικής ανάπτυξης. Απόρροια της προαναφερθείσας αδυναμίας της κρατικής παρέμβασης είναι τα φαινόμενα καταπάτησης και αυθαίρετης δόμησης σε δημόσια και ιδιωτική γη, εντός ή εκτός σχεδίου πόλεως καθώς επίσης σε ρέματα και δασικές εκτάσεις.

Συχνό, επίσης, φαινόμενο είναι οι μικρές ή μεγάλες αποκλίσεις από τους πολεοδομικούς κανονισμούς και διατάξεις, όπως η προσθήκη επιπλέον ορόφων ή το κλείσιμο ημι-υπαίθριων χώρων, κλπ. Η ανωτέρω κατάσταση της ραγδαίας και ασχεδίαστης αστικοποίησης που συντελέστηκε στη μεταπολεμική Ελλάδα, σε συνδυασμό με την ευρύτατη διάδοση κάθε μορφής αυθαιρεσιών, οδήγησαν στο μετασχηματισμό παραδοσιακών περιοχών κατοικίας με πληθώρα νεοκλασικών κτιρίων, όπως τα Εξάρχεια και η Κυψέλη, μέσω της αντικατάστασης σημαντικού μέρους του οικοδομικού όγκου και της υποβάθμισης του δομημένου περιβάλλοντος στις εν λόγω περιοχές. Η αυθαίρετη δόμηση εξακολουθεί να χαρακτηρίζει ένα σημαντικό κομμάτι των ελληνικών πόλεων έως και σήμερα. Η νομιμοποίηση των συγκεκριμένων περιοχών μέσω της ένταξής τους στο σχέδιο πόλης, καθώς και ο εκ των υστέρων σχεδιασμός και ρύθμισή τους από το κράτος δεν καταφέρνουν να άρουν

---

⁷³ Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, «Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη», σελ.132

τις αδυναμίες και τις στρεβλώσεις που προκαλεί η ανυπαρξία επίσημης πολεοδομικής πολιτικής.

Εν κατακλείδι, δύναται να ειπωθεί πως η σημερινή ταυτότητα της ελληνικής πόλης συντίθεται μέσα από μια σειρά στοιχείων, όπως είναι η κυριαρχία της πολυκατοικίας και ο άναρχος αστικός ιστός, η αστική «διάχυση» καθώς και η ύπαρξη των κελύφων των παγκοσμιοποιημένων προτύπων παραγωγής και κατανάλωσης, όπως γυάλινα κτίρια, εμπορικά κέντρα, πολυχώροι κ.α. Παρά τις όποιες πρόσφατες παρεμβάσεις στον αστικό χώρο, όπως η κατασκευή οδικών αξόνων ή νέων μέσων μαζικής μεταφοράς, η ελληνική πόλη φαίνεται να έχει παγιώσει την εικόνα που της προσδίδει ο μεταπολεμικός πολεοδομικός ιστός, που δημιουργήθηκε κατά την περίοδο 1950-1980. Ο λόγος που αυτό συμβαίνει έγκειται στο ότι κατά την εν λόγω περίοδο παρήχθησαν, σε ποσοτικό επίπεδο, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις δομημένων περιοχών στην Ελλάδα. Επομένως, οι όποιες εισροές, οι επιρροές και τα νέα στοιχεία που εισήχθησαν στην εικόνα της πόλης κατά την τελευταία εικοσαετία δεν είναι ικανά να μεταβάλλουν ριζικά και να ανατρέψουν την προαναφερθείσα παγιωμένη εικόνα της ελληνικής πόλης. Πρόκειται, περισσότερο, για έναν προοδευτικό και σταδιακό μετασχηματισμό της πόλης και της εικόνας της η οποία διατηρεί επίμονα, τόσο θετικά όσο και αρνητικά στοιχεία από το παρελθόν.

4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΑΘΗΝΑ

Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να αναδείξει τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της αθηναϊκής αστικής ανάπτυξης κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Επιπλέον, εξέχουσα σημασία αποδίδεται και στο ζήτημα του κοινωνικού διαχωρισμού, όπως αυτός εκφράστηκε και μορφοποιήθηκε στον αστικό ιστό της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η επιλογή της εποχής του Μεσοπολέμου ως περιόδου αναφοράς για τη διερεύνηση των ανωτέρω ζητημάτων οφείλεται στην ιδιαίτερη ιστορική βαρύτητα που προσδίδεται στην εν λόγω περίοδο από το σύνολο των ιστορικών, βαρύτητα η οποία δεν περιορίζεται μόνο σε επίπεδο ιστοριογραφίας αλλά επεκτείνεται και σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό καθώς και πολεοδομικό.

Έχει ήδη γίνει εκτενής αναφορά σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας η σπουδαιότητα της μεσοπολεμικής περιόδου στο ιστορικό γίνεσθαι της νεότερης Ελλάδας. Ο Μεσοπόλεμος υπήρξε, ίσως, το χρονικό εκείνο διάστημα κατά τη διάρκεια του οποίου συντελέστηκαν οι πλέον κρίσιμες εξελίξεις στην ιστορία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του (το 1830) έως και σήμερα. Ήταν ο Μεσοπόλεμος η περίοδος εκείνη κατά την οποία συγκροτήθηκε και μορφοποιήθηκε το σύγχρονο ελληνικό κράτος με τη μορφή την οποία έχει έως και τις μέρες μας, τόσο σε επίπεδο εδαφικής επικράτειας, όσο και σε πολιτισμικό και κοινωνικό. Η παγίωση των, έως και σήμερα ισχυόντων, εθνικών συνόρων –πλην της περιοχής της Δωδεκανήσου που παρέμενε υπό Ιταλική κατοχή – η οποία προήλθε μέσα από την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και τον οριστικό ενταφιασμό της Μεγάλης Ιδέας, καθώς και η συγκέντρωση του συνόλου του Ελληνισμού εντός των συνόρων του Ελληνικού Κράτους υπήρξαν τα σημαντικότερα γεγονότα τα οποία «σημάδεψαν» την εν λόγω περίοδο.

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η εξέχουσα σημασία του Μεσοπολέμου δεν περιορίζεται μόνο σε επίπεδο ιστορικό ή πολιτικό αλλά επεκτείνεται και σε χώρους όπως είναι αυτός της ανάπτυξης των ελληνικών πόλεων, καθότι οι εξελίξεις και τα γεγονότα της εποχής, είχαν άμεσο αντίκτυπο στην αναπτυξιακή διαδικασία των ελληνικών αστικών κέντρων. Η εισροή στη χώρα ενός – και πλέον – εκατομμυρίου Μικρασιατών

προσφύγων, σύμφωνα με τις επιταγές της ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάννης, αποτέλεσε μια εξέλιξη η οποία επέσυρε κοσμογονικές αλλαγές σε όλες τις πτυχές της ελληνικής πραγματικότητας της περιόδου. Οι πλέον σημαίνουσες μεταβολές σημειώθηκαν σε δημογραφικό επίπεδο, λόγω της ξαφνικής και αλματώδους αύξησης του πληθυσμού του Ελληνικού Κράτους. Όπως είναι φυσικό, ένα ιδιαίτερα μεγάλο μέρος της εν λόγω δημογραφικής «έκρηξης» απορροφήθηκε από τα αστικά κέντρα της χώρας και – κυρίως – από την πρωτεύουσα, μεταβάλλοντας άρδην την πληθυσμιακή και κοινωνική τους σύνθεση καθώς και την όψη του αστικού τους ιστού.

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η επαλήθευση της αρχικής υπόθεσης εργασίας της παρούσας μελέτης αναφορικά με το εάν η ραγδαία αστικοποίηση που γνώρισε η μεσοπολεμική Αθήνα συνοδεύτηκε και από ανάλογη όξυνση του κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό της χώρο καθώς, επίσης, και με το εάν ο Μεσοπόλεμος υπήρξε η περίοδος εκείνη κατά την οποία ο δομημένος χώρος της Αθήνας απέκτησε τα βασικά πολεοδομικά και κοινωνικά γνωρίσματα που τον διακρίνουν έως και σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, θα επιχειρηθεί μια εκτενής αναφορά σε όλους εκείνους τους ιστορικούς – και όχι μόνο – παράγοντες οι οποίοι επηρέασαν την ανάπτυξη της ελληνικής πρωτεύουσας κατά το Μεσοπόλεμο. Επιπρόσθετα, κεντρική θέση κατέχει και το ζήτημα του κοινωνικού διαχωρισμού όπως αυτό εκδηλώθηκε στον αστικό ιστό της πρωτεύουσας. Ειδικότερα, στόχος του κεφαλαίου που ακολουθεί – καθώς και της παρούσας εργασίας εν γένει – είναι η επαλήθευση της υπόθεσης, μέσα από τη μελέτη της ανάλογης βιβλιογραφίας, πως η σύγχρονη κοινωνική, χωροταξική δομή του αθηναϊκού λεκανοπεδίου (περιοχές κατοικίας της εργατικής και της λαϊκής τάξης καθώς και αντίστοιχες των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων) έλκει τις «ρίζες» της στο Μεσοπόλεμο. Εν κατακλείδι, στόχος του κεφαλαίου που έπεται, καθώς και της παρούσας εργασίας συνολικά, είναι η απόδειξη της ορθότητας των ανωτέρω υποθέσεων και η ανάδειξη της σπουδαιότητας του Μεσοπολέμου αναφορικά με τη διαμόρφωση της σύγχρονης εικόνας του αθηναϊκού αστικού χώρου, τόσο σε πολεοδομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο.

4.1 Η Αθήνα πριν το Μεσοπόλεμο: συνοπτική αναφορά

Κατόπιν της καθοριστικής συμβολής των Μεγάλων Δυνάμεων, η Ελληνική Ανεξαρτησία από την Οθωμανική Αυτοκρατορία έγινε πραγματικότητα, μέσα από το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, στις 3 Φεβρουαρίου του 1830. Η Αθήνα ανακηρύσσεται πρωτεύουσα του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους το 1834, διαδεχόμενη το Ναύπλιο και την Αίγινα, πόλεις οι οποίες κατείχαν, το προηγούμενο διάστημα, τον εν λόγω τίτλο και ρόλο. Το έτος 1834 αποτελεί, επομένως, σημείο εκκίνησης για τη μετέπειτα πολεοδομική ανάπτυξη της Αθήνας εφόσον η νέα πρωτεύουσα της χώρας δεν ήταν μέχρι τότε παρά μια κωμόπολη η οποία αριθμούσε 6.000, περίπου, κατοίκους το 1832⁷⁴ χτισμένη στους πρόποδες του Ιερού Βράχου της Ακροπόλεως. Έκτοτε, η ταχεία και συντονισμένη ανάπτυξη της πόλεως των Αθηνών οφείλεται, εν πολλοίς, στην παρουσία και την απόλυτη συγκέντρωση στην πρωτεύουσα, του συνόλου των δομών και των υπηρεσιών του Ελληνικού Κράτους, η υπερσυγκεντρωτική δομή του οποίου αντικατέστησε την πρότερη αποκεντρωμένη διοικητική διάρθρωση που ίσχυε επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Βασικό γνώρισμα το οποίο διέκρινε το ελληνικό οικιστικό δίκτυο την εποχή που ακολούθησε την κήρυξη της ανεξαρτησίας ήταν η οικιστική και πληθυσμιακή διασπορά σε πολλά χωριά καθώς και η απουσία πόλεων μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους, οι οποίες να υπερβαίνουν τους 50.000 κατοίκους. Η Αθήνα είναι η μοναδική πόλη που αναπτύσσεται διαρκώς την περίοδο εκείνη ενώ, έως και το 1870, μόνο μια πόλη – πλην της Αθήνας – είχε πληθυσμό που ξεπερνούσε τους 20.000 κατοίκους και αυτή ήταν η Ερμούπολη της Σύρου. Αξίζει, βέβαια, να σημειωθεί πως η ταχύτερα αναπτυσσόμενη πόλη ήταν, κατά την περίοδο εκείνη, ο Πειραιάς ο οποίος διπλασίασε τον πληθυσμό του το διάστημα 1861-1872 και ξανά το 1870-1880⁷⁵. Από το 1890 και έπειτα, το αστικό δίκτυο της Ελλάδας – εκτός από την Αθήνα και τον Πειραιά – παρουσιάζει εμφανή σημάδια στασιμότητας και - σε πολλές περιπτώσεις – ακόμη και παρακμής.

---

⁷⁴ Λίλα Λεοντίδου, «*Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*», σελ.47

⁷⁵ Λίλα Λεοντίδου, «*Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*», σελ.59

Καθίσταται σαφές, με βάση τα ανωτέρω, ότι η δεκαετία του 1880 αποτελεί ένα σημείο καμπής και μια μεταβατική περίοδο στη διαδικασία εξέλιξης του ελληνικού οικιστικού δικτύου. Κατά την περίοδο από την ανακήρυξη της εθνικής ανεξαρτησίας - καθώς και της Αθήνας ως πρωτεύουσα του Ελληνικού κράτους - έως και το 1880, η Αθήνα μπορεί να αποτελούσε το μοναδικό διοικητικό κέντρο, ωστόσο, η Ερμούπολη εξακολουθούσε να συγκεντρώνει το μεγαλύτερο τμήμα της εμπορικής, ναυπηγικής και μεταποιητικής δραστηριότητας, η Πάτρα να μονοπωλεί το σταφιδεμπόριο ενώ και το Ναύπλιο εξακολουθούσε να αποτελεί σημαντικό λιμάνι. Εκείνο που έμελλε να μεταβάλλει ριζικά την έως τότε υφιστάμενη κατάσταση ήταν η εμφάνιση και η ταχεία ανάπτυξη του σιδηροδρόμου η οποία έθεσε σε λειτουργία τις διαδικασίες ανατροπής της υπάρχουσας περιφερειακής ισορροπίας. Η λειτουργία της σιδηροδρομικής σύνδεσης Αθηνών-Πειραιώς – η οποία εγκαινιάστηκε το 1869 – ανέδειξε με τον πλέον καταφανή τρόπο την απόλυτη προτεραιότητα που δόθηκε από την κυβέρνηση στην ανάπτυξη του δίπολου Αθήνας-Πειραιά, καθότι η εν λόγω σιδηροδρομική γραμμή ήταν η πρώτη που λειτούργησε στη χώρα.

Πέρα από την ανάπτυξη των συγκοινωνιακών υποδομών, εξέχοντα ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, όχι μόνο της πρωτεύουσας αλλά και ολόκληρης της χώρας, διαδραμάτισε η έντονη οικονομική δραστηριότητα και η επακόλουθη ευρωστία της ελληνικής, μεταπρατικής αστικής τάξης των παροικιών. Με τον όρο μεταπρατική, παροικιακή αστική τάξη εννοείται εκείνη η κοινωνική και οικονομική τάξη η οποία απαρτιζόταν από τους Έλληνες εμπόρους που είχαν συσσωρεύσει σημαντικά οικονομικά κεφάλαια, μέσω του διαβαλκανικού εμπορίου καθώς και του εμπορίου ανάμεσα στα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη το οποίο διεξήγαν, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα. Η ανωτέρω πλούσια, εμπορική δραστηριότητα είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ευημερούντων κοινοτήτων Ελλήνων εμπόρων, ήδη από το 18^ο αιώνα, σε περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης όπως η Βλαχία, η Ρουμανία, η Ουγγαρία αλλά και σε άλλες, όπως η Ρωσία, η Βενετία της Ιταλίας, η Αίγυπτος και η Μικρά Ασία. Οι περί ου ο λόγος παροικιακές κοινότητες παρέμειναν ενεργές ακόμη και μετά τη σύσταση του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους, ενώ το τέλος τους θα έλθει μόνο μετά την αναζωπύρωση των τοπικών εθνικιστικών κινημάτων στις εν λόγω περιοχές.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο ρόλος τον οποίο διαδραμάτισε η δραστηριότητα της μεταπρατικής, αστικής τάξης των παροικιών κατά τη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός αλλά

και ιδιάζων. Σημαντικός διότι επηρέασε ποικιλοτρόπως την ελληνική κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη μέσω μαζικών επενδύσεων κεφαλαίου σε τομείς της ελληνικής οικονομίας όπως οι τράπεζες, τα μεταλλεία, τα ναυπηγεία, το εμπόριο αλλά και η δημιουργία υποδομών, συμμετέχοντας ενεργά στη διαδικασία εκσυγχρονισμού των ελληνικών σιδηροδρόμων, τη διάνοιξη διωρύγων καθώς και την κατασκευή νέων ή τη συντήρηση ήδη υπαρχόντων λιμένων. Ωστόσο, ο τομέας εκείνος ο οποίος απορρόφησε τη μερίδα του λέοντος των επενδύσεων του παροικιακού κεφαλαίου ήταν η αγορά ή η ανέγερση πολυτελών, ιδιόκτητων κατοικιών στην πρωτεύουσα, κατά κύριο λόγο, καθώς και – σε μικρότερη κλίμακα – η αγορά αστικών οικοπέδων ή αγροτικής γης.

Παρ' όλα αυτά, ο ρόλος της μεταπρατικής, αστικής τάξης στην εξέλιξη της οικονομικής ζωής του τόπου υπήρξε και εξαιρετικά ιδιάζων διότι εγκαινίασε μια ιδιότυπη μορφή νεοαποικιακής εξάρτησης μεταξύ των αστών εμπορών των παροικιών και της ελληνικής οικονομίας. Ο νεοαποικιακός χαρακτήρας της εν λόγω εξάρτησης έγκειται στο γεγονός ότι η μεταπρατική αστική τάξη, η οποία δρούσε και αναπαράγονταν έξω από τα εθνικά σύνορα, εξήγαγε το οικονομικό της πλεόνασμα στην Ελλάδα με σκοπό να το επενδύσει σε τομείς της οικονομίας, μη παραγωγικούς οι οποίοι, παρ' όλα αυτά, αποφέρουν σημαντικά οικονομικά οφέλη σε σύντομο χρονικό διάστημα. Παράλληλα, χρηματοδοτούσε διαρκώς την ελληνική οικονομία μέσω δωρεών και εμβασμάτων. Η προαναφερθείσα κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική υστέρηση της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης, σε σύγκριση με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, που την περίοδο εκείνη βίωναν τις ραγδαίες, οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις, που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση.

Η τάση της μεταπρατικής, αστικής τάξης των παροικιών για επένδυση των κεφαλαίων της με στόχο το βραχυπρόθεσμο οικονομικό κέρδος και την ακόλουθη επανεξαγωγή του στις χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, σε συνδυασμό με τη «ροπή» των μελών της προς τον άκρατο καταναλωτισμό και τις πολυτελείς συνθήκες διαβίωσης που τα διέκρινε οδήγησε στη υποχρηματοδότηση των παραγωγικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας – και κυρίως της βιομηχανίας, η οποία εμφανίζει μόνιμα σημάδια υστέρησης έναντι των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου – και την αντίστοιχη υπερσυγκέντρωση κεφαλαίου σε μη παραγωγικούς τομείς, όπως η οικοδομή, η αγορά ακινήτων και οι υπηρεσίες. Αναφορικά, επομένως, με την εθνική οικονομία την περίοδο εκείνη καθίσταται σαφές το γεγονός *«ότι πρόκειται για μια προκαπιταλιστική οικονομία, περιφερειακή ως προς τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, που*

διαφέρει τόσο από τη μεσαιωνική Ευρώπη όσο και από τη Λατινική Αμερική της εποχής της αποικιοκρατίας»⁷⁶. Ο τομέας εκείνος ο οποίος κυριαρχεί στην οικονομική δραστηριότητα της χώρας είναι ο αγροτικός, ενώ το μόνο διεθνές κεφάλαιο που εισέρχεται στην Ελλάδα έχει δημιουργηθεί από τη μεταπρατική αστική τάξη των παροικιών. Εμφανίζεται, έτσι, η ιδιάζουσα εκείνη περίπτωση κατά την οποία η Ελλάδα υπέστη την αποικιοκρατία της ίδιας της μεταπρατικής αστικής τάξης της, η οποία αγνόησε παντελώς την οποιαδήποτε επένδυση κεφαλαίου στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας (βιομηχανία), συμβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό – μαζί φυσικά με την ανυπαρξία μιας οργανωμένης, κρατικής βιομηχανικής πολιτικής – στην παραγωγική και τεχνολογική υστέρηση και υπανάπτυξη της χώρας.

Η οικονομική ευμάρεια της παροικιακής αστικής τάξης επηρέασε με τρόπο ιδιαίτερα καθοριστικό, πέρα από τη «φυσιογνωμία» της ελληνικής οικονομίας, και την αντίστοιχη του αστικού ιστού της πρωτεύουσας. Ουσιαστικά, υπήρξε εκείνη η κοινωνική τάξη που διαμόρφωσε τη δομή και την πολεοδομική όψη της Αθήνας. Η μεταπρατική αστική τάξη υπογράμμιζε την οικονομική της δύναμη οικοδομώντας. Οι επαύλεις που ανήγειρε καταλάμβαναν περίοπτη θέση στο χώρο της πόλης. Στην πραγματικότητα, αυτή ήταν η τάξη η οποία δημιούργησε με ταχύτατο ρυθμό, εντός διαστήματος μίας ή δύο δεκαετιών, τη νέα πρωτεύουσα ευρισκόμενη σε αγαστή, βέβαια, συνεργασία με τον μονάρχη και την Οθωνική Βαυαρική διοίκηση. Πέρα από την οικοδόμηση των πολυτελών κατοικιών της, η μεταπρατική αστική τάξη, άφησε έντονο το στίγμα της στο χώρο της πόλης μέσω της ανέγερσης κτιρίων μνημειακού χαρακτήρα, τα οποία αποτελούσαν δωρεές των επιφανέστερων μελών της, των μεγάλων «εθνικών ευεργετών», όπως συνηθίζεται να αποκαλούνται. Οι εν λόγω εύποροι ομογενείς των παροικιών επιδοτούσαν την ανέγερση κτιρίων που προορίζονταν για τη στέγαση εκπαιδευτικών και εκπολιτιστικών ιδρυμάτων στις ελληνικές πόλεις και – κυρίως – στην πρωτεύουσα. Οι περί ου ο λόγος δωρεές είχαν ως αποτέλεσμα το διαρκή στολισμό της Αθήνας με μνημεία, πανεπιστήμια, βιβλιοθήκες, σχολεία, θέατρα, ακαδημίες, στάδια, εκκλησίες, λεωφόρους και πάρκα, τονίζοντας περαιτέρω με τον τρόπο αυτό, το μνημειακό και μη παραγωγικό χαρακτήρα της Αθήνας.

---

⁷⁶ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.52

Με βάση τα προαναφερθέντα, καθίσταται σαφές το ότι η αθηναϊκή ανάπτυξη κατά το διάστημα από την ανακήρυξη της Αθήνας ως εθνική πρωτεύουσα το 1834 έως, περίπου, και το 1880 οφείλεται κατά κύριο λόγο στην υπερσυγκεντρωτική δομή του ελληνικού κράτους και την επακόλουθη χωροθέτηση των κρατικών δομών και υπηρεσιών στον αστικό χώρο της Αθήνας, καθώς και στα κεφάλαια που επένδυσε η μεταπρατική αστική τάξη των παροικιών στην πόλη και τα οποία κατευθύνονταν στην ανέγερση πολυτελών μεγάρων κατοικίας και δημόσιων κτιρίων μνημειακού χαρακτήρα. Η επένδυση κεφαλαίων σε τομείς παραγωγικούς, σχετικούς με την εκμηχάνιση της παραγωγής και την τεχνολογική εξέλιξη, ήταν παντελώς απύσχα, γεγονός που οδήγησε σε μια οικονομική δραστηριότητα η οποία περιστρέφονταν γύρω από την κρατική διοίκηση και την παροχή υπηρεσιών, ούσα άκρως αντιπαραγωγική. Η κοινωνική δομή των ελληνικών πόλεων εμφανίζει εντυπωσιακές ομοιότητες με την αντίστοιχη των αποικιακών πόλεων καθώς, και στις δύο περιπτώσεις, ο τυπικός κάτοικος της πόλης ήταν κυβερνητικός υπάλληλος, στρατιωτικός ή κληρικός ενώ ο μοναδικός, ίσως, κοινωνικός τύπος που δεν εναρμονίζονταν με το πρότυπο της απασχόλησης στον κρατικό μηχανισμό, ήταν ο έμπορος. Αντιστοίχως, η πλειονότητα των λαϊκών στρωμάτων ασκούσε επαγγέλματα τα οποία συνδέονταν με τον τόπο καταγωγής τους – όπως μαρμαροτεχνίτες από την Τήνο, οικοδόμοι από την Ανάφη, τεχνίτες της πέτρας από την Ήπειρο – και που ήταν συνυφασμένα με τον καταναλωτικό και μη παραγωγικό – οικονομικά – χαρακτήρα της πρωτεύουσας και της χώρας εν γένει.

Ωστόσο, η ομοιότητα της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα με τις αποικιακές πόλεις της Λατινικής Αμερικής της αντίστοιχης περιόδου, δεν περιορίζεται μόνο σε οικονομικό-κοινωνικό επίπεδο αλλά επεκτείνεται και σε πολεοδομικό. Η ελληνική πρωτεύουσα οικοδομήθηκε γύρω από ένα πυρήνα ο οποίος αποτελούνταν από το Κοινοβούλιο, τα Ανάκτορα, τα Υπουργεία καθώς και τα μέγαρα πολιτισμού. Τα κτίρια τα οποία συμβολίζουν την κρατική διοίκηση και εξουσία, δεσπόζουν στο αστικό τοπίο. Κατά τρόπο ανάλογο είναι οικοδομημένες και οι Ιβηρικής έμπνευσης αποικιακές πόλεις της Λατινικής Αμερικής της περιόδου, χτισμένες γύρω από μια πλατεία με το παλάτι, τον καθεδρικό ναό και τα δημόσια κτίρια. Επιπρόσθετα, τόσο στην Αθήνα όσο και στις αποικιακές πόλεις πολεοδομικός σχεδιασμός και μέριμνα υπήρχε μόνο για το κέντρο της πόλης, ενώ η αστική περιφέρεια εγκαταλείφθηκε στην τύχη της, στη μεν Αθήνα αφέθηκε στα χέρια των γαιοκτημόνων και των μικροαστών, οι οποίοι αποτέλεσαν και την κοινωνική βάση της άναρχης επέκτασης, στις δε αποικιακές πόλεις, στα χέρια

των ιθαγενών. Η εγκατάλειψη των παρυφών της πόλης από τον επίσημο, κρατικό σχεδιασμό αποτελεί μια από τις σημαντικότερες διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου και εκείνες της καπιταλιστικής περιφέρειας.

Αναφορικά με την περίπτωση της ελληνικής πρωτεύουσας, μια ειδοποιός διαφορά της – σε σχέση με τις δυτικοευρωπαϊκές, βιομηχανικές πόλεις – είναι το γεγονός ότι η βιομηχανία δεν αποτέλεσε κυρίαρχη οικονομική δραστηριότητα, κατά το 19^ο αιώνα, παρά μόνο – εν μέρει – στον Πειραιά. Οι εμπορικές επιχειρήσεις και τα όποια εργοστάσια είχαν αποκλειστεί στο νοτιοδυτικό τμήμα της Αθήνας, κατά μήκος του οδικού άξονα που συνέδεε την πόλη με τον Πειραιά. Επομένως, και σε αντιδιαστολή με ό,τι συνέβαινε στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου, οι παραγωγικές δραστηριότητες στην Αθήνα δεν χωροθετήθηκαν σε κεντρικές περιοχές. Ανάλογο μοντέλο πολεοδομικής συγκρότησης, παρατηρείται και στις πόλεις των πρώην αποικιοκρατούμενων χωρών γεγονός που αναδεικνύει τον επείσακτο – και όχι ενδογενή – χαρακτήρα της πολεοδομίας στις πόλεις της περιφέρειας, ο οποίος είναι άμεσο επακόλουθο των σχέσεων οικονομικής εξάρτησης μεταξύ καπιταλιστικού κέντρου και περιφέρειας.

Έχει ήδη γίνει εκτενής αναφορά στους αργούς ρυθμούς με τους οποίους η ελληνική οικονομία εντάσσονταν στο παγκόσμιο, καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα και στα ιδιαιτέρως εμφανή προκαπιταλιστικά στοιχεία, που εκείνη εμφάνιζε την περίοδο που ακολούθησε την κήρυξη της εθνικής ανεξαρτησίας έως και το 1880, περίπου, έτος το οποίο αποτελεί μια περίοδο-καμπή αναφορικά με την κατεύθυνση και την εξέλιξη της εθνικής οικονομίας. Παρ' όλα αυτά, υπήρξε ένας τομέας της εγχώριας οικονομίας που εμφάνιζε ιδιαίτερα ανεπτυγμένα όλα εκείνα τα στοιχεία που διακρίνουν την ελεύθερη, καπιταλιστική αγορά διαπνεόμενος από μια καθαρά κερδοσκοπική αντίληψη. Ο συγκεκριμένος τομέας δεν είναι άλλος από την εμπορευματοποίηση της αστικής – κατά κύριο λόγο – γης αλλά και της ακίνητης ιδιοκτησίας εν γένει. Η εν λόγω εμπορευματοποίηση της ακίνητης ιδιοκτησίας (γη, κατοικία) καθώς και η τριτογενοποίηση της εγχώριας οικονομίας λόγω της επικράτησης του τομέα των υπηρεσιών, εμφανίστηκαν πολύ νωρίς στην Αθήνα –ως επί το πλείστον – αποτελώντας δύο από τα βασικότερα γνωρίσματα της ελληνικής οικονομίας της περιόδου. Ποιες είναι, όμως, εκείνες οι κοινωνικές τάξεις της πρωτεύουσας οι οποίες επιδόθηκαν στην κερδοσκοπική ενασχόληση μέσω των αγοραπωλησιών ακίνητης ιδιοκτησίας;

Οι μικροαστοί γαιοκτήμονες και η εγχώρια αστική τάξη ήταν εκείνοι που ασκούσαν πιέσεις προς όλες τις κατευθύνσεις, προκειμένου να επιτευχθεί η επέκταση της πόλης των Αθηνών, έχοντας ως κίνητρο το κέρδος από τις αγοραπωλησίες ακινήτων. Η μεταπρατική, αστική τάξη των παροικιών δε φαίνεται να μετείχε της εν λόγω κερδοσκοπικής αγοράς αστικής γης καθώς είχε διοχετεύσει τον πλούτο της στην αγορά μεγάλων αγροτικών εκτάσεων που ανήκαν σε αποχωρήσαντες Τούρκους όπως επίσης και στην κατασκευή των πολυτελών μεγάρων – κατοικιών της και στις δωρεές για την ανέγερση μνημειακών κτιρίων κοινής ωφέλειας, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο και στον εξωραϊσμό της πόλης.

Το ενδιαφέρον των μελών της μεταπρατικής, αστικής τάξης επικεντρώνονταν – κατά κύριο λόγο – στη συγκέντρωση των πάσης φύσεως υποδομών στις δικές της περιοχές, γεγονός που οδήγησε σε κατακόρυφη άνοδο των τιμών της αστικής γης στις συγκεκριμένες περιοχές μεταβάλλοντάς τες, έτσι, σε συνοικίες αποκλειστικής κατοικίας της παροικιακής αστικής τάξης και αποκλείοντας όλες τις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις. Στον αντίποδα, οι ντόπιοι γαιοκτήμονες καθώς και τα μέλη της εγχώριας αστικής τάξης κερδοσκοπούσαν, προκαλώντας συνεχείς ανατιμήσεις του αστικού εδάφους. Αγόραζαν συνεχώς γη προκειμένου να τη μεταπωλήσουν σε υψηλότερες τιμές ή να την πωλήσουν μετά την ανάπτυξη της περιοχής στην οποία βρισκόταν, ανάπτυξη η οποία, ως επί το πλείστον, έρχονταν μετά την ένταξή της περιοχής αυτής στο σχέδιο πόλης και την παροχή των απαραίτητων υποδομών.

Από τα παραπάνω, καθίσταται σαφής η πρωτοκαθεδρία τόσο της εγχώριας όσο και της παροικιακής, αστικής τάξης αναφορικά με το ζήτημα της αστικής ανάπτυξης και επέκτασης, καθώς και η πλήρης ελευθερία κινήσεων που απολάμβαναν ως προς αυτό. Κατά το 19^ο αιώνα δεν παρατηρείται η ύπαρξη αξιόλογων κατοικημένων προαστίων γύρω από τα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Στις παρυφές της πόλης – οι οποίες το επόμενο διάστημα θα γνωρίσουν φρενήρη οικονομική ανάπτυξη – κατοικούσε ελάχιστον αριθμός ανθρώπων, μόλις το 5,9% του συνολικού πληθυσμού του πολεοδομικού συγκροτήματος, το 1920⁷⁷, οπότε γίνεται αντιληπτό το πόσο χαμηλότερο ήταν το συγκεκριμένο ποσοστό κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ο χώρος κατοικίας της αστικής τάξης επικεντρώνονταν στον πυρήνα της πόλης, γύρω από τα ανάκτορα, καθώς και στα βορειο-ανατολικά προάστια. Παρατηρείται, η

---

⁷⁷ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.85

συγκέντρωση των κατοικιών της αστικής τάξης στις πλέον προνομιακές τοποθεσίες της Αθήνας, τόσο από άποψη κλιματολογικών συνθηκών όσο και προσπελασιμότητας, γεγονός που επικυρώνεται και από τη ραγδαία αστικοποίηση περιοχών γύρω από την Αθήνα, από τις οποίες διέρχονταν ο σιδηρόδρομος. Επιβεβαιώνεται, επομένως, η τακτική της αστικής τάξης για επιλεκτική επέκταση της τεχνικής υποδομής και συγκέντρωσής της στις περιοχές κατοικίας της. Παρατηρείται λοιπόν μια ταύτιση της αστικής ανάπτυξης και της επέκτασης του συγκοινωνιακού δικτύου.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που ταλανίζουν τη σύγχρονη Αθήνα, εκείνο της αυθαίρετης δόμησης έλκει την καταγωγή του στο 19^ο αιώνα καθώς το συγκεκριμένο φαινόμενο απασχολούσε τη δημοτική αρχή της πρωτεύουσας, ήδη από το 1840⁷⁸. Οι πρώτες αυθαίρετες συνοικίες τις πόλεις είναι το Κολωνάκι και η Νεάπολη, περιοχές οι οποίες κατοικούνταν από μέλη της μεγαλοαστικής τάξης. Στη συνέχεια, την εμφάνισή τους στο αθηναϊκό αστικό τοπίο κάνουν οι αυθαίρετες συνοικίες των λαϊκών στρωμάτων – και κυρίως των οικοδόμων – οι οποίοι την περίοδο εκείνη εργάζονταν στην ανοικοδόμηση των επιβλητικών δημόσιων μεγάρων της νέας πρωτεύουσας. Ως κατεξοχήν τέτοιες συνοικίες θεωρούνται τα Αναφιώτικα – στους πρόποδες του Ιερού Βράχου της Ακροπόλεως – καθώς και το Προάστιο – τα μετέπειτα Εξάρχεια – όπου τα μεν πρώτα κατοικήθηκαν από οικοδόμους καταγόμενους από την Ανάφη, το δε δεύτερο από Τήνιους μαρμαράδες ως επί το πλείστον. Οι μεγαλοαστικές αυθαίρετες συνοικίες (Κολωνάκι, Νεάπολη) εντάχθηκαν νωρίς στο σχέδιο πόλης, ενώ οι λαϊκές αυθαίρετες περιοχές δυτικά του κέντρου της πόλης όπως το Γκάζι, το Θησείο και το Μεταξουργείο έπρεπε να περιμένουν αρκετά προκειμένου να περιληφθούν και αυτές στο επίσημο σχέδιο της πόλης.

Οι κάτοικοι των λαϊκών, κατά κύριο λόγο, συνοικιών οι οποίες βρίσκονταν στο περιθώριο του επίσημου σχεδιασμού, συνασπίζονταν σε ομάδες πίεσης προκειμένου να επιτύχουν τη νομιμοποίηση των περιοχών τους από το κράτος, μέσω της ένταξής τους στο σχέδιο πόλης. Η εν λόγω πρακτική είναι ιδιαίτερα προσφιλής και τελεί σε ισχύ έως και σήμερα. Οι μικροϊδιοκτήτες γης στις παρυφές της πόλης, εκμεταλλευόμενοι την κρατική ανοχή αλλά και τους γοργούς ρυθμούς της αστικοποίησης, επιδόθηκαν σε ατέρμονες αγοραπωλησίες εκτός σχεδίου πόλεως

---

⁷⁸ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940 », σελ.90

οικοπέδων. Η αγορά γης, επομένως, κατέστη ο μόνος δυνατός τρόπος προκειμένου οι αρτιαφιχθέντες στην πόλη εσωτερικοί μετανάστες, να αποκτήσουν ιδιόκτητη γη και εν συνεχεία να οικοδομήσουν επ' αυτής τη μικρή, αυθαίρετη, ιδιόκτητη κατοικία τους. Η απουσία οποιασδήποτε επίσημης στεγαστικής πολιτικής εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας δεν άφηνε και πολλά περιθώρια επίλυσης του στεγαστικού προβλήματος των επίδοξων κατοίκων της ελληνικής πρωτεύουσας.

Παρατηρείται η απόλυτη επικράτηση των κανόνων της ελεύθερης αγοράς αναφορικά με το χώρο της ακίνητης ιδιοκτησίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Η απουσία κρατικής στεγαστικής πολιτικής και οι εντατικοί ρυθμοί αστικοποίησης που σημειώνονται στην Αθήνα εκείνης της περιόδου οδηγούν στην κερδοσκοπική ανατίμηση της γης στις παρυφές της πόλης, γη την οποία λυμαίνονταν ντόπιοι γαιοκτήμονες. Οι εν λόγω ακτήμονες, επωφελούμενοι τα μέγιστα από την αθρόα εισροή εσωτερικών μεταναστών στην πρωτεύουσα, ενθάρρυναν με όλους τους δυνατούς τρόπους τη διαδικασία της αστικοποίησης, εφόσον ο μόνος τρόπος προκειμένου οι νέοι κάτοικοι της πόλης να αποκτήσουν ακίνητη ιδιοκτησία, ήταν η ένταξή τους στους μηχανισμούς της αγοράς αστικής γης, γεγονός το οποίο τους απέφερε τεράστια οικονομικά οφέλη. Παράλληλα, οι συγκεκριμένοι ιδιοκτήτες γης παρεμπόδιζαν με κάθε μέσο την οποιαδήποτε παρέμβαση πολεοδομικής φύσης η οποία θα έθιγε την ατομική τους ιδιοκτησία, είτε μέσω απαλλοτριώσεων είτε μέσω του περιορισμού της έκτασής της. Δύναται, λοιπόν, να ειπωθεί ότι οι ιδιοκτήτες αστικής και περιαστικής γης διαδραμάτισαν εξέχοντα ρόλο στη διαδικασία αστικής ανάπτυξης της Αθήνας της εποχής εκείνης, εφόσον εξασφάλισαν τον απόλυτο έλεγχο επί της ακίνητης περιουσίας, οικειοποιούμενοι τον πυρήνα της πόλης καθώς και μεγάλες εκτάσεις γης πλησίον των οδικών και σιδηροδρομικών αρτηριών. Ο απόλυτος θρίαμβος του ελεύθερου ανταγωνισμού στις κτηματικές συναλλαγές, όπως και η επικράτηση του οικιστικού καπιταλισμού, προηγήθηκαν του βιομηχανικού καπιταλισμού, στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

4.1.1. Η μετάβαση από τη μεταπρατική στη βιομηχανική οικονομία

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα επικράτησε η μεταπρατική οικονομική δραστηριότητα, που βρίσκονταν υπό τον απόλυτο έλεγχο της μεταπρατικής, αστικής τάξης των παροικιών ενώ, παράλληλα, σημειώνεται μια εξαιρετικά πρόωρη τριτογενοποίηση της οικονομίας, μέσω της επικράτησης των

λειτουργιών της κρατικής διοίκησης και της παροχής υπηρεσιών. Η προαναφερθείσα τριτογενοποίηση της οικονομίας αφορά, κατά κύριο λόγο, την περιοχή της πρωτεύουσας εφόσον σε αυτή είχε συγκεντρωθεί το σύνολο των μηχανισμών της δημόσιας διοίκησης και των χώρων παροχής υπηρεσιών. Στην ελληνική περιφέρεια, ο αγροτικός τομέας ήταν εκείνος ο οποίος κατείχε δεσπόζουσα θέση στην οικονομική δραστηριότητα του τόπου. Η επικράτηση τριτογενούς τομέα, συνέβη πρόωρα στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες, χώρες της Δύσης στις οποίες η τριτογενοποίηση της οικονομίας θα επέλθει μετά από την κορύφωση της βιομηχανικής ανάπτυξης και τη μετέπειτα, σταδιακή αποβιομηχάνιση. Η απόλυτη κυριαρχία του τριτογενούς τομέα (διοίκηση, παροχή υπηρεσιών) προσέδωσε στην οικονομική δραστηριότητα της πρωτεύουσας, έναν – οικονομικά – αντιπαραγωγικό χαρακτήρα.

Τα ανωτέρω, ωστόσο, ίσχυαν κατά την περίοδο από το 1834 έως και το 1880, καθότι από το 1880 και έπειτα – και κυρίως μετά το 1909 – αρχίζει η σταδιακή επικράτηση του κεφαλαιοκρατικού οικονομικού συστήματος ενώ, παράλληλα η Αθήνα και ο Πειραιάς μεταμορφώνονται, αποβάλλοντας το μεταπρατικό οικονομικό τους «πρόσωπο», υποκύπτοντας στο βιομηχανισμό καπιταλισμό. Επιπλέον, κατά την εν λόγω περίοδο η Αθήνα και ο Πειραιάς «κατακλύζονται» από προσωρινούς πληθυσμούς οι οποίοι χρησιμοποιούν την ελληνική πρωτεύουσα ως ενδιάμεσο σταθμό της υπερπόντιας μετανάστευσής τους από την ελληνική ύπαιθρο προς τις Η.Π.Α. Οι πληθυσμοί αυτοί αποτελούν τον προπομπό των αναδυόμενων εργατικών στρωμάτων της Αθήνας καθώς και τον πρόδρομο του περιστασιακού προλεταριάτου.

Η πορεία εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας ξεκίνησε από τον Πειραιά ήδη κατά την περίοδο 1868-1875 ενώ στη συνέχεια καθιερώθηκε και αναδιαρθρώθηκε. Ωστόσο, δύο – περίπου – δεκαετίες μετά την εκβιομηχάνιση του Πειραιά έρχεται η σειρά της Αθήνας να προσελκύσει βιομηχανικά σύνολα, αρχικά πιο ελαφριού τύπου και προσανατολισμένα στην κατανάλωση. Παρατηρείται, επομένως, με αφετηρία το έτος 1880 μια ταχύτατη μεταβολή της Αθήνας από «παρασιτική» σε παραγωγική πόλη, με ταυτόχρονη κάμψη της διαδικασίας τριτογενοποίησης για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως. Ο αριθμός των μεγάλων εργοστασίων στην Αθήνα και τον Πειραιά αυξάνεται από 38 το 1876, σε 243 το 1909 και 868 το 1920 ενώ – παράλληλα

– πενταπλασιάζεται η ιπποδύναμη των εργοστασιακών μηχανών⁷⁹. Παράλληλα, η ταχεία εκβιομηχάνιση της ελληνικής πρωτεύουσας μεταβάλλει άρδην και την κοινωνική συγκρότηση του αθηναϊκού αστικού χώρου καθώς, πλέον, οι εργαζόμενοι στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία αρχίζουν να καταλαμβάνουν ένα σημαντικό κομμάτι της ταξικής δομής της πόλης. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το 1889 και έπειτα παρατηρείται μια μεταβολή στην αναλογία μεταξύ του παραγωγικού και μη παραγωγικού πληθυσμού της πόλης, υπέρ του πρώτου, καθώς το 1920 ο πληθυσμός που απασχολείται στη βιομηχανία και τις μεταφορές ανέρχεται στο 56% του ενεργού πληθυσμού. Επίσης, το 1920, το 33,4% της βιομηχανικής, εργατικής τάξης της χώρας συγκεντρώνεται στην Αθήνα και τα περίχωρά της⁸⁰. Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι από το 1880 και ύστερα, σημειώνεται μια διαδικασία γεωγραφικής πόλωσης της βιομηχανίας στην Αθήνα και τον Πειραιά. Η πρωτεύουσα αποτελεί, πλέον, το αδιαμφισβήτητο βιομηχανικό και παραγωγικό κέντρο της χώρας αποτινάσσοντας τον πρότερο αντιπαραγωγικό και παρασιτικό οικονομικό της χαρακτήρα. Το 1880 δύναται, λοιπόν, να χαρακτηριστεί ως ένα έτος-καμπή για τη μετέπειτα οικονομική ανάπτυξη της πρωτεύουσας αλλά και της χώρας εν γένει.

Έχει ήδη γίνει αναφορά στο γεγονός ότι από το 1880 και έπειτα μεταβάλλεται η ταξική δομή του αθηναϊκού αστικού χώρου κυρίως λόγω της εμφάνισης ενός εργατικού πληθυσμού περιστασιακού, εναλλασσόμενου, κυμαινόμενου αλλά πάντως πολυάριθμου. Οι υπάλληλοι της κρατικής γραφειοκρατίας έπαψαν πλέον να αποτελούν τη μερίδα του λέοντος του αθηναϊκού πληθυσμού. Είναι απολύτως αναμενόμενο και λογικό η εν λόγω μεταβολή της ταξικής δομής να αφήσει έντονα τα σημάδια της στον αστικό χώρο της ελληνικής πρωτεύουσας. Ο τρόπος με τον οποίο αυτό συνέβη είναι μέσω της δημιουργίας λαϊκών, εργατικών συνοικιών. Κάτι τέτοιο δεν είναι άγνωστο για την πόλη της Αθήνας, εφόσον έχει ήδη προηγηθεί η δημιουργία λαϊκών συνοικιών, όπως τα Αναφιώτικα και το Προάστιο. Οι συγκεκριμένοι συνοικισμοί δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αμιγώς εργατικοί, καθώς κριτήριο για τη δημιουργία τους αποτέλεσε περισσότερο ο κοινός τόπος καταγωγής και λιγότερο το κοινό επάγγελμα. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα τέτοιων οικισμών απαντώνται και στην πόλη του Πειραιά, κάτι το οποίο αναδεικνύεται μέσα από την ονομασία

---

⁷⁹ Λίλα Λεοντίδου, « *Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940* », σελ.106

⁸⁰ Λίλα Λεοντίδου, « *Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940* », σελ.104-106

ορισμένων Πειραιϊκών συνοικιών όπως τα Χιώτικα, τα Υδραϊκά, τα Κρητικά και τα Μανιάτικα.

Παρ' όλα αυτά οι ανωτέρω περιοχές δεν δύναται να χαρακτηριστούν ως εργατικοί – και δη βιομηχανικοί – συνοικισμοί. Μετά και την εκκίνηση της εκβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, και εφόσον η εκβιομηχάνιση αυτή ξεκίνησε στις πόλεις-λιμάνια, βιομηχανικοί οικισμοί δημιουργούνται, έως και το 1922, σε περιοχές-λιμάνια που γειτνιάζουν με την Αθήνα και τον Πειραιά όπως το Λαύριο, η Ελευσίνα και η Δραπετσώνα. Ωστόσο, το ενδιαφέρον των ελλήνων βιομηχάνων για τη στέγαση της εργατικής τάξης και τη δημιουργία βιομηχανικών συνοικισμών, έτσι ώστε η εργασιακή πρόσδεση να είναι άμεση – κατά τα πρότυπα της πρώτης καπιταλιστικής περιόδου στην Ευρώπη – δεν υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό. Επομένως, η αυθαίρετη δόμηση και η δημιουργία βιομηχανικών συνοικισμών, προκειμένου να επιλυθεί το οξύ στεγαστικό πρόβλημα της εργατικής τάξης, εμφανίστηκε σε πολύ περιορισμένο βαθμό. Ο μόνος τρόπος προκειμένου η πλειοψηφία των μελών της εργατικής τάξης να λύσει στο στεγαστικό της πρόβλημα, ήταν η είσοδος και η προσαρμογή της στην κερδοσκοπική κτηματαγορά η οποία βρισκόταν σε πλήρη άνθηση στην Αθήνα και τον Πειραιά της περιόδου εκείνης.

Η είσοδος των μελών της εργατικής τάξης στην ελεύθερη οικονομία της κτηματαγοράς δεν συνεπαγόταν και τις αξιοπρεπείς συνθήκες στέγασής τους. Τουναντίον, δεν ήταν λίγοι οι θύλακες φτώχειας και εξαθλίωσης στην Αθήνα και τον Πειραιά της εποχής. Οι περιοχές στις οποίες συγκεντρώνονταν οι εργάτες, συνωστισμένοι σε άθλιες κατοικίες, καταλάμβαναν όλο το νοτιοδυτικό και δυτικό τμήμα της πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων θυλάκων οικιστικής υποβάθμισης είναι συνοικίες όπως το Γκάζι στην Αθήνα και τα Καμίνια στον Πειραιά. Το Γκάζι, μάλιστα, ευρισκόμενο δίπλα στο εργοστάσιο αερίοφωτος υπήρξε η πρώτη – ίσως – αμιγώς εργατική συνοικία της Αθήνας. Η περίπτωση του Γκαζιού, παρ' όλα αυτά, δύναται να χαρακτηριστεί ως εξαίρεση καθώς είναι από τις λίγες περιοχές της Αθήνας με τόσο ξεκάθαρη και σαφή κοινωνικο-οικονομική σύνθεση του πληθυσμού τους. Αν και ο τύπος του κοινωνικού διαχωρισμού ο οποίος απαντάται στην Αθήνα είναι τέτοιος ώστε στις πιο πολλές περιοχές να συγκεντρώνονται περισσότερες από μια κοινωνικές τάξεις, οι περιοχές μπορούν να διακριθούν σε δύο ομάδες: τις συνοικίες των ευπορότερων και τις συνοικίες των φτωχότερων πληθυσμιακών στρωμάτων. Οι εργάτες καθώς και τα λαϊκά στρώματα κατοικούν, κατά κύριο λόγο, στο κομμάτι δυτικά και νότια του κέντρου της πόλης, βόρεια του

Λυκαβηττού και της Ακρόπολης. Τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα προτιμούν το συμπαγή πολεοδομικό ιστό, κατοικώντας στο κέντρο της πόλης – πρωτίστως – στις περιοχές ανατολικά του Λυκαβηττού (Ευαγγελισμός, Λύκειο, Κολωνάκι). Επιπλέον, ένα ακόμη χαρακτηριστικό του κοινωνικού διαχωρισμού στην Αθήνα της περιόδου, είναι η απόλυτη ακτημοσύνη των κατοίκων των εργατικών συνοικιών, σε αντίθεση με τους μεσο-μεγαλό αστούς οι οποίοι, συνήθως, διαμένουν σε ιδιόκτητη κατοικία.

Πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση της ανωτέρω κοινωνικής σύνθεσης των αθηναϊκών συνοικιών διαδραμάτισε η εξάρτηση της εργατικής τάξης από την προσπελασιμότητα στους τόπους της εργασίας της. Πιο συγκεκριμένα, είναι ιδιαίτερα σύνηθες φαινόμενο ο τόπος εργασίας των εργατικών στρωμάτων να γειτνιάζει με τον τόπο εργασίας τους. Αναφορικά με την περίπτωση της Αθήνας, πέρα από την πρώτη βιομηχανική της ζώνη η οποία αναπτύχθηκε γύρω από το λιμάνι του Πειραιά, η χωροθέτηση των βιομηχανιών δημιουργούσε έναν βιομηχανικό άξονα που καταλάμβανε τις δυτικές παρυφές της πρωτεύουσας, έως το λιμάνι του Πειραιά, κατά μήκος της οδικής αλλά και της σιδηροδρομικής γραμμής που συνέδεε την Αθήνα με το επίνειό της. Βιομηχανικές μονάδες δεν υπήρχαν στο κέντρο της πόλης καθώς πρωταρχικό ζητούμενο των εργοστασίων δεν ήταν η κεντρικότητα αλλά η προσπελασιμότητα στο λιμάνι, το σιδηροδρομικό δίκτυο και τις μεγάλες οδικές αρτηρίες. Αντιθέτως, η σιδηροδρομική γραμμή που συνέδεε την Αθήνα με το προάστιο της Κηφισιάς δεν προσέλκυσε τη βιομηχανία αλλά τους γαιοκτήμονες και τους εργολάβους, οι οποίοι μετέτρεψαν τα βορειο-ανατολικά προάστια σε περιοχή κατοικίας της μεγαλοαστικής τάξης.

Η εξάρτηση της εργατικής τάξης από την προσπελασιμότητα στους τόπους της εργασίας οδήγησε την πλειονότητα των εργατών στην Αθήνα της εποχής, να κατοικεί πλησίον των εργοστασίων. Αυτό συνέβαινε διότι παρά τη σχετικά ικανοποιητική ανάπτυξη των αστικών συγκοινωνιών της πρωτεύουσας το κόμιστρο ήταν ακόμη εξαιρετικά υψηλό, αναγκάζοντας τους εργάτες να μεταβαίνουν πεζή στα εργοστάσια. Παρά το γεγονός ότι η εργατική τάξη συνήθιζε να κατοικεί σε συνοικίες κοντά στα εργοστάσια, η συγκέντρωσή της σε περιοχές κοντά στις βιομηχανικές μονάδες δεν ήταν αποκλειστική. Χαρακτηριστικό είναι ότι στην Αθήνα της περιόδου υπήρχαν εργατικές γειτονίες και στα βορειότερα τμήματα της πόλης, μακριά από τις βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Επιπλέον, συχνό ήταν το φαινόμενο όπου ισχυροί θύλακες φτώχειας εισχωρούσαν και στις μεσοαστικές συνοικίες. Ενώ, λοιπόν, δεν

παρατηρείται μια ξεκάθαρη – πλην ελαχίστων εξαιρέσεων – χωροθέτηση των εργατικών συνοικιών στον αστικό ιστό της Αθήνας, εντούτοις δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες το περιστασιακό προλεταριάτο της πόλης ζούσε σε θύλακες φτώχειας, τόσο δυσδιάκριτους και απομονωμένους, ώστε να μη βρίσκονται στο οπτικό πεδίο των επισκεπτών, των πολεοδόμων και των αστών της πόλης.

Η ανωτέρω χωρική δομή αποκαλείται «διάστικτος κοινωνικός διαχωρισμός»⁸¹, σύμφωνα με τον οποίο, εστίες φτώχειας και εξαθλίωσης εντοπίζονται μέσα σε μεγάλες, ευπορότερες συνοικίες, δίνοντας έτσι μια ψευδή εικόνα κοινωνικής ομοιογένειας του πολεοδομημένου χώρου. Η τάση, ωστόσο, που κυριαρχεί στην Αθήνα των αρχών του 20^{ου} αιώνα θέλει όλες τις κατηγορίες εργαζομένων – πλην των βιομηχανικών εργατών – προσκολλημένους σε μεσοαστικές συνοικίες και στο κέντρο της πόλης, δημιουργώντας μια απατηλή εικόνα ανάμειξης των κοινωνικών τάξεων. Οι βιομηχανικές ζώνες, ο σιδηρόδρομος, η Ακρόπολη, ο Λυκαβηττός, το Στάδιο και ορισμένοι εμπορικοί δρόμοι και μεγάλες οδικές αρτηρίες, αποτελούσαν τα φυσικά όρια που διαχωρίζουν τις κοινωνικές τάξεις της Αθήνας και του Πειραιά. Οι εργάτες ήταν απόντες επειδή ακριβώς δεν ήταν ορατοί. Ζούσαν στοιβαγμένοι σε άθλιες, χωρίς καμιά υποδομή κοινότητες του κέντρου της πόλης μέσα στη ρυπαρή ατμόσφαιρα των εργοστασίων και των κεντρικών σταθμών, κοντά σε λιμνάζοντα νερά, προκειμένου να μεταβαίνουν περπατώντας στους χώρους εργασίας τους. Στις πιο απόκεντρες γειτονιές της πόλης κατοικούσαν πίσω από λόφους, πάρκα και έλη έξω από τα όρια του επίσημου σχεδίου πόλης.

Συμπερασματικά, δύναται να ειπωθεί ότι κατανομή του οικιστικού χώρου δημιουργεί τρεις επιμέρους οικιστικές καταστάσεις για την εργατική τάξη της Αθήνας των αρχών του 20^{ου} αιώνα: α) τους ενοίκους των βιομηχανικών οικισμών, β) τους ιδιοκατοικούντες σε λαϊκές γειτονιές, αυθαίρετης αυτοστέγασης – όπως στην περίπτωση των Αναφιώτικων και του Προαστίου – και γ) τους ενοικιαστές στο οικιστικό απόθεμα της ιδιωτικής αγοράς, οι οποίοι είναι και οι πολυπληθέστεροι. Το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα της εργατικής τάξης της πρωτεύουσας έπρεπε να εισέλθει στους μηχανισμούς της κυρίαρχης αγοράς προκειμένου να επιλύσει το στεγαστικό του πρόβλημα εξηγείται από την παντελή έλλειψη διαρθρωμένων βιομηχανικών οικισμών και επαγγελματικών συνοικιών που να ενδείκνυνται για την

---

⁸¹ Λίλα Λεοντίδου, «*Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*», σελ.137

εγκατάστασή του. Η ανωτέρω έλλειψη οφείλεται στο ότι καθ όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, εγχώρια αριστοκρατία – η μεταπρατική αστική τάξη των παροικιών καθώς και οι πρώτοι έποικοι της πρωτεύουσας – είχαν εξασφαλίσει τον πλήρη έλεγχο της αστικής γης, ιδιοποιούμενοι – ως μικροί ή μεγάλοι γαιοκτήμονες, το αστικό έδαφος όλων εκείνων των περιοχών στις οποίες ήταν δυνατή η οικιστική επέκταση. Επομένως, ελέω και της σταδιακής επικράτησης του καπιταλισμού, η στέγη αποτελεί το πλέον εμπορεύσιμο προϊόν ενώ ο τόπος κατοικίας συναρτάται άμεσα από τη δυνατότητα πληρωμής του ανάλογου ενοικίου. Θα περίμενε κάποιος ότι η απόλυτη ακτημοσύνη του περιστασιακού προλεταριάτου σε συνδυασμό με την απουσία οργανωμένης κρατικής, στεγαστικής πολιτικής και την εμπορευματοποίηση της στεγαστικής αγοράς θα δημιουργούσε οξύτατο στεγαστικό πρόβλημα και γενικότερα μια εκρηκτική κοινωνική πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν συνέβη στην Αθήνα της εποχής, εφόσον αυτός ακριβώς ο περιστασιακός χαρακτήρας του αθηναϊκού προλεταριάτου αποτέλεσε και τη βαλβίδα ασφαλείας απέναντι σε φαινόμενα κοινωνικής έκρηξης. Η χρήση της Αθήνας και του Πειραιά ως ενδιάμεσων σταθμών και η συνεχής μεταναστευτική ροή – κυρίως προς τις Η.Π.Α. – απέτρεψε την οποιαδήποτε επικίνδυνη όξυνση του στεγαστικού προβλήματος της εργατικής τάξης στην ελληνική πρωτεύουσα.

4.2. Η Αθήνα του Μεσοπολέμου

Έχει ήδη γίνει μνεία σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας μελέτης αναφορικά με την ιστορική σπουδαιότητα της μεσοπολεμικής περιόδου, τόσο για την ελληνική όσο και την παγκόσμια ιστοριογραφία εν γένει. Σε εθνικό επίπεδο, το γεγονός το οποίο σημαδεύει - όσο κανένα άλλο - την εν λόγω χρονική περίοδο τη χώρα, είναι η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και ο επακόλουθος ενταφιασμός της Μεγάλης Ιδέας, που ήταν κυρίαρχη και καθόριζε – σε μεγάλο βαθμό – την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, μέχρι και το 1922. Απόρροια, επίσης, της Μικρασιατικής Καταστροφής ήταν ο τερματισμός της επί χιλιετιών, αδιάλειπτης ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία, γεγονός που επικυρώθηκε μέσα από το μαζικό διωγμό των Μικρασιατών Ελλήνων και τη μετεγκατάστασή τους στην Ελλάδα διαμορφώνοντας, έτσι, τη σύγχρονη εικόνα της χώρας τόσο από άποψη έκτασης της εδαφικής επικράτειας όσο και κοινωνικής σύνθεσης τους πληθυσμού. Με την είσοδο των Μικρασιατών προσφύγων σφυρηλατείται – σταδιακά – η σημερινή μορφή της

Ελλάδας, αφού τότε είναι η περίοδος κατά την οποία οριστικοποιούνται τα εθνικά σύνορα, στο σημείο που βρίσκονται έως και σήμερα, καθώς επίσης τότε είναι που – για πρώτη φορά – το σύνολο του ελληνισμού περικλείεται εντός των εθνικών συνόρων ενώ οι ελληνικές παροικίες του εξωτερικού, παρακμάζουν ή ακόμη και διαλύονται.

Όπως είναι φυσικό, η είσοδος στη χώρα ενός – και πλέον – εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων προκαλεί κοσμογονικές αλλαγές σε κάθε γωνιά της ελληνικής επικράτειας, ωστόσο, το μέρος στο οποίο εντοπίζονται τα οξύτερα προβλήματα και επέρχεται η σημαντικότερη μεταβολή, δεν είναι άλλο από την πρωτεύουσα της χώρας. Οι επιπτώσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής καθώς και ο μετασχηματισμός που προκάλεσε το επακόλουθο προσφυγικό κύμα στη δομή και την όψη του αθηναϊκού αστικού χώρου, αποτελούν και το κύριο αντικείμενο ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας. Επιπρόσθετα, στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται και η επαλήθευση τόσο της αρχικής όσο και της δευτερεύουσας υπόθεσης εργασίας, οι οποίες αφορούν αφ' ενός στο κατά πόσο η ραγδαία αστικοποίηση που γνώρισε η μεσοπολεμική Αθήνα συνοδεύτηκε και από την ανάλογη όξυνση του κοινωνικού διαχωρισμού στον αθηναϊκό αστικό χώρο και αφ' ετέρου στο εάν ο Μεσοπόλεμος υπήρξε εκείνη η χρονική περίοδος κατά την οποία διαμορφώθηκαν και παγιώθηκαν τα πολεοδομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη σημερινή Αθήνα.

4.2.1 Η Μικρασιατική Καταστροφή και το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης

Δεν χωρά αμφιβολία ότι το ιστορικό γεγονός το οποίο στιγμάτισε όσο κανένα άλλο την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα είναι η εθνική συμφορά της Μικρασιατικής Καταστροφής. Σε αντίθεση με τον υπόλοιπο κόσμο, όπου η μεσοπολεμική περίοδος εκκινεί με την υπογραφή της Συνθήκης των Βερσαλλιών – η οποία σηματοδοτεί τη συνθηκολόγηση της Γερμανίας και την οριστική παύση των εχθροπραξιών του Α Παγκοσμίου Πολέμου – στην Ελλάδα, ο Μεσοπόλεμος ξεκινά – χρονικά – το Σεπτέμβριο του 1922 οπότε και τερματίζεται ο ελληνο-τουρκικός πόλεμος, με την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία και τον επακόλουθο, μαζικό, εκτοπισμό των ελληνικών πληθυσμών της περιοχής οι οποίοι κατευθύνονται, πλέον, προς το Ελληνικό Κράτος. Έχει προηγηθεί εκτενής αναφορά

στην ιστορική σπουδαιότητα της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου με κυριότερη την οριστική και αμετάκλητη απώλεια των εδαφών της Μικράς Ασίας και τον ξεριζωμό της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού πληθυσμού σε μια περιοχή στην οποία η ελληνική παρουσία υπήρξε μακραίωνη και διαρκής.

Ο εν λόγω μαζικός διωγμός των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας και η μετεγκατάστασή τους στην επικράτεια του Ελληνικού Κράτους υπήρξε, ωστόσο, η πλέον σημαίνουσα επίπτωση – σπουδαιότερη ακόμα και από τον οριστικό ενταφιασμό της Μεγάλης Ιδέας – η οποία και θα σημαδέψει την καθημερινή ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων ενώ, παράλληλα, θα μεταβάλλει εκ βάθρων τη φυσιογνωμία του Ελληνικού Κράτους από πλευρά οικονομική, κοινωνική, πολιτισμική καθώς και δημογραφική. Παρά το γεγονός ότι ήδη από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-13 κατέφθαναν στην Ελλάδα αλλεπάλληλα προσφυγικά κύματα Ελλήνων της Βαλκανικής Χερσονήσου – λόγω των εκεί εντεινόμενων τοπικών εθνικισμών – το προσφυγικό ρεύμα που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 αποτέλεσε μια άνευ προηγουμένου πρόκληση και δοκιμασία, τόσο για την ελληνική κοινωνία όσο και για την εγχώρια κρατική μηχανή καθώς - αμφότερες - βρίσκονταν αντιμέτωπες με το titanic έργο της αποκατάστασης ενός τεράστιου αριθμού Μικρασιατών προσφύγων.

Οι αριθμοί είναι αποκαλυπτικοί και μαρτυρούν την τεράστια έκταση που εξέλαβε το προσφυγικό κύμα προς την Ελλάδα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Υπολογίζεται, ότι έως και το 1922 και πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή είχαν εισέλθει στη χώρα 151.892 ομογενείς οι οποίοι προέρχονταν – κατά κύριο λόγο – από τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού καθώς εξαναγκάστηκαν, ουσιαστικά, να τραπούν σε φυγή λόγω του διαρκώς εντεινόμενου εθνικισμού στις Βαλκανικές και τις παρά τον Δούναβη χώρες στις οποίες διέμεναν μέχρι τότε⁸². Ωστόσο, οι προαναφερθέντες αριθμοί πραγματικά ωχριούν συγκριτικά με τον όγκο του μεταναστευτικού ρεύματος το οποίο διοχετεύθηκε προς την Ελλάδα την επαύριο της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου και της ολοκληρωτικής καταστροφής της πόλης της Σμύρνης. Εκτιμάται ότι κατά την περίοδο που ακολούθησε την ήττα του ελληνικού στρατού τον Αύγουστο του 1922 εισήλθαν στη χώρα 1.069.957 Μικρασιάτες πρόσφυγες. Μόνο κατά τη διάρκεια τεσσάρων μηνών, και πιο συγκεκριμένα από το

---

⁸² Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»* σελ.26

τέλος Αυγούστου έως και το Δεκέμβριο του 1922, εισέρευσαν στον Ελλαδικό χώρο 920.000 πρόσφυγες, αριθμοί που καταδεικνύουν τόσο τη μαζικότητα όσο και τη ραγδαιότητα του εν λόγω ιστορικού γεγονότος⁸³.

Με βάση τα ανωτέρω, καθίσταται κάτι παραπάνω από σαφής η τεράστια πρόκληση με την οποία ήρθαν αντιμέτωπες οι κρατικές αρχές της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Η ελληνική πολιτεία κλήθηκε να αντιμετωπίσει με ταχύτητα, οργάνωση αλλά και σύνεση, ένα κατακλυσμιαίου χαρακτήρα μεταναστευτικό κύμα που έθετε εν απειλή την πολιτική, οικονομική και κοινωνική σταθερότητα της χώρας. Το έργο της αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων που καλούνταν να φέρουν – επιτυχώς – εις πέρας οι ελληνικές αρχές, ήταν πραγματικά titanic: η μαζική εισροή του προσφυγικού ρεύματος είχε ως αποτέλεσμα πραγματικός πληθυσμός της χώρας να αυξηθεί κατά 23,68% από το 1920 έως το 1928⁸⁴. Εντός των πλαισίων της εν λόγω δημογραφικής «έκρηξης», ο χώρος του λεκανοπεδίου της Αττικής δέχθηκε 225.000 πρόσφυγες, αριθμός που αντιστοιχεί στο 20% περίπου του συνολικού προσφυγικού πληθυσμού που μετανάστευσε στον Ελλαδικό χώρο⁸⁵.

Όπως ήταν αναμενόμενο η εισδοχή ενός τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων μέσα σε ένα εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα, επέφερε τεράστιες μεταβολές τόσο δημογραφικές, όσο και χωροταξικές σε όλους τους οικισμούς ανά την επικράτεια. Ωστόσο, οι εν λόγω μεταβολές υπήρξαν περισσότερο αισθητές στον αστικό χώρο της ελληνικής πρωτεύουσας, αλλάζοντας εκ θεμελίων τη «φυσιογνωμία» της. Πιο συγκεκριμένα, έως και το 1920 η πολεοδομική ανάπτυξη στο λεκανοπέδιο της Αθήνας ήταν διπολική, καθώς οι δύο βασικοί πόλοι δημογραφικής και οικονομικής ανάπτυξης ήταν οι Δήμοι της Αθήνας και του Πειραιά ενώ – αντίθετα – στους υπόλοιπους οικισμούς του λεκανοπεδίου, δεν διέμενε παρά ελάχιστον αριθμός κατοίκων. Η ενίσχυση του συγκεκριμένου συστήματος διπολικής ανάπτυξης στην Αττική, φανερώνεται από πολύ νωρίς, μέσω της σιδηροδρομικής σύνδεσης μεταξύ

---

⁸³ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»* σελ.26

⁸⁴ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»* σελ.83

⁸⁵ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»* σελ.83

της πρωτεύουσας και του επινείου της, η οποία λαμβάνει χώρα το Φεβρουάριο του 1869⁸⁶.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τη Μικρασιατική Καταστροφή και – κατά κύριο λόγο – η μαζική προσφυγική εισροή στη χώρα, μετέβαλλαν άρδην το προαναφερθέν σύστημα διπολικής ανάπτυξης που εντοπίζονταν στο λεκανοπέδιο της Αττικής. Τα στατιστικά στοιχεία των δύο επίσημων, εθνικών απογραφών πληθυσμού οι οποίες διενεργήθηκαν κατά τη μεσοπολεμική περίοδο τα έτη 1928 και 1940 επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές. Ειδικότερα, ο πληθυσμός ο οποίος διέμενε εκτός των ορίων των δύο μεγάλων δήμων – Αθηναίων και Πειραιώς – του λεκανοπεδίου έφτασε να αντιπροσωπεύει το 27,98% του συνόλου το 1928, ενώ το 1940 το εν λόγω ποσοστό ανήλθε στο 40,32% του συνόλου⁸⁷. Η εγκατάσταση ενός σημαντικού αριθμού Μικρασιατών προσφύγων στο λεκανοπέδιο της Αττικής συνέβαλλε τα μέγιστα στη δημιουργία ενός νέου, πολυκεντρικού αστικού τοπίου καθώς οι πρόσφυγες – στη συντριπτική τους πλειονότητα – εγκαταστάθηκαν σε συνοικισμούς οι οποίοι βρίσκονταν στις παρυφές των δήμων της Αθήνας και του Πειραιά οδηγώντας, έτσι, στη δημογραφική γιγάντωση των συγκεκριμένων οικισμών οι οποίοι αναδεικνύονται, πλέον, σε σημαντικούς πόλους αστικής ανάπτυξης για το αθηναϊκό λεκανοπέδιο.

Ενδεικτικά της πληθυσμιακής «έκρηξης» που συντελέστηκε στις περιοχές των παρυφών των δήμων της Αθήνας και του Πειραιά είναι τα στατιστικά στοιχεία που προκύπτουν από τις απογραφές πληθυσμού των ετών 1920, 1928 και 1940, που φανερώνουν την αλματώδη δημογραφική ανάπτυξη της αστικής περιφέρειας της Αθήνας, τη σημαντική αύξηση που σημειώθηκε στο Δήμο Αθηναίων και τη στασιμότητα η οποία παρατηρήθηκε στο Δήμο του Πειραιά. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των ετών 1920 και 1928 παρατηρείται για το δήμο της Αθήνας μια πληθυσμιακή αύξηση της τάξης του 31,36% που ισοδυναμεί με ποσοστιαία, ετήσια αύξηση 3,47%. Αντίστοιχα, μεταξύ των ετών 1928 και 1940 η πληθυσμιακή μεγέθυνση ανήλθε στο 25,08% που αναλογεί σε ετήσια, ποσοστιαία αύξηση της τάξης του 1,88%⁸⁸. Οι ρυθμοί πληθυσμιακής ανάπτυξης στο δήμο της Αθήνας -

---

⁸⁶ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους» σελ.98

⁸⁷ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους» σελ.98

⁸⁸ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους» σελ.98

παρότι υψηλοί - υστερούν σημαντικά, ωστόσο, σε σύγκριση με τους αντίστοιχους των υπόλοιπων οικισμών του λεκανοπεδίου. Ειδικότερα, οι ρυθμοί δημογραφικής αύξησης των οικισμών στην περιφέρεια της πρωτεύουσας ήταν, για τις περιόδους 1920-1928 και 1928-1940, 76,03% και 40,95% αντίστοιχα ενώ οι ισοδύναμες, ποσοστιαίες, ετήσιες αυξήσεις 7,32% και 2,90% αντίστοιχα⁸⁹.

Με βάση τα ανωτέρω, καθίσταται κάτι παραπάνω από εμφανής η δημογραφική δυναμική που αναπτύσσουν οι οικισμοί που βρίσκονται στις παρυφές των πόλεων της Αθήνας και του Πειραιά, απόρροια της εγκατάστασης σε αυτούς ενός σημαντικού τμήματος του προσφυγικού πληθυσμού που κατέφυγε στο χώρο της πρωτεύουσας. Άμεσο αποτέλεσμα της προαναφερθείσας δημογραφικής δυναμικής που παρατηρείται στις παρυφές της πόλης, σε συνδυασμό με την ηπιότερη ή και στάσιμη – πληθυσμιακά – εξέλιξη της Αθήνας και του Πειραιά, είναι η ανάδειξη ενός νέου, πολυκεντρικού αστικού χώρου στο λεκανοπέδιο της Αττικής και η μετατροπή του σε ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα, αποκτώντας έτσι για πρώτη φορά την εικόνα την οποία διατηρεί έως και σήμερα. Η μόνιμη εγκατάσταση χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων στην πρωτεύουσα οδήγησε στη γιγάντωση των – μέχρι πρότινος – χωριών που βρίσκονταν στις παρυφές της Αθήνας και του Πειραιά και εν τέλει στη χωροταξική ένωση των δύο κύριων αστικών πόλων, δημιουργώντας έναν συνεχή και ενιαίο πολεοδομικό ιστό ο οποίος προσιδιάζει σε αυτόν που είναι γνωστός σήμερα.

Δύναται, επομένως, να ειπωθεί ότι η περίοδος έναρξης της μεσοπολεμικής περιόδου, η οποία κυριαρχείται από το ιστορικό γεγονός της Μικρασιατικής Καταστροφής και του επακόλουθου προσφυγικού κύματος, αποτελεί ένα σημείο-τομή στα πολεοδομικά και δημογραφικά τεκταινόμενα της Αθήνας. Η έλευση των προσφυγικών πληθυσμών μετά το 1922 μετέβαλλε ουσιωδώς τον τρόπο αστικοποίησης στο λεκανοπέδιο μετατρέποντας την προϋπάρχουσα διπολική ανάπτυξη μεταξύ Αθήνας και Πειραιά, σε μια ομοιογενή – χωροταξικά – πληθυσμιακή κατανομή. Η Αθήνα του 1920 ήταν μια πολύ αραιοκατοικημένη πόλη στην οποία η αναλογία του πληθυσμού ως προς την έκταση που καταλάμβανε ο αστικός χώρος, ήταν ιδιαίτερα μικρή. Σε αντιδιαστολή, η Αθήνα των αρχών του Μεσοπολέμου – το 1922 – ήταν η Αθήνα της μαζικής προσφυγικής εισροής, η οποία μετατρέπεται σε μια πόλη με αυξημένες πληθυσμιακές πυκνότητες, ένα αστικό

---

⁸⁹ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους» σελ.98

κέντρο του οποίου οι τριγύρω αγροτικοί οικισμοί, μετατρέπονται εν ριπή οφθαλμού σε αστικά προάστια, δημιουργώντας ένα ενιαίο αστικό πλέγμα, ένα πολεοδομικό συνεχές και εν τέλει, το πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας όπως αυτό είναι γνωστό έως και σήμερα.

4.2.2 Η προσφυγική αποκατάσταση

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η Ελλάδα την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922 κλήθηκε να ανταποκριθεί στην titάνια πρόκληση που συνιστούσε το έργο της αποκατάστασης των Μικρασιατών προσφύγων. Το εν λόγω προσφυγικό ρεύμα που εισέρευσε στη χώρα, ήταν πρωτοφανούς έκτασης καθώς κατά την περίοδο 1922-1923, μέσα σε έναν μόλις χρόνο, 1,3 εκατομμύρια πρόσφυγες εισήλθαν στην Ελλάδα, οδηγώντας σε απότομη αύξηση του πληθυσμού κατά 18%⁹⁰. Το Ελληνικό Κράτος, οι τοπικοί φορείς καθώς και μια σειρά διεθνών οργανισμών (όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός) κινητοποιήθηκαν με πρωτοφανή – για τα ελληνικά δεδομένα – αμεσότητα προκειμένου να αρθούν στο ύψος της εξόχως επείγουσας περίπτωσης. Τους πρώτους μήνες μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα οι πρόσφυγες εγκαθίστανται πραγματικά όπου είναι δυνατό: από βαγόνια τρένων και αυτοσχέδια παραπήγματα κατασκευασμένα από τενεκέδες και ξύλο, έως και το δημοτικό θέατρο της Αθήνας, σε κάθε θεωρείο του οποίου στεγάζεται και από μια προσφυγική οικογένεια⁹¹. Τα ανωτέρω περιστατικά καταδεικνύουν με τον πλέον παραστατικό τρόπο το μέγεθος του προσφυγικού ρεύματος καθώς και την εξαιρετική ανάγκη άμεσης αποκατάστασης του μικρασιατικού προσφυγικού πληθυσμού. Η εικόνα ενός τεράστιου αριθμού ανθρώπων οι οποίοι στοιβαγμένοι και κάτω από άθλιες κυριολεκτικά συνθήκες, προσπαθούν να επιβιώσουν στο νέο για εκείνους περιβάλλον αποτελούσε πραγματικά μια ωρολογιακή βόμβα που απειλούσε να τινάξει στον αέρα τη συνοχή της μεσοπολεμικής ελληνικής κοινωνίας.

Σημείο-σταθμό για τη διαδικασία της προσφυγικής αποκατάστασης αποτέλεσε η ίδρυση από την ελληνική κυβέρνηση του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων

---

⁹⁰ Λίλα Λεοντίδου, « *Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*», σελ.151

⁹¹ Λίλα Λεοντίδου, « *Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*», σελ.154

(Τ.Π.Π.) στις 3.11.1922,⁹² οπότε και ξεκινά η κατασκευή των πρώτων υποτυπωδών κατοικιών όπως καλύβες, σκηνές καθώς και τεράστιες παράγκες οι οποίες αρχίζουν να «πλημμυρίζουν» τις ελληνικές πόλεις και – κυρίως – την πρωτεύουσα και που καλούνταν να στεγάσουν έναν σημαντικό αριθμό προσφύγων. Ένα ακόμη σημείο-καμπή στη διαδικασία της προσφυγικής αποκατάστασης αποτέλεσε η δημιουργία το 1924 της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) η οποία αποτελεί πλέον την εποπτεύουσα και την καθ' ύλη αρμόδια αρχή, κληθείσα να φέρει επιτυχώς εις πέρας το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης⁹³. Η ΕΑΠ αποτελεί έναν τυπικά αυτόνομο, υπερεθνικό οργανισμό ο οποίος, ωστόσο, λειτουργεί υπό την άμεση εποπτεία και καθοδήγηση της Κοινωνίας των Εθνών, κατόπιν συμφωνίας της τελευταίας με την ελληνική κυβέρνηση. Η ΕΑΠ από το 1924, όταν και ιδρύεται, έως και το 1925 λειτουργεί παράλληλα με το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων το οποίο την ίδια χρονιά τερματίζει τη λειτουργία του⁹⁴.

Με βάση και το Πρωτόκολλο της Γενεύης, αποστολή της ΕΑΠ δεν είναι η προσωρινή περίθαλψη των προσφύγων αλλά η συνολική, οριστική και αμετάκλητη αποκατάστασή τους σε παραγωγικούς τομείς της οικονομίας. Προς την επίτευξη του ανωτέρω σκοπού διοχετεύεται το σύνολο των διαθέσιμων κεφαλαίων της ΕΑΠ, με όρο την τελική εξόφληση των χορηγούμενων δανείων από τους πρόσφυγες. Επομένως ο προσφυγικός πληθυσμός, είτε της υπαίθρου είτε των πόλεων, βρίσκεται εξ' αρχής χρεωμένος στο κράτος. Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων αποτελεί κύριο μέλημα της ΕΑΠ καθώς το 67% των διαθέσιμων κεφαλαίων της διοχετεύθηκαν προς αυτή. Η αστική αποκατάσταση απορρόφησε μόλις το 20% των κεφαλαίων, τα οποία διατέθηκαν – σχεδόν αποκλειστικά – στην Αθήνα και τον Πειραιά⁹⁵. Το έργο της ΕΑΠ, τόσο ως προς την αστική όσο και ως προς την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, τελειώνει το 1930 οπότε και εξαντλούνται οι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι της επιτροπής. Πέρα από το έργο της ΕΑΠ, παράλληλη

---

⁹² Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.154

⁹³ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.154

⁹⁴ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.154

⁹⁵ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.228

δραστηριότητα ως προς την προσφυγική αποκατάσταση αναπτύσσει και το ίδιο το Ελληνικό Κράτος μέσω φορέων όπως το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεων, το οποίο και επιφορτίζεται με το όλο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων, μετά και τη διάλυση της ΕΑΠ⁹⁶.

Πρώτιστο μέλημα τόσο της ΕΑΠ όσο και του Ελληνικού Κράτους ήταν η κατά το δυνατόν εκτενέστερη εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην ύπαιθρο και όχι στα αστικά κέντρα. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο η αγροτική αποκατάσταση τέθηκε σε άμεση προτεραιότητα, θέτοντας έτσι την αστική προσφυγική αποκατάσταση σε δεύτερη μοίρα. Για το έργο της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων διατέθηκαν συνολικά 9.350.000, περίπου, στρέμματα εκ των οποίων τα 8.500.000 παραχωρήθηκαν από το Ελληνικό Δημόσιο προς την ΕΑΠ ως αναπαλλοτρίωτη ιδιοκτησία της⁹⁷. Πρόκειται, ως επί το πλείστον, για εκτάσεις που εγκατέλειψαν οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, αλλά και για απαλλοτριωθείσες ή επιταχθείσες από το κράτος εκτάσεις. Η προτεραιότητα που δόθηκε ως προς την αγροτική, προσφυγική αποκατάσταση είχε ως αποτέλεσμα έναν νέο εποικισμό του Ελλαδικού χώρου μέσω της εμφάνισης πολλών νέων αγροτικών οικισμών στην ύπαιθρο, ιδίως στη Βόρεια Ελλάδα όπου και χωροθετήθηκε το 80% των νέων αγροτικών οικισμών⁹⁸. Απόρροια του ανωτέρω εποικισμού της υπαίθρου υπήρξε η δημιουργία 2.000 οικισμών στους οποίους και στεγάστηκαν, περίπου, 150.000 προσφυγικές οικογένειες⁹⁹. Η αγροτική, προσφυγική αποκατάσταση συντέλεσε, χωρίς αμφιβολία, στη συγκράτηση του πληθυσμού στην ύπαιθρο μέσω μιας διαδικασίας «αγροτοποίησης» που βασίστηκε στην ιδιοκτησία και καλλιέργεια μικρών, αγροτικών εκτάσεων – αποτέλεσμα των προγενέστερων αγροτικών μεταρρυθμίσεων του 1871 και του 1917 – και που απέτρεψε, στο μέτρο του δυνατού, τη βίαιη γιγάντωση των ελληνικών αστικών κέντρων θέτοντας, έτσι, εν αμφιβόλω τη συνοχή της ελληνικής κοινωνίας.

---

⁹⁶ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.154-155

⁹⁷ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.155

⁹⁸ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.156

⁹⁹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.156

Στο σημείο αυτό, λοιπόν, γεννάται ένα εύλογο ερώτημα εφόσον τόσο η ΕΑΠ όσο και το Ελληνικό Κράτος είχαν αποδώσει μεγαλύτερη βαρύτητα στην αγροτική παρά στην αστική αποκατάσταση των προσφύγων, τότε πως εξηγείται η δημογραφική γιγάντωση των ελληνικών πόλεων – και κυρίως της πρωτεύουσας – την επαύριο της Μικρασιατικής Καταστροφής και της εισροής ενός – και πλέον – εκατομμυρίου προσφύγων στη χώρα; είναι γεγονός ότι πρώτα η Αθήνα – πρωτίστως -, ο Πειραιάς και η Θεσσαλονίκη ήταν τα σημαντικότερα αστικά συγκροτήματα στη διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων. Ειδικότερα το διάστημα 1920-1928 ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας διπλασιάστηκε, εμφανίζοντας μέσο, ετήσιο ρυθμό αύξησης 7,4%, γεγονός που συνέβαινε πρώτη φορά στα ιστορικά χρονικά της πόλης¹⁰⁰. Οι ρυθμοί αστικοποίησης επιβραδύνονται κατά τη δεκαετία του 1930, για να φθάσουν σε πολύ χαμηλά επίπεδα τη δεκαετία του 1940, επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο την καταλυτική επίδραση της προσφυγικής εισροής, αναφορικά με τη δημογραφική «έκρηξη» που γνώρισε η ελληνική πρωτεύουσα.

Αξίζει, ωστόσο, στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι η πληθυσμιακή μεγέθυνση της Αθήνας δεν οφείλεται κατ' αποκλειστικότητα στους πρόσφυγες. Ο εξαιρετικά ταχύς, μέσος ετήσιος ρυθμός δημογραφικής ανάπτυξης, της τάξης του 7,4% που σημειώθηκε την περίοδο 1920-1928, δημιουργήθηκε κατά 4,4% από πρόσφυγες και κατά 3% από γηγενείς πληθυσμούς¹⁰¹ λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης από τις φτωχότερες, επαρχιακές πόλεις προς την πρωτεύουσα με σκοπό την αναζήτηση καλύτερων προοπτικών εργασίας και διαβίωσης, από τη στιγμή μάλιστα που έπαψε να υπάρχει η ασφαλιστική δικλείδα της υπερατλαντικής μετανάστευσης, λόγω των σχετικών περιορισμών που επέβαλλαν οι Η.Π.Α, το 1920. Επομένως το 1928, έτος κατά το οποίο η διαδικασία της ραγδαίας μεσοπολεμικής αστικοποίησης στην Ελλάδα δείχνει να οδεύει προς το τέλος της, η κατανομή του ελληνικού, αστικού πληθυσμού ήταν η ακόλουθη: γηγενείς 39%, πρόσφυγες 27,7% και εσωτερικοί μετανάστες 33,3%¹⁰².

Ιδιαίτερης μνείας χρήζει στο σημείο αυτό το γεγονός ότι, παρ' όλο που η εισροή των προσφύγων ήταν εντυπωσιακή κατά τη δεκαετία του 1920, δεν θα πρέπει να

---

¹⁰⁰ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.156

¹⁰¹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.164

¹⁰² Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.156

υποεκτιμάται η σημασία της επόμενης δεκαετίας, αυτής του 1930, οπότε και η πρωτεύουσα εξελίσσεται σε πολεοδομικό συγκρότημα με πληθυσμό που ξεπερνά το ένα εκατομμύριο κατοίκους, ενώ παράλληλα ενισχύεται η πρωτοκαθεδρία της στο ελληνικό αστικό δίκτυο. Πιο συγκεκριμένα, ο συσχετισμός των τριών μεγαλύτερων αστικών κέντρων της χώρας (Αθήνα: Θεσσαλονίκη: Πάτρα) επιδεινώνεται από 100:40:12 το 1920, σε 100:25:7 το 1940¹⁰³. Τη δεκαετία του 1940 στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας συγκεντρώνεται το 15% του συνολικού πληθυσμού της χώρας και το 46,5% του αστικού πληθυσμού, ποσοστά πρωτόγνωρα για τη μέχρι τότε ιστορία της Ελλάδας¹⁰⁴. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο τα ποσοστά αστικοποίησης της Ελλάδας ήταν υψηλότερα σε σύγκριση με τις περισσότερες χώρες της περιφέρειας αλλά, παρ' όλα αυτά, πόρρω απείχαν από τα αντίστοιχα ποσοστά των προηγμένων, καπιταλιστικών κρατών. Μπορεί, όπως αναφέρθηκε ήδη, η διαδικασία της αγροτικής εξόδου και της εσωτερικής μετανάστευσης στην Ελλάδα να έλκουν τις «ρίζες» τους στη μεσοπολεμική περίοδο, ωστόσο, το εν λόγω φαινόμενο θα λάβει πραγματικά μαζικές διαστάσεις και θα φτάσει στο αποκορύφωμά του, μεταπολεμικά, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950, του 1960 και του 1970¹⁰⁵.

Συνοψίζοντας, δεν χωρά αμφισβήτηση το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1920, λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και του επακόλουθου προσφυγικού ρεύματος, η Ελλάδα γνώρισε τη μαζικότερη κινητοποίηση στην οικιστική της ιστορία, καθώς ένα πλήθος φορέων, τόσο του Ελληνικού Κράτους όσο και του εξωτερικού, συνεργάστηκαν για να φέρουν επιτυχώς εις πέρας το titanic έργο της προσφυγικής αποκατάστασης. Αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα τέτοιων φορέων είναι η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) – η οποία αποτελεί ουσιαστικά προέκταση του κρατικού μηχανισμού – αναλαμβάνοντας ένα σημαντικό τμήμα της προσφυγικής αποκατάστασης, το Υπουργείο Πρόνοιας - το οποίο δρούσε από κοινού με το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων – κατασκευάζοντας, εντός μιας τριετίας, 22.337

---

¹⁰³ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.158-159

¹⁰⁴ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.159

¹⁰⁵ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.159-160

οικήματα¹⁰⁶. Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων λειτούργησε έως και το Μάιο του 1925, οπότε και αντικαταστάθηκε από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ)¹⁰⁷.

Η ΕΑΠ, από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 και έπειτα, έδωσε απόλυτη προτεραιότητα στην αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων ενώ, ταυτόχρονα, για την αποκατάσταση των αστών προσφύγων προτιμήθηκαν τα επαρχιακά, αστικά κέντρα έναντι της πρωτεύουσας. Ενδεικτικό της συγκεκριμένης πολιτικής είναι το γεγονός ότι έως και το 1930 η ΕΑΠ είχε αποκαταστήσει μόνο το 19,4% των προσφύγων που ζούσαν στην Αθήνα και το 62,86% εκείνων που ζούσαν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, αντανακλώντας έτσι την ισχυρή θέληση της επιτροπής για αποκέντρωση του πληθυσμού από την Αθήνα και τον Πειραιά¹⁰⁸. Με τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930 το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης περιέρχεται στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Πρόνοιας. Η προαναφερθείσα πληθώρα φορέων που δημιουργήθηκαν για την προσφυγική, στεγαστική αποκατάσταση όσο, κυρίως, η αργαστή συνεργασία μεταξύ των συγκεκριμένων φορέων αποτελούν, αναμφίβολα, ένα εξαιρετικό στοιχείο της μεσοπολεμικής, πολεοδομικής και οικιστικής ανάπτυξης.

Τέλος, εξέχουσας σημασίας είναι και το νομοθετικό έργο που παρήχθη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 και του οποίου σκοπός ήταν η κατά το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη θεσμική θωράκιση των αστικών κέντρων της χώρας, μέσω πλειάδας οικιστικών και πολεοδομικών παρεμβάσεων, που στόχευαν στην όσο το δυνατόν πιο συγκροτημένη ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων, που τόσο υπέφεραν από τη δημογραφική «έκρηξη» που προκάλεσε η εισροή του μεταναστευτικού ρεύματος. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέσα σε έναν μόλις χρόνο, το 1926, θεσμοθετήθηκαν 130 νόμοι και 525 νομοθετικά διατάγματα¹⁰⁹. Δεν χωρά αμφιβολία ότι η σημερινή, ελληνική πολεοδομική και οικιστική πολιτική διαμορφώθηκε στην Ελλάδα της εποχής του Μεσοπολέμου, καθώς ήταν τη δεκαετία του 1920 που ψηφίστηκαν μια

---

¹⁰⁶ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.204

¹⁰⁷ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.204

¹⁰⁸ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.230-231

¹⁰⁹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.203

σειρά θεμελιώδεις νόμοι στους οποίους βασίστηκε η μεταπολεμική, πολεοδομική και οικιστική ανάπτυξη στην Ελλάδα. Ακολουθεί μια συνοπτική αναφορά στα σπουδαιότερα από τα εν λόγω νομοθετήματα, ενώ εκτενέστερη ανάλυσή τους θα ακολουθήσει σε επόμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας. Το Νομοθετικό Διάταγμα (ΝΔ) 17.7.1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών» δημιούργησε το όλο πλαίσιο του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού. Ο νόμος 3741/1929 «περί της ιδιοκτησίας κατά ορόφους» με τον οποίο θεσμοποιείται η οριζόντιος ιδιοκτησία, οδηγώντας στην εμφάνιση του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας στην Ελλάδα. Τέλος, επίσης το 1929, εκδόθηκε διάταγμα «περί γενικού οικοδομικού κανονισμού του κράτους» που καθόριζε κοινούς κανόνες για τη δόμηση των κτιρίων για όλη τη χώρα¹¹⁰.

4.2.3. Ο πολεοδομικός, οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός της μεσοπολεμικής Αθήνας

4.2.3.1. Πολεοδομικός μετασχηματισμός

Έχει ήδη γίνει εκτενής αναφορά στη σπουδαιότητα της μεσοπολεμικής περιόδου αναφορικά με τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης στον ελλαδικό χώρο. Έχει, επίσης, τονιστεί ότι η εν λόγω σπουδαιότητα εδράζεται σε ένα εξέχουσας σημασίας ιστορικό γεγονός που δεν είναι άλλο από το ορμητικό προσφυγικό κύμα που προκάλεσε η κατάρρευση του ελληνικού μετώπου στη Μικρά Ασία και που αποτέλεσε θρυαλλίδα κοσμογονικών αλλαγών και ανακατατάξεων, στους αστικούς ιστούς των ελληνικών πόλεων και – κατά κύριο λόγο – της ελληνικής πρωτεύουσας. Πέραν πάσης αμφισβήτησης, ιστορικά γεγονότα τέτοιας έντασης και σημασίας, όπως αυτό της Μικρασιατικής Καταστροφής, επιφέρουν μια σειρά ριζικές μεταβολές και επηρεάζουν παντοιοτρόπως το κοινωνικό σύνολο. Στο παρόν κεφάλαιο, το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζεται στο εύρος και το βάθος των αλλαγών που προκλήθηκαν στον πολεοδομικό ιστό της Αθήνας, ως άμεση συνάρτηση της εισδοχής και οριστικής εγκατάστασης στην πόλη, χιλιάδων προσφύγων από το χώρο της Μικράς Ασίας.

---

¹¹⁰ Λύλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.203

Δύναται να ειπωθεί με περισσή ασφάλεια ότι το γεγονός της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου και η επακόλουθη εγκατάσταση ενός – και πλέον – εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα, υπήρξε ορόσημο για τη μετέπειτα εξέλιξη της οικονομικής, κοινωνικής και πολεοδομικής «φυσιογνωμίας» της ελληνικής πρωτεύουσας. Από τα ιστορικά γεγονότα του 1922 και έπειτα, κυριολεκτικά από τη μια μέρα στην άλλη, η Αθήνα και ο Πειραιάς περιτριγυρίστηκαν από συνοικισμούς και συνενώθηκαν σε ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα. Η δημιουργία του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας με τη μορφή την οποία αυτό έχει έως και σήμερα έλαβε χώρα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου μέσω της δημιουργίας νέων συνοικισμών στις παρυφές της πόλης ή της δημογραφικής γιγάντωσης ήδη υπαρχόντων αγροτικών συνοικισμών. Αμφότεροι αναπτύχθηκαν ραγδαία λόγω της εγκατάστασης σε αυτούς χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων οι οποίοι κατέφυγαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας. Η εμφάνιση του ενιαίου πολεοδομικού συγκροτήματος των Αθηνών έδωσε ένα τέλος στην πρότερη αυτόνομη ανάπτυξη των δύο κυρίαρχων πόλων αστικής ανάπτυξης της Αττικής, εκείνων της Αθήνας και του Πειραιά και καταγράφεται ως μια από τις πλέον σημαντικές εξελίξεις στο πολεοδομικό γίγνεσθαι της πρωτεύουσας.

Η νέα πολεοδομική πραγματικότητα που συντελείται στην Αθήνα του μεσοπολέμου είναι άμεσο αποτέλεσμα των οικιστικών προγραμμάτων που εκτελούνται από φορείς οι οποίοι έχουν ως στόχο την προσφυγική αποκατάσταση όπως είναι, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Πρώτη κίνηση των ανωτέρω φορέων ήταν να παραλάβουν από την ελληνική κυβέρνηση τρεις συνοικισμούς οι οποίοι απείχαν 4 χιλιόμετρα από το κέντρο της Αθήνας όπως η Νέα Ιωνία, η Καισαριανή, και ο Βύρωνας και ακόμη έναν κοντά στον Πειραιά, τη Νέα Κοκκινιά¹¹¹. Όλοι οι προαναφερθέντες οικισμοί χρησιμοποιήθηκαν με στόχο την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών των Μικρασιατών προσφύγων, γνωρίζοντας πραγματικά μια πληθυσμιακή «έκρηξη» η οποία έδωσε το έναυσμα για την επακόλουθη, καλπάζουσα οικιστική επέκταση, τόσο γύρω από τους εν λόγω οικισμούς όσο και σε άλλα προάστια που βρίσκονταν στις παρυφές της πόλης, προκαλώντας έτσι ριζικές αλλαγές στην πολεοδομική δομή της πρωτεύουσας.

---

¹¹¹ Λύλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.205

Ενώ η περιαστική περιοχή της Αθήνας ήταν σχεδόν ακατοίκητη έως και το 1922, καθότι η πλειονότητα των κατοίκων διέμενε στους δήμους της Αθήνας και του Πειραιά, και μεγάλες, κενές εκτάσεις χώριζαν την Αθήνα από το επίνειό της, η ίδια περιοχή συγκέντρωνε το 1940 το 43,8% του συνολικού πληθυσμού της πρωτεύουσας, σε σύγκριση με το 1920 οπότε και συγκέντρωνε μόλις το 5,9% του συνολικού αθηναϊκού πληθυσμού¹¹². Από το 1922 και ύστερα η αθηναϊκή ανάπτυξη συνεχίζει να ακολουθεί το τομεακό-ομόκεντρο μοντέλο (βλέπε σχετικό κεφάλαιο) τώρα, όμως, γύρω από αρκετούς πυρήνες, όπως είναι τα νέα προάστια που δημιουργούνται με ταχύτατους ρυθμούς¹¹³. Αναμφίβολα, η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην Αθήνα οδήγησε στην ταχεία ανάπτυξη των προαστίων - και γενικότερα των παρυφών της πόλης - οι οποίες γνωρίζουν αλματώδη δημογραφική εξέλιξη. Κατά το διάστημα 1920-1928 πύκνωσαν ταχύτατα οι περιοχές των προσφυγικών συνοικισμών τόσο της Αθήνας όσο και του Πειραιά. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Νέας Ιωνίας - ενός από τους πρώτους συνοικισμούς που δημιούργησε η ΕΑΠ - και ο οποίος ενώ το 1920 είχε μόλις 79 κατοίκους, το 1928 αριθμούσε περισσότερους από 16.000¹¹⁴.

Καθίσταται κάτι παραπάνω από σαφές ο εξαιρετικά σημαίνων ρόλος που διαδραμάτισαν οι διάφοροι φορείς που δημιουργήθηκαν με σκοπό την αποκατάσταση των προσφύγων - με προεξάρχουσα την ΕΑΠ - στη διαμόρφωση της πολεοδομικής «φυσιογνωμίας» του αθηναϊκού αστικού ιστού, προσδίδοντάς του αρκετά από τα γνωρίσματα τα οποία διατηρεί έως και σήμερα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η ΕΑΠ έχει χαρακτηριστεί και ως ο πολεοδόμος του οικιστικού συγκροτήματος της μεσοπολεμικής Αθήνας¹¹⁵. Η τάση προς την εκτατική οικιστική ανάπτυξη, η οποία κορυφώθηκε κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια, ξεκινά το 1924 και εδράζεται στην πολιτική της ΕΑΠ για τη μη οικοδόμηση στο κέντρο της πόλης αλλά για τη

---

¹¹² Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.207-208

¹¹³ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.208

¹¹⁴ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.209

¹¹⁵ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.209

δημιουργία δορυφορικών συνοικισμών στις παρυφές της¹¹⁶. Με την πάροδο των χρόνων η όλη διαδικασία της διάσπαρτης οικιστικής ανάπτυξης είχε ξεφύγει πέρα από κάθε έλεγχο.

Οι συνοικισμοί που είχαν δημιουργηθεί από το Τ.Π.Π, την Ε.Α.Π και το Υπουργείο Πρόνοιας, πολύ γρήγορα περιτριγυρίστηκαν από αυθαίρετους οικιστές οι οποίοι εγκαταστάθηκαν παράνομα στις παρυφές των ανωτέρω οικισμών. Η έκταση και ο ρυθμός της οικιστικής εξάπλωσης και της δημογραφικής ανάπτυξης των νέων συνοικισμών ήταν τέτοιος, ώστε όταν το ζήτημα έγινε αντιληπτό από τις ιθύνουσες αρχές ήταν πλέον πολύ αργά για να αναστραφεί η ραγδαία οικιστική διασπορά στη μεσοπολεμική Αθήνα. Απόρροια της περί ου ο λόγος οικιστικής διασποράς ήταν η δημιουργία μιας οικοδομημένης περιοχής η οποία εκτείνονταν ως τους πρόποδες του Υμηττού και του όρους Αιγάλεω καθώς και ως τη Μονή Πεντέλης οι αριθμοί, είναι πράγματι αποκαλυπτικοί: ενώ κατά την εικοσαετία 1920-1940 ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας αυξήθηκε κατά 148,1%, η επιφάνεια του εγκεκριμένου σχεδίου της ίδιας περιοχής, επεκτάθηκε κατά 255,4%¹¹⁷. Η διαδικασία της λαϊκής αυτοστέγασης, μέσω της ανέγερσης μικρών, αυθαίρετων οικημάτων – η οποία θα φτάσει στο απόγειό της από τη δεκαετία του 1950 και ύστερα – εκκινεί κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Παρ' ότι το φαινόμενο της ανεξέλεγκτης οικιστικής επέκτασης της Αθήνας μέσω της αυθαίρετης δόμησης έλκει τις απαρχές του στο 19^ο αιώνα – αμέσως μετά την ανακήρυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσα του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους – κατά την περίοδο του μεσοπολέμου εμφανίζει μια ειδοποιό διαφορά, σε σύγκριση με το παρελθόν, η οποία έγκειται στην ταξική διαστρωμάτωση των ατόμων τα οποία προβαίνουν στην πράξη της αυθαίρετης δόμησης. Πιο συγκεκριμένα, ολόκληρο το 19^ο αιώνα – και έως το 1922 – οι νέες οικιστικές επεκτάσεις δημιουργούνταν από τους αστούς και μικροαστούς γαιοκτήμονες οι οποίοι οικοπεδοποιούσαν τις εκτός σχεδίου πόλης ιδιοκτησίες τους με βάση πρόχειρα τοπογραφικά διαγράμματα και τις πωλούσαν κατά τμήματα ως αξιοποιημένη ή αναξιοποίητη γη, εν συνεχεία δε πιέζοντας την κυβέρνηση για τη νομιμοποίηση των οικοδομημένων – πλέον –

---

¹¹⁶ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.209

¹¹⁷ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.211

εκτάσεων, επιτύγχαναν την ένταξη στο επίσημο σχέδιο πόλης της Αθήνας πλήθος νέων, ελλιπώς σχεδιασμένων και αραιοκατοικημένων περιοχών¹¹⁸.

Η ανωτέρω κατάσταση γνώρισε σημαντική μεταβολή κατά τη μεσοπολεμική περίοδο καθώς, πλέον, τα φτωχότερα λαϊκά στρώματα ήταν εκείνα τα οποία προκαλούσαν την αλματώδη οικιστική ανάπτυξη των παρυφών της πρωτεύουσας και όχι οι αστοί και οι μικροαστοί, όπως κατά το παρελθόν¹¹⁹. Εξέχοντα ρόλο στην εν λόγω κοινωνική μεταβολή διαδραμάτισε η έλευση και εγκατάσταση στις παρυφές της Αθήνας, χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων. Η αυθαιρεσία στους νέους, προαστιακούς δήμους συνέχιζε να υφίσταται καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, μόνο που πλέον δεν συνίσταται στην παράνομη κατοχή της γης αλλά στην παράνομη χρήση της¹²⁰. Τα λαϊκά στρώματα συνήθιζαν να αγοράζουν πολύ μικρά αλλά μη οικοδομήσιμα αγροτεμάχια, καθιστώντας έτσι νόμιμη την κατοχή τους αλλά παράνομη τη χρήση τους για κατοικία, μέσω της ανέγερσης σε αυτά μικρών κατοικιών.¹²¹ Στο σημείο αυτό εντοπίζεται η διαφορά των ελληνικών πόλεων σε σχέση με τις τριτοκοσμικές παραγκουπόλεις και η πολεοδομική τους «συγγένεια» με τα υπόλοιπα μεσογειακά αστικά κέντρα, αναφορικά με τους τρόπους κατανομής του οικιστικού χώρου, καθώς *«πρόκειται για μια διαδικασία παράνομης αυτοστέγασης χωρίς παράνομη κατάληψη της γης, που δεν συνιστά αμφισβήτηση του θεσμού της ιδιοκτησίας»*¹²².

Κάθε άλλο μάλιστα αφού τα λαϊκά στρώματα, μέσω των αποταμιεύσεών τους και την αγορά αγροτεμαχίων, συντηρούσαν οικονομικά μια παρασιτική ομάδα γαιοκτημόνων που, ενδεχομένως, δεν ήταν καν ιδιοκτήτες των συγκεκριμένων εκτάσεων αφού, εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη κτηματολογίου, καταπατούσαν συστηματικά κομμάτια γης τα οποία εμφανίζονταν να μην διεκδικούνται από κανέναν. Από την άλλη πλευρά, το Ελληνικό Κράτος εμφάνιζε μια ιδιαιτέρως

---

¹¹⁸ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.236

¹¹⁹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.236

¹²⁰ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.236

¹²¹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.236-237

¹²² Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.237

ανεκτική στάση απέναντι στο εν λόγω φαινόμενο, καθώς η νομιμοποίηση των αυθαίρετων κτισμάτων και η ένταξη ολόκληρων περιοχών στο σχέδιο πόλης, αποτέλεσε διαχρονικά – και συνεχίζει να αποτελεί έως σήμερα – έναν από τους κύριους τρόπους ενσωμάτωσης των λαϊκών στρωμάτων και εξάρτησής τους από τα εκάστοτε κέντρα της πολιτικής εξουσίας, δημιουργώντας έτσι ένα ευρύ πλέγμα πελατειακών και ρουσφετολογικών σχέσεων. Παράλληλα, η αυθαίρετη δόμηση και η ιδιοκτησία γης από τα λαϊκά στρώματα λειτουργούσε και ως δικλείδα ασφαλείας χάρη στην οποία αποκλιμακώνονταν οι όποιες κοινωνικές εντάσεις¹²³. Μέσω της μικροϊδιοκτησίας γης και της αυτοστέγασης, τα λαϊκά στρώματα ανεξαρτητοποιήθηκαν από την κυρίαρχη αγορά γης και κατοικίας, εποίκισαν σε μεγάλο βαθμό τις παρυφές της πρωτεύουσας και ήλεγχαν εκτεταμένο μέρος της αστικής έκτασης, κατοικώντας σε ιδιόκτητα παραπήγματα¹²⁴.

4.2.3.2. Οικονομικός μετασχηματισμός

Η είσοδος και η εγκατάσταση στην Ελλάδα ενός – και πλέον – εκατομμυρίου Μικρασιατών προσφύγων, πέρα από τη μεγάλη αναταραχή που προκάλεσε η επιτακτική ανάγκη για την άμεση αποκατάσταση ενός τόσο μεγάλου πληθυσμού, αποτέλεσε μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για την οικονομική και κοινωνική ανασυγκρότηση της χώρας μέσα από τον εμπλουτισμό του ελληνικού, παραγωγικού μηχανισμού με ανθρώπους αστικής προέλευσης και πλούσιας μορφωτικής και επαγγελματικής κατάρτισης, όπως ήταν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας. Η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων προέρχονταν από επαγγελματικές ενασχολήσεις σχετικές με το εμπόριο, τη βιομηχανία και τα ελεύθερα επαγγέλματα¹²⁵. Οι περισσότεροι εξ' αυτών εξασκούσαν στον τόπο προέλευσής τους μη αγροτικά επαγγέλματα ακόμη και αν κατοικούσαν στην ύπαιθρο. Η Ε.Α.Π, πρώτιστο μέλημα της οποίας η αποκατάσταση των προσφύγων σε παραγωγικές δραστηριότητες, δεν ήταν σε θέση να προβεί στην αποκατάσταση των προσφύγων ανάλογα με την προηγούμενη

---

¹²³ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.238

¹²⁴ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.213

¹²⁵ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.166

επαγγελματική τους ενασχόληση, γεγονός που την οδήγησε στο να δώσει βαρύτητα στην απασχόληση του προσφυγικού πληθυσμού στον αγροτικό τομέα.

Παρά την πολιτική της Ε.Α.Π. που έδινε προτεραιότητα στην αγροτική προσφυγική αποκατάσταση, σημαντικός αριθμός προσφύγων εγκαταστάθηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας και –κατά κύριο λόγο – στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, σε αναζήτηση εργασίας «αστικής φύσεως», παρεμφερούς με την αντίστοιχη που ασκούσαν στον τόπο προέλευσής τους. Όπως ήταν αναμενόμενο, η εγκατάσταση ενός πολυπληθούς και επαγγελματικά καταρτισμένου εργατικού δυναμικού προσέδωσε μια νέα δυναμική και ώθηση στην οικονομία τόσο της χώρας εν γένει, όσο και του πολεοδομικού συγκροτήματος Αθηνών-Πειραιώς ειδικότερα. Πιο συγκεκριμένα, ο τομέας της οικονομίας ο οποίος γνώρισε τη μεγαλύτερη άνθιση ήταν η βιομηχανία. Μάλιστα, η συγκέντρωση μεγάλου τμήματος του εργατικού δυναμικού στην Αθήνα και τον Πειραιά οδήγησε και στην ανάλογη συγκέντρωση των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στην ίδια περιοχή, δημιουργώντας έτσι πολωτικά φαινόμενα στον Ελλαδικό γεωγραφικό χώρο.

Έχει ήδη γίνει μνεία στους όρους «αντιπαραγωγικός» και «παρασιτικός» οι οποίοι πολύ συχνά αποδίδονταν προκειμένου να περιγράψουν το χαρακτήρα της οικονομικής δραστηριότητας της πρωτεύουσας και που εδράζονταν στην υπερεκπροσώπηση του αθηναϊκού εργατικού δυναμικού στους τομείς της δημόσιας διοίκησης, του εμπορίου και των υπηρεσιών και όχι σε παραγωγικούς κλάδους, όπως η βιομηχανία, κατά τα πρότυπα των προηγμένων αστικών κέντρων στις χώρες της Δύσης. Ωστόσο, η εγκατάσταση στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων οδήγησε στην ανατροπή της προαναφερθείσας κατάστασης. Οι αριθμοί είναι αποκαλυπτικοί: ενώ το 1920 στο δευτερογενή τομέα εργάζονταν το 31,4% του ενεργού πληθυσμού της Αθήνας και του Πειραιά, το 1928 το αντίστοιχο ποσοστό ανήλθε σε 34,3% αντίθετα, η συμμετοχή της απασχόλησης στις δημόσιες και προσωπικές υπηρεσίες, μειώθηκε από 20,5% σε 19,1% το 1920 και το 1928 αντίστοιχα¹²⁶. Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η πρωτεύουσα κατά το Μεσοπόλεμο άρχισε σταδιακά να αποβάλλει το χαρακτήρα του «παρασιτικού» αστικού κέντρου το οποίο διοικεί τη χώρα χωρίς, ωστόσο, να παράγει και εξελίσσονταν ταχύτατα σε μείζον παραγωγικό κέντρο.

---

¹²⁶ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.174

Στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά συγκεντρώνονταν οι μεγαλύτερες ελληνικές επιχειρήσεις και είχαν την έδρα τους όλες οι ελληνικές τράπεζες καθώς και οι ξένες εταιρείες που δραστηριοποιούνταν οικονομικά στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Η πλειονότητα των εν λόγω ξένων εταιρειών είχε αναλάβει τη δημιουργία και εκμετάλλευση των βασικών έργων υποδομής της πρωτεύουσας όπως η υδροδότηση, η ηλεκτροδότηση, η αποχέτευση, οι τηλεπικοινωνίες, οι αστικές συγκοινωνίες και το οδικό δίκτυο, κατόπιν υπογραφής των ανάλογων συμφωνιών με το Ελληνικό Δημόσιο, κατά την περίοδο 1924-1928¹²⁷. Οι συγκεκριμένες συμφωνίες προκάλεσαν θύελλα αντιδράσεων και επικρίσεων καθώς – σύμφωνα με πολλούς – η υπογραφή τους οδηγούσε νομοτελειακά στη μεγαλύτερη εξάρτηση της χώρας από το διεθνές χρηματικό κεφάλαιο ενώ, παράλληλα, οι προσοδοφόρες και κοινωφελούς χαρακτήρα δημόσιες επιχειρήσεις, δίδονταν προς εκμετάλλευση σε ομίλους ξένων συμφερόντων. «Έτσι, το ξένο κεφάλαιο, αγγλικής και γαλλικής κυρίως προέλευσης, εγκαταστάθηκε στη χώρα και έγινε ρυθμιστής της καθημερινής ζωής του έλληνα πολίτη, επηρεάζοντας ένα ευρύ φάσμα εξελίξεων, που κυμαίνονταν από τη γενικότερη πολιτική κατάσταση της χώρας έως και επιμέρους θέματα όπως για παράδειγμα του καθορισμού της τιμής του ηλεκτρικού ρεύματος ή της τιμής του εισιτηρίου για τις αστικές συγκοινωνίες»¹²⁸. Για τους παραπάνω λόγους, οι συγκεκριμένες συμβάσεις χαρακτηρίστηκαν και ως έχουσες αποικιακό χαρακτήρα.

Παρά τις σφοδρές αντιδράσεις που προκάλεσαν, οι συμφωνίες του Ελληνικού Κράτους με εταιρείες ξένων συμφερόντων προίκισαν την ελληνική πρωτεύουσα με μια σειρά κοινωφελών υποδομών σύγχρονου χαρακτήρα, όπως ο ηλεκτροφωτισμός, η απρόσκοπτη υδροδότηση της πόλης, η ανάπτυξη αξιόλογων συγκοινωνιακών υποδομών, θέτοντας έτσι τις βάσεις για τη μετέπειτα ανάπτυξη της πόλης. Ακολουθεί συνοπτική αναφορά στις σημαντικότερες από τις εν λόγω συμβάσεις: τον Οκτώβριο του 1925 η κυβέρνηση του Θεόδωρου Πάγκαλου συνήψε σύμβαση με τον αγγλικό όμιλο Power and Traction (Πάουερ εντ Τράξιον), παραχωρώντας του το δικαίωμα της παραγωγής και διανομής ηλεκτρικού ρεύματος σε μια ακτίνα 20 χιλιομέτρων από την Πλατεία Ομονοίας και για περίοδο 60 χρόνων¹²⁹. Επιπλέον, στην ίδια εταιρεία

¹²⁷ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.88

¹²⁸ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.88-89

¹²⁹ Κώστας Μπίρης, «Αι Αθήναι: από τον 19^ο εις τον 20^ο αιώνα», σελ.301

(Power and Traction) παραχωρήθηκε, το 1925, το δικαίωμα εκμετάλλευσης του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου Αθηνών-Πειραιώς, με δημιουργία νέου κεντρικού σταθμού στην Πλατεία Ομονοίας, καθώς και τον τροχιάδρομων (τραμ) και των λεωφορειακών γραμμών της πόλης¹³⁰.

Το Νοέμβριο του 1928 προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός για την εγκατάσταση και εκμετάλλευση των αστικών και υπεραστικών τηλεφώνων ενώ το Φεβρουάριο του 1930 υπεγράφησαν δύο συμβάσεις με τη Γερμανική Siemens and Halske (Ζήμενς εντ Χάλσκε) με τις οποίες της παραχωρούνταν της εγκατάστασης και εκμετάλλευσης των τηλεφωνικών επικοινωνιών της χώρας¹³¹. Τέλος, το μείζον ζήτημα της ύδρευσης της Αθήνας ανατέθηκε τον Απρίλιο του 1925 στην αμερικανική εταιρεία Ulen (Ούλεν) κατόπιν συμφωνίας με το Ελληνικό Δημόσιο. Στην Ulen ανατέθηκε και το της κατασκευής του φράγματος και της λίμνης του Μαραθώνα, το οποίο θεωρούνταν ως το μόνο βιώσιμο σχέδιο για την απρόσκοπτη παροχή ύδρευσης στην πρωτεύουσα. Η κατασκευή του συγκεκριμένου έργου ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1926 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1929¹³².

Όπως έχει ήδη ειπωθεί, η προσφυγική εισροή συνέβαλλε τα μέγιστα στη βιομηχανική ανάπτυξη της μεσοπολεμικής Ελλάδας, κυρίως λόγω της παροχής άφθονου, φτηνού και εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού στα μεγάλα αστικά κέντρα. Οι τέσσερις πρώτοι προσφυγικοί συνοικισμοί της Αθήνας και του Πειραιά – Νέα Ιωνία, Καισαριανή, Βύρωνας και Κοκκινιά – εξελίχθηκαν τάχιστα σε βιομηχανικές κοινότητες χάρη στην πρωτοβουλία τόσο των προσφύγων όσο και της Ε.Α.Π, η οποία από την αρχή ενθάρρυνε την εγκατάσταση βιομηχανιών στους συνοικισμούς που δημιουργούσε¹³³. Γύρω από τον παραδοσιακό βιομηχανικό άξονα, από το λιμάνι του Πειραιά έως την Αθήνα, δημιουργήθηκαν τα μεγάλα εργατικά προάστια της πρωτεύουσας όπως η Δραπετσώνα, το Κερατσίνι, το Πέραμα, η Κοκκινιά, ο Άγιος Ιωάννης Ρέντης, ο Ταύρος καθώς και η Νέα Ιωνία¹³⁴. Η Ε.Α.Π, λοιπόν, μέσω της πολιτικής της συνέδεσε στενά τη βιομηχανία με τους προσφυγικούς

---

¹³⁰ Κώστας Μπίρης, «Αι Αθήναι: από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα», σελ.301

¹³¹ Κώστας Μπίρης, «Αι Αθήναι: από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα», σελ.304

¹³² Κώστας Μπίρης, «Αι Αθήναι: από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα», σελ.304

¹³³ Λίλα Λεοντίδου, «Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.178

¹³⁴ Λίλα Λεοντίδου, «Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.178

συνοικισμούς, ισχυροποιώντας τη σύνδεση εργασίας και κατοικίας και απαλλάσσοντας τους Έλληνες βιομήχανους του μεσοπολέμου από τη ανάγκη δημιουργίας ιδιωτικών, βιομηχανικών οικισμών, έργο το οποίο είχε αναλάβει η ίδια η επιτροπή¹³⁵.

Μπορεί ένα σημαντικό κομμάτι του πολυπληθούς εργατικού δυναμικού που δημιουργήθηκε μετά την προσφυγική εισροή, να απασχολήθηκε στη βιομηχανία – βοηθώντας έτσι στην ανάπτυξή της – ο αριθμός, ωστόσο, του προσφυγικού πληθυσμού που εισήλθε στη χώρα ήταν τόσο μεγάλος ώστε παρατηρήθηκε έντονα το φαινόμενο του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού, το οποίο δεν κατέστη δυνατό να απορροφηθεί από τις τρέχουσες ανάγκες της ελληνικής αγοράς εργασίας του μεσοπολέμου. Η εν λόγω κατάσταση οδήγησε στην εμφάνιση ενός σημαντικού πληθυσμού ο οποίος απασχολούνταν στην άτυπη οικονομία των αστικών κέντρων της χώρας και κυρίως της Αθήνας και του Πειραιά. Πλήθος κόσμου μετατράπηκε σε αυτοαπασχολούμενους, μικροεπιχειρηματίες, ανεξάρτητους βιοτέχνες, μικρέμπορους, πλανόδιους πωλητές κ.α. Το συγκεκριμένο φαινόμενο είναι ιδιαίτερα σύνηθες σε χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας, όπως είναι η Ελλάδα.

Μάλιστα – και σε αντίθεση με τη Δυτική Ευρώπη όπου η καπιταλιστική ανάπτυξη οδήγησε στη συρρίκνωση της άτυπης οικονομίας – στην Ελλάδα, τόσο η κυβέρνηση όσο και οι φορείς όπως η Ε.Α.Π και η Εθνική Τράπεζα υποστήριζαν άμεσα και έμπρακτα την άτυπη οικονομία συντελώντας στην ταχύτατη ανάπτυξη μικρών επιχειρήσεων οι οποίες ανήκαν, κατά κύριο λόγο, σε πρόσφυγες. Ενδεικτικός της έντασης του φαινομένου είναι ο πολλαπλασιασμός των μικρών επιχειρήσεων οι οποίες απασχολούσαν λιγότερους από 5 εργαζόμενους καθώς, το 1930, το 30% του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία, το 67% στο εμπόριο και το 69% στις υπηρεσίες, απασχολούνταν σε τέτοιες, μικρές επιχειρήσεις¹³⁶. Φυσικά, η αναπαραγωγή της άτυπης οικονομίας στην Ελλάδα δεν ήταν ένα νέο φαινόμενο, ωστόσο, από το 1922 και έπειτα εισέρχεται πραγματικά σε ένα άλλο επίπεδο ανάπτυξης και έκτασης.

Ο λόγος για τον οποίο αυτό συνέβη είναι η πολιτική της ισχυρής ενθάρρυνσης της άτυπης οικονομίας που ακολούθησαν η ελληνική κυβέρνηση και η Ε.Α.Π

---

¹³⁵ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.178-179

¹³⁶ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.181

προκειμένου να επιλυθεί το μείζον ζήτημα του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού το οποίο δεν μπορούσε να απορροφηθεί από τη βιομηχανία και τους υπόλοιπους τομείς της επίσημης οικονομίας¹³⁷. Η ανωτέρω πολιτική - έως και το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929 - λειτούργησε αποτελεσματικά, διατηρώντας το επίπεδο της ανεργίας σε χαμηλότερα του αναμενόμενου επίπεδα και διασφαλίζοντας τη στοιχειώδη κοινωνική συνοχή που απειλούνταν από την είσοδο στη χώρα ενός τόσο πολυπληθούς προσφυγικού πληθυσμού. Η διόγκωση της άτυπης οικονομίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου λειτούργησε, επομένως, σαν μαξιλάρι σε περιόδους οικονομικής και κοινωνικής κρίσης – όπως αυτή που μελετάται εδώ – καθώς και σαν μέσο κοινωνικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στο ελληνικό οικονομικό και κοινωνικό γίγνεσθαι. Η έκταση της άτυπης οικονομίας στην Αθήνα και τον Πειραιά του Μεσοπολέμου συναντάται και σε πολλές τριτοκοσμικές πόλεις ενώ, παράλληλα, αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό του περιφερειακού καπιταλισμού λειτουργώντας ως δικλείδα ασφαλείας και αποσοβώντας οικονομικούς και κοινωνικούς κραδασμούς¹³⁸.

4.2.3.3 Κοινωνικός μετασχηματισμός

Εάν κάποιος θέλει να αποδώσει με μια μόνο έκφραση το χαρακτήρα και τη μορφή της μεσοπολεμικής αθηναϊκής κοινωνίας, η πλέον κατάλληλη, είναι πως πρόκειται για μια κοινωνία πολωμένη από την οποία απουσιάζουν τα ανεπτυγμένα μεσαία κοινωνικά στρώματα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς. Η εν λόγω πόλωση ήταν πολυεπίπεδη και εκφράζονταν σε τέσσερις, τουλάχιστον, εκφάνσεις: την πόλωση μεταξύ πλουσίων και φτωχών, την πόλωση ανάμεσα στην επίσημη και την άτυπη οικονομία, τις κοινωνικές εντάσεις ανάμεσα στο γηγενή και τον προσφυγικό πληθυσμό καθώς επίσης και το φάντασμα του μεγάλου εθνικού διχασμού μεταξύ Βενιζελικών (φιλοδημοκρατικοί) και αντι-Βενιζελικών (φιλομοναρχικοί) το οποίο στοιχειώνει την πολιτική ζωή της χώρας από το 1915 έως το 1940¹³⁹. Οι προαναφερθείσες εντάσεις, που σημειώνονται στα πλαίσια μιας πολωμένης

---

¹³⁷ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.182

¹³⁸ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.184

¹³⁹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.189

κοινωνίας, οξύνθηκαν κατά το Μεσοπόλεμο καθώς δεν κατέστη δυνατό να λειτουργήσει η ασφαλιστική δικλείδα της εξωτερικής μετανάστευσης, κυρίως προς τις Η.Π.Α, μετά και τους ανάλογους περιορισμούς που επέβαλλε η αμερικανική κυβέρνηση από το 1921 και ύστερα. Είναι καθολικώς αποδεκτό ότι η υπερπόντια μετανάστευση αποσόβησε πολλές φορές την όξυνση των κοινωνικών εντάσεων στην Ελλάδα, σε περιόδους γενικευμένης ύφεσης και μαζικής ανεργίας.

Όπως είναι φυσικό, το σκηνικό πόλωσης το οποίο είχε δημιουργηθεί στην ελληνική κοινωνία του μεσοπολέμου – μετά και τη προσφυγική εισροή – αποτυπώθηκε και στον πολεοδομικό χώρο των αστικών κέντρων της χώρας και κυρίως της Αθήνας και του Πειραιά. Με την άφιξη του μισού – περίπου – εκατομμυρίου προσφύγων στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, και την προσθήκη του στο μισό εκατομμύριο κατοίκων της ίδιας περιοχής, παρατηρήθηκε – για πρώτη φορά στα ελληνικά χρονικά – το φαινόμενο του ηθελημένου κοινωνικού διαχωρισμού. Οι κυρίαρχες τάξεις νιώθοντας να απειλούνται από τις λαϊκές μάζες περιχαρακώθηκαν στις περιοχές αποκλειστικής τους κατοικίας, ενώ παράλληλα η πολιτική αποκατάστασης των προσφύγων που υιοθετήθηκε τόσο από το Ελληνικό Κράτος όσο και από την Ε.Α.Π, οδήγησε στη δημιουργία αμιγώς προσφυγικών, λαϊκών και εργατικών περιοχών¹⁴⁰. Με άλλα λόγια, ο αποκλεισμός και ο γεωγραφικός διαχωρισμός των προσφύγων στον πολεοδομικό ιστό ήταν προμελετημένος, εσκεμμένος και σχεδιασμένος από την Ε.Α.Π και από το κράτος¹⁴¹.

Ο ηθελημένος κοινωνικός διαχωρισμός δεν περιορίστηκε μόνο στον τονισμό της διάκρισης μεταξύ ντόπιων και προσφύγων, μέσω της εγκατάστασης των τελευταίων έξω από τα όρια των πόλεων, στις παρυφές των οικιστικών συγκροτημάτων αλλά επεκτάθηκε και στην οικιστική πολιτική που υιοθέτησαν η Ε.Α.Π, το Υπουργείο Πρόνοιας και η Ε.Τ.Ε θεσπίζοντας σαφείς διακρίσεις μεταξύ πλουσίων και φτωχών προσφύγων. Οι μεν πρώτοι ενισχύθηκαν προκειμένου να χτίσουν τις δικές τους, ιδιόκτητες κατοικίες οι δε δεύτεροι στεγάστηκαν από κρατικές υπηρεσίες, ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που αφέθηκαν εντελώς στην τύχη τους¹⁴². Δύο είναι, επομένως,

---

¹⁴⁰ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.202

¹⁴¹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.209

¹⁴² Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.213

οι τύποι αυτοστεγάσης που δημιουργήθηκαν με βάση την οικονομική κατάσταση των προσφύγων: από τη μια μεριά υπήρχαν οι άποροι πρόσφυγες οι οποίοι έχτιζαν παραγκουπόλεις στις παρυφές των πόλεων και από την άλλη, υπήρχαν οι περισσότερο εύποροι πρόσφυγες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε πιο κεντρικά σημεία του αστικού χώρου, σε οικοπέδα αγορασμένα από την Ε.Α.Π και την Ε.Τ.Ε¹⁴³.

Οι αριθμοί αναδεικνύουν μια πιο αποκαλυπτική εικόνα αναφορικά με τις στεγαστικές συνθήκες των προσφύγων στα αστικά κέντρα της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, το 71% των προσφυγικών οικογενειών των ελληνικών πόλεων βρέθηκαν να ζουν σε προσφυγικούς οικισμούς εν έτη 1927 και το 29% σε ιδιόκτητες κατοικίες¹⁴⁴. Στην Αθήνα, τον Πειραιά και τα προάστιά τους τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 63% και 37%¹⁴⁵. Τα ποσοστά των οικογενειών τις οποίες είχε στεγάσει η Ε.Α.Π και το Τ.Π.Π ήταν 21,7% και 12,4%¹⁴⁶ του συνόλου, αντίστοιχα. Συνολικότερα, η πλειοψηφία των οικογενειών της πρωτεύουσας (37,2%) ζούσε σε κατοικία που αγοράστηκε ή νοικιάστηκε με ίδιους οικονομικούς πόρους ενώ ακολουθούν οι οικογένειες που κατοικούσαν σε οικισμούς που έχτισαν μόνοι τους οι πρόσφυγες, με ποσοστό 26,5%, και οι οποίοι αποτελούνταν από πρόχειρες κατοικίες, χαμόσπιτα και τρώγλες¹⁴⁷. Από τα ανωτέρω εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν σε Αθήνα και Πειραιά – σε μεγάλο βαθμό – αυτοστεγάστηκαν. Παρά το μικρό, σχετικά, ποσοστό των προσφύγων που ζούσε σε αποθήκες, εργοστάσια, δημόσια κτίρια και σκηνές έως και το 1927, σημαντικός εξακολουθούσε να είναι ο αριθμός των προσφύγων στις ελληνικές πόλεις που ζούσε σε ακατάλληλες κατοικίες όπως στρατώνες, σκηνές και κάθε είδους τρώγλες σε αυτοσχέδιες παραγκουπόλεις, και ο οποίος ανέρχονταν στο 29% του συνόλου¹⁴⁸.

---

¹⁴³ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.213

¹⁴⁴ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.215

¹⁴⁵ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.215

¹⁴⁶ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.215

¹⁴⁷ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.215

¹⁴⁸ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.216

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική αστική τάξη – η πλειονότητα της οποίας ήταν συγκεντρωμένη στην Αθήνα – υπήρξε ιδιαίτερα ευαίσθητη στο ζήτημα του κοινωνικού διαχωρισμού, φροντίζοντας στη σαφή αποτύπωσή του στον αστικό ιστό της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η εγχώρια αστική τάξη έτεινε να επεκτείνει το ζωτικό της χώρο σε μεγάλη απόσταση και οπτική απομόνωση από τους θύλακες φτώχειας που συνιστούσαν οι προσφυγικές και λαϊκές συνοικίες. Οι περιοχές αποκλειστικής κατοικίας της αστικής τάξης βρίσκονταν στα ανατολικά του κέντρου της πρωτεύουσας, πλησίον των ανακτόρων και περιτριγυρισμένες από πρεσβείες, κυβερνητικά κτίρια, ξενοδοχεία, ακριβά καταστήματα και νοσοκομεία¹⁴⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας περιοχής υπήρξε το Κολωνάκι, περιοχή στην οποία έκανε και την πρώτη του εμφάνιση στην Ελλάδα – κατόπιν της θέσπισης της σχετικής νομοθεσίας – ένας νέος τύπος κατοικίας της αστικής τάξης, η επονομαζόμενη αστική πολυκατοικία, στην οποία θα γίνει εκτενής αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Πέρα όμως από την περιοχή ανατολικά του κέντρου της Αθήνας, η εγχώρια αστική τάξη επεξέτεινε την περιοχή αποκλειστικής της κατοικίας και εκτός των ορίων του συμπαγούς πολεοδομικού ιστού – κατά κύριο λόγο – προς τα βορειοανατολικά προάστια, έως τις περιοχές της Κηφισιάς και της Εκάλης¹⁵⁰. Ένα ακόμη δείγμα της επιρροής που ασκούσαν οι αστοί σε θέματα που άπτονταν της αστικής ανάπτυξης στην Αθήνα του Μεσοπολέμου είναι η δημιουργία των περίφημων κηπουπόλεων ή πόλεων-υπνωτηρίων όπως ονομάζονταν οι νέες αποκλειστικές κοινότητες κατοικίας της ελληνικής αστικής τάξης, οι οποίες γνώρισαν ιδιαίτερη άνθιση στις περιοχές βόρεια του κέντρου της μεσοπολεμικής Αθήνας¹⁵¹. Χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τέτοιων οικισμών είναι οι περιοχές του Ψυχικού, της Φιλοθέης και της Εκάλης¹⁵². Το μεν Ψυχικό δημιουργήθηκε από την εταιρεία «Κέκρωψ» κατόπιν σύμπραξης γνωστών τραπεζιτών και κεφαλαιοκρατών της εποχής, σε σχέδια του

---

¹⁴⁹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.219

¹⁵⁰ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.222

¹⁵¹ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.222

¹⁵² Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.222

Νικολούδη¹⁵³, η δε Φιλοθέη χτίστηκε τη δεκαετία του 1930 από τον οικοδομικό συνεταιρισμό των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας και την ανώνυμη οικοδομική εταιρεία «Τέκτων»¹⁵⁴.

Ανάλογες περιπτώσεις κηπουπόλεων υπήρξαν η Εκάλη σε σχέδια Αγαπητού και η Ηλιούπολη σε σχέδια Βάλβη¹⁵⁵. Από τα ανωτέρω καθίσταται σαφές το γεγονός ότι οι αστοί και τα μεσαία στρώματα κατάφεραν να έχουν υπό τον έλεγχό τους, όλη σχεδόν την αστική γη στο κέντρο και τα βόρεια προάστια της μεσοπολεμικής Αθήνας, κατευθύνοντας την οικιστική τους διασπορά προς τις περιοχές με την καλύτερη παρεχόμενη υποδομή. Οι αστοί περιχαράκωνον είτε στις προαστιακές κηπουπόλεις που δημιούργησαν, είτε στις αστικές πολυκατοικίες του κέντρου της Αθήνας, αποκλείοντας με κάθε δυνατό τρόπο οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα επιθυμούσε να «εισβάλλει» στις περιοχές αποκλειστικής της κατοικίας. Μέσω της αποτύπωσης του έντονου κοινωνικού διαχωρισμού στον πολεοδομικό χώρο της πρωτεύουσας, οι αστοί θέλησαν να εκφράσουν την εξαιρετική θέση που καταλάμβαναν στην ταξική ιεραρχία.

Η έντονη αυτή τάση για κοινωνικό διαχωρισμό αποτυπωμένο στον αστικό χώρο δεν αποτελούσε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μόνο της εγχώριας αστικής τάξης αλλά διέκρινε και τον προσφυγικό πληθυσμό αστικής προέλευσης. Χαρακτηριστικότερο όλων είναι το παράδειγμα της προσφυγικής συνοικίας της Νέας Σμύρνης, η οποία βρισκόταν σε κεντρική τοποθεσία – νότια του κέντρου της Αθήνας – και η οποία ήταν εξαρχής ρυμοτομημένη και εξοπλισμένη με όλες τις στοιχειώδεις υποδομές. Κάτοικοί της ήταν Σμυρναίοι πρόσφυγες από ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα της Σμύρνης, οι οποίοι μέσω της περιοχής κατοικίας τους θέλησαν να εκφράσουν την ταξική απόσταση που τους χωρίζει και την ανώτερη κοινωνική θέση που τους διακρίνει σε σχέση με τους υπόλοιπους Μικρασιάτες πρόσφυγες που κατέφθασαν στη χώρα. Επομένως η περιοχή της Νέας Σμύρνης καθώς και της

---

¹⁵³ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.222

¹⁵⁴ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.224-225

¹⁵⁵ Λίλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.224-225

Καλλίπολης στον Πειραιά, παρότι ήταν προσφυγικοί συνοικισμοί, κατοικήθηκαν από αμιγώς μεσοαστικό προσφυγικό πληθυσμό¹⁵⁶.

4.2.3.4 Προσφυγική αποκατάσταση και πολιτικές σκοπιμότητες

Δεν χωρά αμφιβολία ότι το ζήτημα της προσφυγικής αποκατάστασης αποτέλεσε πεδίο μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων, από το οποίο η πολιτική ηγεσία της μεσοπολεμικής Ελλάδας προσέβλεπε στον προσπορισμό του ανάλογου πολιτικού οφέλους. Το κόμμα των Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου μέσω των πολιτικών αποκατάστασης και ενσωμάτωσης του προσφυγικού πληθυσμού στον ελληνικό κοινωνικό κορμό, κατάφερε να κερδίσει την εκλογική υποστήριξη των προσφύγων. Αντίθετα, το Λαϊκό Κόμμα δεν διάκρινε τόσο φιλικά απέναντι στους πρόσφυγες, τηρώντας μια στάση σκεπτικισμού και καχυποψίας ως προς τη διαδικασία της αποκατάστασής τους. Πέρα από την πολιτική ηγεσία της χώρας, τόσο η ελληνική αστική τάξη όσο και το διεθνές και εγχώριο χρηματιστικό κεφάλαιο, επιθυμούσαν την αποκατάσταση και την ομαλή ένταξη του προσφυγικού στοιχείου στην ελληνική κοινωνία. Ως καταλληλότερο μέσο για την επίτευξη του εν λόγω στόχου επελέγη ο μηχανισμός διαμοιρασμού της αγροτικής και αστικής γης, με σκοπό την οριστική αγροτική ή αστική αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού.

Καθιστώντας το εξαθλιωμένο πλήθος των προσφύγων μικροϊδιοκτήτες γης, η ιθύνουσα τάξη ευελπιστούσε πως θα επιτύχει την συντηριτικοποίηση και την αποφυγή της ριζοσπαστικοποίησης τους, γεγονός που θα είχε ολέθριες επιπτώσεις για την κοινωνική συνοχή και που θα οδηγούσε επίσης και στην ευθεία αμφισβήτηση της κυριαρχίας της ελληνικής άρχουσας τάξης. Προς την επίτευξη του ανωτέρω σκοπού, ταχύτατη υπήρξε η κινητοποίηση τόσο του διεθνούς – δάνεια της Κοινωνίας των Εθνών, ίδρυση της Ε.Α.Π – όσο και του εγχώριου παράγοντα. Είναι γνωστή η πρακτική της Ε.Α.Π να παραχωρεί σπίτια προς τους πρόσφυγες, στους προσφυγικούς οικισμούς που είχε δημιουργήσει, ζητώντας όμως από τους ενοίκους τη σταδιακή αποπληρωμή της παραχωρηθείσας κατοικίας, προκειμένου αυτή να καταστεί οριστικά ιδιοκτησία τους. Όπως είναι φυσικό, η πλειονότητα των προσφύγων δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να ανταποκριθεί στο χρέος με το οποίο τους επιβάρυνε η

---

¹⁵⁶ Λύλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.215

Ε.Α.Π και στράφηκαν στην αναζήτηση διαφορετικών λύσεων, προκειμένου να επιλύσουν το οξύ στεγαστικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν.

Η λύση η οποία τελικά επελέγη ήταν αυτή της αυτοστέγασης σε συνοικισμούς που δημιούργησαν οι ίδιοι, με δικά τους μέσα, στις παρυφές της πόλης και που αποτελούνταν από πρόχειρες κατασκευές, κάθε λογής παραπήγματα και σκηνές. Η σιωπηρή συγκατάθεση τόσο του κρατικού μηχανισμού όσο και της εγχώριας οικονομικής και κοινωνικής ελίτ ενθάρρυνε έτι περαιτέρω την επέκταση του φαινομένου, καθώς όλοι αναγνώριζαν ότι η αυτοστέγαση των προσφύγων και των λαϊκών στρωμάτων γενικότερα, υπήρξε ο μόνος τρόπος προκειμένου να επιτευχθεί η ομαλή ένταξή τους στο οικονομικό και κοινωνικό στερέωμα και να μην διαρραγεί η καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Η αυτοστέγαση των λαϊκών στρωμάτων θεωρήθηκε και λειτούργησε στην πράξη ως βαλβίδα ασφαλείας η οποία θα αποσοβούσε εκρηκτικές κοινωνικές εντάσεις και ανατροπή του ελληνικού πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού κατεστημένου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ενθάρρυνσης της αυτοστέγασης των λαϊκών στρωμάτων – και κυρίως των προσφύγων – από το κράτος υπήρξε η θέσπιση μιας σειράς νομοθετημάτων οι οποίοι επέτρεπαν στο Τ.Π.Π και την Ε.Α.Π να οικοδομούν συνοικισμούς σε περιοχές που βρίσκονται εκτός του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως, καθώς και η ψήφιση νόμου το 1927 που επέτρεπε στους πρόσφυγες – ως ειδική κατηγορία – να χτίζουν κατά παρέκκλιση της υφιστάμενης νομοθεσίας για το σχέδιο πόλης και χωρίς να τηρούν τις προβλεπόμενες γραμμές του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου¹⁵⁷.

Η προαναφερθείσα στρατηγική των κυρίαρχων τάξεων για συντηρητικοποίηση και μικροαστικοποίηση των λαϊκών στρωμάτων μέσω της παραχώρησης ιδιόκτητης γης ή κατοικίας καθώς και η ανοχή που επέδειξαν στο φαινόμενο της αυτοστέγασης, προκειμένου να επιτύχουν το στόχο τους αυτό, οδήγησε στο να χάσουν οι άρχουσες τάξεις τον έλεγχο της οικιστικής επέκτασης καθώς επίσης και στο μαζικό, λαϊκό εποικισμό των προαστίων της πρωτεύουσας, καθιστώντας με αυτό τον τρόπο τα λαϊκά στρώματα κυρίαρχο ενός σημαντικού τμήματος των παρυφών της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας. Με αυτό τον τρόπο, *«ένα παραδοσιακό προνόμιο των κυρίαρχων τάξεων, το άνοιγμα νέας γης σε αστικοποίηση, επεκτάθηκε έτσι στο προλεταριάτο και τους κυμαινόμενους πληθυσμούς. Το 1940 τα λαϊκά στρώματα, που*

---

¹⁵⁷ Λύλα Λεοντίδου, « Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.248

αποτελούσαν τα $\frac{3}{4}$ του πληθυσμού της πόλης, έλεγχαν περίπου το $\frac{1}{3}$ της οικοδομημένης αστικής περιοχής»¹⁵⁸.

4.2.4. Η αθηναϊκή αστική πολυκατοικία του μεσοπολέμου

Ένα από τα στοιχεία εκείνα τα οποία χαρακτήρισαν τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης στη μεσοπολεμική Αθήνα και που συνέβαλλαν τα μέγιστα στη ριζική αναμόρφωση της εικόνας της είναι, χωρίς αμφιβολία, η εμφάνιση – για πρώτη φορά στα ελληνικά χρονικά – και η σταδιακή επέκταση στον αστικό χώρο της Αθήνας του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας. Ο συγκεκριμένος κτιριακός τύπος είναι το πολύωρο κτίριο διαμερισμάτων το οποίο διέθετε, συνήθως, περισσότερους από τέσσερις ορόφους και που εφαρμόστηκε μαζικά μετά και το τέλος του Β Παγκοσμίου Πολέμου, αρχικά στην πρωτεύουσα και μετέπειτα σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας. Η μαζική και αλόγιστη εφαρμογή του πολύωρου κτιρίου οδήγησε στο να καταστεί σήμερα η πολυκατοικία η κύρια πηγή προέλευσης των σημαντικότερων προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες ελληνικές πόλεις. Είναι εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ότι η εμφάνιση και η αρχική εφαρμογή του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας, συντελέστηκε κατά την περίοδο του μεσοπολέμου.

Αξίζει να αναφερθεί το ότι αυτό που σήμερα αποκαλείται ως πολυκατοικία, στη μεσοπολεμική Αθήνα προσδιορίζονταν με τον όρο «αστική πολυκατοικία». Ο πρώτος ο οποίος εισήγαγε επίσημα τον εν λόγω όρο στη δημόσια συζήτηση, ήταν ο αρχιτέκτονας Κυπριανός Μπίρης, θέλοντας να αποτυπώσει το γεγονός πως η πολυκατοικία, ως νέος τρόπος κατοίκησης, απευθύνονταν στα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα της μεσοπολεμικής αθηναϊκής κοινωνίας, στα μέλη δηλαδή της αστικής τάξης¹⁵⁹. Επομένως, με τον όρο αστική πολυκατοικία εννοείται το πολύωρο κτίριο διαμερισμάτων κατοικίας, το οποίο διαθέτει τουλάχιστον τέσσερις ορόφους, που η παραγωγή του αποτέλεσε αντικείμενο δραστηριότητας αποκλειστικά του ιδιωτικού τομέα, διακρίνοντάς το έτσι από την προσφυγική πολυκατοικία η οποία δημιουργήθηκε από το Δημόσιο προκειμένου να καλύψει τις προσφυγικές στεγαστικές ανάγκες, και που κατοικείται από ενοίκους ανώτερης και

¹⁵⁸ Λίλα Λεοντίδου, «*Πόλεις της Σιωπής. Ο εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*», σελ.253

¹⁵⁹ Μανώλης Μαρμαράς, «*Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*», σελ.9

μεσοστρωματικής κοινωνικής προέλευσης, ξεχωρίζοντάς το έτσι από τη μεταπολεμική πολυκατοικία η οποία απευθύνθηκε σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες¹⁶⁰. Δύναται επομένως να ειπωθεί, ότι η μεταπολεμική αστικοποίηση του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας, η οποία βασίστηκε κατά κύριο λόγο στην εφαρμογή του κτιριακού τύπου της πολυκατοικίας, πρωτοεμφανίστηκε και διαμορφώθηκε κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, στην Αθήνα. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα γίνει αναφορά στο θεσμικό πλαίσιο που οδήγησε στην εμφάνιση της αστικής πολυκατοικίας, στον τρόπο παραγωγής της, στη θέση που κατέχει στον αστικό ιστό της μεσοπολεμικής Αθήνας καθώς και στο κοινωνικο-οικονομικό προφίλ των ενοίκων της.

4.2.4.1. Το θεσμικό πλαίσιο

4.2.4.1.1. Η θεσμοθέτηση της οριζοντίου ιδιοκτησίας

Σύμφωνα με τη νομική έννοια του όρου, η ιδιοκτησία κατά ορόφους ή οριζόντιος ιδιοκτησία ή οροφοκτησία υποδηλώνει την κατοχή μιας οικοδομής από διάφορα φυσικά πρόσωπα, κάθε ένα από τα οποία έχει στην απόλυτη κυριότητά του έναν μόνο όροφο του εν λόγω κτιρίου ή απλώς ένα διαμέρισμα του ορόφου¹⁶¹. Η εισαγωγή του θεσμού του θεσμού της οριζοντίου ιδιοκτησίας στις ιδιοκτησιακές σχέσεις μετέβαλλε άρδην τον ευρύτατα διαδεδομένο – έως τότε – κανόνα του ρωμαϊκού δικαίου «*superficies solo cedit*» ή «είκει τα επικείμενα τοις υποκειμένοις» σύμφωνα με τον οποίο αναγνωρίζεται το καθεστώς της αποκλειστικής κυριότητας εκεί όπου ο ιδιοκτήτης ή οι συνιδιοκτήτες εξ' αδιαιρέτου ενός οικοπέδου, είναι ταυτόχρονα και κύριος ή συγκύριοι όλων των κτισμάτων που περιλαμβάνονται σε αυτό κατά την κατακόρυφη και την οριζόντιο έννοια¹⁶².

Οι απαρχές του θεσμού της οριζοντίου ιδιοκτησίας απαντώνται στα έθιμα και τα δίκαια αρχαίων πολιτισμών οι οποίοι ήκμασαν στις χώρες της Νοτιοανατολικής και Νοτιοδυτικής Ασίας, της Βόρειας Αφρικής και της Ανατολικής Μεσογείου ενώ και στο Αρχαίο Ελληνικό δίκαιο υπήρχαν έκδηλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της

---

¹⁶⁰ Μανώλης Μαρμαράς, «*Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*», σελ.10

¹⁶¹ Μανώλης Μαρμαράς, «*Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*», σελ.16

¹⁶² Μανώλης Μαρμαράς, «*Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*», σελ.16

οριζοντίου ιδιοκτησίας¹⁶³. Στη σύγχρονη Ελλάδα η θεσμοθέτηση της οριζοντίου ιδιοκτησίας πραγματοποιήθηκε με το Νόμο 3741 «περί της ιδιοκτησίας κατ' ορόφους» ο οποίος δημοσιεύτηκε στις 9.1.1929 και εξακολουθεί να βρίσκεται σε ισχύ και μετά την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το 1946¹⁶⁴. Ο Νόμος 3741/1929 προϋποθέτει τη μη υποχρεωτική συγκέντρωση στο ίδιο πρόσωπο των συστατικών στοιχείων που βρίσκονται πάνω και κάτω από ένα συγκεκριμένο τμήμα του εδάφους¹⁶⁵. Η θέσπιση του Νόμου 3741 του 1929 αποτέλεσε μια ριζοσπαστική κίνηση η οποία άνοιξε το δρόμο στην εμφάνιση πολυώροφων κτιρίων κατοικίας στην Ελλάδα και καθόρισε αποφασιστικά τη μετέπειτα εξέλιξη της δομής του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στις ελληνικές πόλεις. Ο νομοθέτης του Νόμου 3741/1929 χρησιμοποίησε ως πρότυπο τον αντίστοιχο Βελγικό νόμο του 1924, ο οποίος κατέστησε το Βέλγιο την πρώτη χώρα που προέβη σε αυτή την κίνηση¹⁶⁶. Αξίζει βέβαια εδώ να αναφερθεί ότι ο θεσμός της οριζοντίου ιδιοκτησίας καθιερώθηκε για πρώτη φορά επίσημα στην Ελλάδα με Νομοθετικό Διάταγμα στις 19.3.1927, σύμφωνα με το οποίο ο εν λόγω θεσμός αφορά μόνο τους προσφυγικούς συννοικισμούς που δημιουργήθηκαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή¹⁶⁷.

Αναφορικά με τους λόγους που οδήγησαν στην ανάγκη θεσμοθέτησης της οριζοντίου ιδιοκτησίας, αυτοί συνοψίζονται ως εξής: Α) Αντιμετώπιση στεγαστικών και πολεοδομικών προβλημάτων. Η ανάγκη των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων για ιδιόκτητη αστική κατοικία ήταν ιδιαίτερα αυξημένη την περίοδο του μεσοπολέμου. Η ανέγερση πολυώροφων κατοικιών και ο επακόλουθος διαμοιρασμός του κόστους κατασκευής σε πολλούς επιμέρους ιδιώτες, καθιστούσε πιο οικονομική και συνάμα προσιτή την απόκτηση κατοικίας σε κεντρικές περιοχές της πόλης. Από την άλλη, τα σημαντικά πολεοδομικά προβλήματα που προκαλούσε η σε έκταση ανάπτυξη της Αθήνας, με μονώροφες ή διώροφες κατασκευές, έκαναν επιτακτική την

---

¹⁶³ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.17,19

¹⁶⁴ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.16

¹⁶⁵ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.16

¹⁶⁶ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.22

¹⁶⁷ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.24

ανάγκη για την πυκνωση και την καθ' ύψος ανάπτυξη του δομημένου περιβάλλοντος, μέσω της προώθησης των πολυώροφων κατασκευών. Β) Δίδεται διέξοδος σε χρονίζοντα ιδιοκτησιακά προβλήματα καθώς μέσω του Νόμου 3741/1929 το ιδιοκτησιακό καθεστώς των αστικών ακινήτων καθίσταται περισσότερο ευέλικτο. Γ) Βοήθεια στην ανάσχεση της οικονομικής κρίσης καθώς η εγγενής αδυναμία της ελληνικής οικονομίας να απορροφήσει τα εισαγόμενα κεφάλαια των ομογενών των παροικιών σε παραγωγικούς τομείς οδήγησε την πολιτεία στη χρησιμοποίηση του κατασκευαστικού τομέα, μέσω της αθρόας ανέγερσης πολυκατοικιών, με στόχο την επικερδέστερη και ασφαλέστερη τοποθέτηση των εισαγόμενων κεφαλαίων¹⁶⁸.

4.2.4.1.2 Ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός του Κράτους (ΓΟΚ)

Τρείς μόλις μήνες μετά τη θέσπιση και δημοσίευση του Νόμου 3741/1929 «περί της ιδιοκτησίας κατ' ορόφους» εκδίδεται στις 3.4.1929 το Διάταγμα «περί γενικού οικοδομικού κανονισμού του Κράτους» το οποίο καθόριζε κοινούς κανόνες για τη δόμηση των κτιρίων σε ολόκληρη τη χώρα, καταργώντας όλα τα προγενέστερα αυτού νομοθετήματα¹⁶⁹. Δύναται να ειπωθεί πως ο Γ.Ο.Κ του 1929 αποτέλεσε το πρώτο, ολοκληρωμένο και συστηματικό κείμενο της σύγχρονης ελληνικής κτιριοδομικής νομοθεσίας, καθορίζοντας το σύνολο των κανόνων που πρέπει να ακολουθούνται κατά τη διαδικασία της κατασκευής κτιρίων¹⁷⁰. Στόχος των μέτρων που διατυπώνονται στα πλαίσια του Γ.Ο.Κ είναι η ορθή αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανακύπτουν στον αστικό χώρο κατά τη διαδικασία της ανοικοδόμησης. Ο Γ.Ο.Κ του 1929, σε συνδυασμό με τον ιδιοκτησιακό νόμο 3741 του ίδιου έτους, σηματοδοτούν τη γενικότερη αναθεώρηση των ιδιοκτησιακών και κτιριοδομικών κανονισμών καθώς και την εγκαθίδρυση ενός νέου θεσμικού πλαισίου, εναρμονισμένου με τις πλέον σύγχρονες ευρωπαϊκές τάσεις της εποχής¹⁷¹. Η θέσπιση

---

¹⁶⁸ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.38

¹⁶⁹ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.48-49

¹⁷⁰ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.49

¹⁷¹ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.50

του νέου θεσμικού πλαισίου ενισχύει έτι περαιτέρω τη σημασία της περιόδου του Μεσοπολέμου αναφορικά με τη διαμόρφωση της σύγχρονης εικόνας των ελληνικών πόλεων.

Ο Νόμος 3741/1929, καθώς και η εκπόνηση του Γ.Ο.Κ του ίδιου έτους, αποτελούν κορυφαίο παράδειγμα της κρατικής παρέμβασης σε ζητήματα που άπτονται της ανάπτυξης του αστικού χώρου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Κορωνίδα – αλλά και ολοκλήρωση – της όλης αυτής παρεμβατικής, κρατικής πολιτικής στο δομημένο χώρο υπήρξε η έκδοση στις 14.5.1934 του Διατάγματος «περί ύψους οικοδομών Αθηνών και Περιχώρων» το οποίο αποτέλεσε και το τελευταίο του είδους του για τη Μεσοπολεμική περίοδο¹⁷². Δε χωρά αμφιβολία ότι όλες οι ανωτέρω θεσμικές παρεμβάσεις του Ελληνικού Κράτους σε ζητήματα ανάπτυξης και διαμόρφωσης του αστικού χώρου επηρέασαν άμεσα και την κατασκευή των πολυώροφων κτιρίων, καθώς έθεταν το θεσμικό πλαίσιο και όριζαν τις βασικές προδιαγραφές που θα πρέπει να ακολουθούνται κατά τη διαδικασία της ανέγερσης τέτοιων κτιρίων.

4.2.4.2 Η ανέγερση πολυώροφων κτιρίων στην Αθήνα του Μεσοπολέμου

Αναφορικά με το πότε η ανέγερση πολυώροφων κτιρίων έφτασε στο αποκορύφωμά της κατά το Μεσοπόλεμο δύναται να ειπωθεί ότι αυτό συνέβη προς τα τέλη της εν λόγω ιστορικής περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, από το 1918 – χρονιά με μηδενική παραγωγή πολυώροφων κτιρίων στην Αθήνα – και έπειτα, διαμορφώνονται τρεις χρονικές υποενότητες εντός της χρονικής ενότητας που συνιστά ο Μεσοπόλεμος. Η πρώτη αρχίζει το 1919 και διαρκεί έως το 1927, με έτος έξαρσης – όσον αφορά την ανέγερση πολυκατοικιών – το 1924 με 6.150μ² δομημένη επιφάνεια ή 24 κτίρια. Η δεύτερη υποενότητα άρχεται το 1928 και διαρκεί έως και το 1931, με την κορύφωση στην οικοδομική δραστηριότητα να συμβαίνει το 1929 με 6.578μ² ή 37 κτίρια. Τέλος, η τρίτη υποενότητα εκκινεί το 1932 και διαρκεί έως και το 1941 και είναι αυτή η οποία εμφανίζει και τη μεγαλύτερη μέση, ετήσια παραγωγή κτιριακού

---

¹⁷² Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.61

όγκου σε πολυώροφες οικοδομές κατά το Μεσοπόλεμο ενώ, παράλληλα, υπήρξε και η πλέον μακρόχρονη σε σχέση με τις δύο προηγούμενες¹⁷³.

Ιδιαίτερης μνείας χρήζουν οι λόγοι που οδήγησαν στην «έκρηξη» της ανέγερσης πολυώροφων κτιρίων κατά το Μεσοπόλεμο, καθώς και οι αντίστοιχοι που αποτέλεσαν τροχοπέδη στην ανάπτυξη του εν λόγω κτιριακού τύπου κατά την προ του 1919 εποχή. Παρά λοιπόν την απουσία οποιωνδήποτε περιοριστικών προς τη δόμηση πολυώροφων κτιρίων μέτρων πριν το 1919, η ανέγερση τέτοιων κτιρίων κινήθηκε – ποσοτικά – σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Η προαναφερθείσα κατάσταση αποδίδεται, κατά κύριο λόγο, στην έλλειψη του κατάλληλου κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου καθώς επίσης και στην παρωχημένη κατασκευαστική τεχνολογία που ήταν διαθέσιμη πριν την εμφάνιση του οπλισμένου σκυροδέματος. Αντίθετα, ο μεσοπολεμικός οικοδομικός «πυρετός», που αφορούσε την κατασκευή πολυώροφων κτιρίων, αποδίδεται στη συνεχή εισροή στη χώρα, ομογενών του παροικιακού Ελληνισμού η οποία – σε συνδυασμό με την κακή οικονομική κατάσταση της χώρας – οδήγησε τους ευπορότερους από αυτούς στο να επενδύσουν σημαντικό τμήμα του κεφαλαίου που μετέφεραν σε αστικά ακίνητα, επένδυση η οποία θεωρούνταν άκρως ασφαλής και προσοδοφόρα. Παράλληλα, η εμφάνιση της νέας τεχνολογίας του οπλισμένου σκυροδέματος οδήγησε στην ταχύτερη κατασκευή και την παραγωγή ασφαλέστερων κτιρίων.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η κρατική πολιτική που υιοθετήθηκε για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών των προσφύγων – και η οποία έδωσε σημαντική ώθηση στην οικοδομική δραστηριότητα – δεν στράφηκε προς την ανοικοδόμηση πολυκατοικιών αλλά προτίμησε την ίδρυση οικισμών οι οποίοι αποτελούνταν, συνήθως, από μικρές μονοκατοικίες ή διπλοκατοικίες, σε μονώροφα και διώροφα κτίρια.

4.2.4.3 Η χωροθέτηση των πολυώροφων κτιρίων στη μεσοπολεμική Αθήνα

Με βάση έρευνα του Μανώλη Μαρμαρά¹⁷⁴, το θεσμοθετημένο σχέδιο της μεσοπολεμικής Αθήνας διακρίνεται στις εξής έξι (6) χωρικές ενότητες: Α) η χωρική

---

¹⁷³ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.81-82, 91

ενότητα των κεντρικών συνοικιών, βασικό γνώρισμα της οποίας ήταν η ανάπτυξη διοικητικών, πνευματικών, πολιτιστικών, επιχειρηματικών και εμπορικών δραστηριοτήτων με ταυτόχρονη παρουσία κατοικημένων περιοχών. Η εν λόγω ενότητα περιλαμβάνει τις ακόλουθες συνοικίες: Αγίων Θεοδώρων, Ανακτόρων, Βουλής, Δημαρχείου, Ομονοίας, Πανεπιστημίου και Συντάγματος. Β) Η χωρική ενότητα των συνοικιών της ανατολικής πλαγιάς του Λυκαβηττού. Κυρίαρχο χαρακτηριστικό της, είναι ότι σε αυτή κατοικούν κοινωνικά στρώματα υψηλής εισοδηματικής στάθμης επιτρέποντας να της αποδοθεί ο χαρακτηρισμός ως μεγαλοαστικής περιοχής. Περιλαμβάνει τις συνοικίες Διονυσίου Αρεοπαγίτου, Ευαγγελισμού και Λυκείου. Γ) Η χωρική ενότητα των συνοικιών κατά μήκος της οδού Πατησίων, αποτελούμενη από τις συνοικίες Αττικής, Αχαρνών, Βάθειας, Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Κυκλοβόρου, Κυψέλης, Άνω και Κάτω Πατησίων, Πεδίου Άρεως και Φυλής. Δ) η χωρική ενότητα των συνοικιών της δυτικής πλαγιάς του Λυκαβηττού, η οποία απαρτίζεται από τις συνοικίες του Λυκαβηττού και της Νεαπόλεως και που διακρίνονταν για την κατοίκηση σε αυτές, σημαντικού ποσοστού μικρών και μεσαίων εισοδηματικών στρωμάτων. Ε) η χωρική ενότητα των συνοικιών της παλιάς πόλης, κύριο γνώρισμα της οποίας, ήταν οι υψηλές πολεοδομικές πυκνότητες και η ανάμειξη χρήσεων κατοικίας και εμπορίου. Περιέχει τις συνοικίες Αγίου Κωνσταντίνου, Αγίου Παύλου, Αγοράς, Αδριανού, Αρείου Πάγου, Αττάλου, Βαράθρου, Διπύλου, Κεραμεικού, Λυσικράτους, Μελίτης, Μητροπόλεως και Ωδείου. Τέλος, ΣΤ) η χωρική ενότητα των συνοικιών που βρίσκονταν κατά μήκος του ποταμού Ιλισού, η οποία περιλαμβάνει τις συνοικίες Αβερωφείου, Αμπελοκήπων, Αρδηττού, Δημοτικού Νοσοκομείου, Διονύσου, Ζαπτείου, Ιλισού, Καλλιρόης, Κυνοσάργους, Ολυμπείου, Πτωχοκομείου, Σταδίου, Υμηττού και Φιλοπάππου.

Όσον αφορά τη χωροθέτηση των πολυώροφων κτιρίων στον αστικό ιστό της μεσοπολεμικής Αθήνας, προκύπτει ότι η περιοχή ανοικοδόμησής τους σχηματίζει ένα τόξο με νοητό άξονα τις οδούς Βασιλέως Κωνσταντίνου – Βασιλίσσης Σοφίας – Πανεπιστημίου – Πατησίων. Το εν λόγω τόξο, ξεκινά από το ύψος του θεραπευτηρίου «Ευαγγελισμός» και καταλήγει στο ύψος της πλατείας Κολιάτσου. Το πλάτος του τόξου καλύπτει ολόκληρη τη συνοικία του Κολωνακίου καθώς και την

---

¹⁷⁴ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.110

κεντρική περιοχή της πόλης γύρω και μεταξύ των πλατειών Συντάγματος, Κλαυθμώνος και Ομονοίας και κατά μήκος των δύο πλευρών της οδού Πατησίων, έως την πλατεία Κολιάτσου¹⁷⁵. Παρ' όλα αυτά, ταυτόχρονα, εμφανίζονται και δύο ακόμη νησίδες συγκέντρωσης πολυώροφων κτιρίων, η μία στην ανατολικομεσημβρινή πλευρά του Βράχου της Ακροπόλεως και η άλλη στην περιοχή του Παγκρατίου, πέριξ της πλατείας Προφήτη Ηλία¹⁷⁶. Από τα ανωτέρω καθίσταται σαφές ότι η χωροθέτηση των πολυώροφων κτιρίων στη μεσοπολεμική Αθήνα χαρακτηρίστηκε από την προτίμησή της στις κεντρικότερες περιοχές της πόλης και κατά μήκος συγκεκριμένων οδών. Ελάχιστα ήταν τα παραδείγματα πολυώροφων κτιρίων του μεσοπολέμου τα οποία δεν ακολούθησαν τον προαναφερθέντα χωροταξικό κανόνα.

4.2.4.4 Η κοινωνική σύνθεση των ενοίκων των πολυώροφων κτιρίων

Αναφορικά με την κοινωνικο-οικονομική σύνθεση των περιοχών στις οποίες παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση πολυώροφων κτιρίων στη μεσοπολεμική Αθήνα διαπιστώνεται ότι τρεις Αθηναϊκές συνοικίες – οι οποίες εμφανίζουν ποσοστό συγκέντρωσης μεγαλύτερο του 50% των πολυώροφων κτιρίων που κτίστηκαν την περίοδο εκείνη στην πρωτεύουσα, χαρακτηρίζονται από αμιγή κατοίκηση σε αυτά, ατόμων των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων καθώς και σχετικά αυξημένο ποσοστό ανάμειξης ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων στα εν λόγω κτίρια. Οι συνοικίες αυτές είναι οι Διονυσίου Αρεοπαγίτου, Ευαγγελισμού και Λυκείου που αποτελούν τη χωρική ενότητα των συνοικιών της ανατολικής πλαγίας του Λυκαβηττού όπως αναφέρθηκε προηγουμένως¹⁷⁷. Επιπρόσθετα, μια ακόμη ενότητα συνοικιών στις οποίες παρατηρείται πληθώρα πολυώροφων κτιρίων – που προορίζονταν για τη στέγαση των ανώτερων, αρχικά, και εν συνεχεία και των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων – είναι οι Διονύσου, Κυκλοβόρου και

---

¹⁷⁵ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.113

¹⁷⁶ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.113

¹⁷⁷ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.136

Πανεπιστημίου¹⁷⁸. Τέλος, μια τρίτη χωρική ενότητα συνοικιών στις οποίες εντοπίζεται σημαντικός αριθμός πολυώροφων κτιρίων, τα οποία απευθύνονταν σε αμιγώς μεσαία στρώματα, συγκροτείται από τις περιοχές Αχαρνών, Βουλής, Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Κυψέλης, Μητροπόλεως, Νεαπόλεως, Άνω Πατησίων και Συντάγματος. Οι συγκεκριμένες περιοχές δύναται να ειπωθεί ότι αποτελούν το επίκεντρο της χωροθέτησης των μεσαιών στρωμάτων της μεσοπολεμικής Αθήνας¹⁷⁹.

Με βάση τα ανωτέρω – και με κριτήριο την κοινωνικο-οικονομική σύνθεση των ενοίκων των πολυώροφων κτιρίων της μεσοπολεμικής Αθήνας – οι συνοικίες τη πόλης θα μπορούσαν να διακριθούν στις ακόλουθες κατηγορίες: α) μεγαλοαστικές συνοικίες, β) συνοικίες όπου παρατηρείται ανάμειξη μεσαιών και ανώτερων στρωμάτων, με την παρουσία των δεύτερων να είναι εντονότερη, γ) συνοικίες με ανάμειξη μεσαιών και ανώτερων στρωμάτων στις οποίες η παρουσία των πρώτων ήταν εντονότερη, δ) αμιγώς μεσοστρωματικές συνοικίες¹⁸⁰. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι κατά την περίοδο 1932-1941 – οπότε και οικοδομήθηκε το 95,56% της συνολικής παραγωγής πολυώροφων κτιρίων κατοικίας του μεσοπολέμου – παρατηρείται μια σαφής στροφή προς την κατοίκηση των συγκεκριμένων κτιρίων από τα μεσοστρώματα, αφού το 48,32% των εν λόγω κτιρίων κατοικείται από αμιγή μεσαία στρώματα, ενώ ανάμεικτη κοινωνική σύνθεση εντοπίζονταν στο 22,47% των κτιρίων¹⁸¹. Συμπερασματικά – και με βάση την έρευνα του Μ. Μαρμαρά¹⁸² - στη χωρική ενότητα του των κεντρικών συνοικιών, το 23,81% των πολυώροφων κτιρίων κατοικίας απευθύνονταν σε αμιγή ανώτερα στρώματα, το 23,81% σε ανάμειξη μεσαιών και ανώτερων στρωμάτων και το 52,38% σε αμιγή μεσαία στρώματα.

Στη χωρική ενότητα των συνοικιών της ανατολικής πλαγιάς του Λυκαβηττού το 66,67% απευθύνονταν σε αμιγή ανώτερα στρώματα, το 25% σε ανάμειξη μεσαιών και ανώτερων στρωμάτων και το 8,33% σε μεσαία στρώματα. Στη χωρική ενότητα

¹⁷⁸ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.136

¹⁷⁹ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.136

¹⁸⁰ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.136

¹⁸¹ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.137

¹⁸² Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.138-140

των συνοικιών κατά μήκος της οδού Πατησίων το 20,59% σε αμιγή ανώτερα στρώματα, το 29,41% σε ανάμειξη ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων και το 50% σε αμιγή μεσαία στρώματα. Στη χωρική ενότητα των συνοικιών της δυτικής πλαγιάς του Λυκαβηττού το 12,50% σε αμιγή ανώτερα στρώματα, το 12,50% σε ανάμειξη μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων και το 75% σε αμιγή μεσαία στρώματα. Στη χωρική ενότητα των συνοικιών της παλιάς πόλης το 20% απευθύνονταν σε αμιγή ανώτερα στρώματα, το 20% σε ανάμειξη μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων και το υπόλοιπο 60% σε αμιγή μεσαία στρώματα. Τέλος, στη χωρική ενότητα των συνοικιών που βρίσκονταν κατά μήκος του ποταμού Ιλισού το 14,29% σε αμιγή ανώτερα στρώματα, το 28,57% σε ανάμειξη μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων και το 57,14% σε αμιγή μεσαία στρώματα.

Συνάγεται, επομένως, το συμπέρασμα ότι μόνο η χωρική ενότητα των συνοικιών της ανατολικής πλαγιάς του Λυκαβηττού εμφανίζει ποσοστό πολυώροφων κτιρίων κατοικίας στο οποίο διέμεναν ένοικοι αμιγώς ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, σε ποσοστό μεγαλύτερο του 50%, αποδεικνύοντας την έλξη που ασκούσε η εν λόγω περιοχή στα μεγαλοαστικά στρώματα της μεσοπολεμικής Αθήνας¹⁸³. Στις πολυκατοικίες της συγκεκριμένης περιοχής τα διαμερίσματα ήταν ευμεγέθη – με μέσο εμβαδό τα 171τ.μ. – διαθέτοντας και δωμάτιο υπηρεσίας, γεγονός που φανερώνει το μεγαλοαστικό τους χαρακτήρα¹⁸⁴. Τουναντίον, στις υπόλοιπες πέντε χωρικές ενότητες – με προεξάρχουσα εκείνη των συνοικιών της δυτικής πλαγιάς του Λυκαβηττού – κυριάρχησαν τα πολυώροφα κτίρια οι ένοικοι των οποίων ανήκαν στα αμιγώς μεσαία κοινωνικά στρώματα.

4.2.4.5 Χρήσεις των πολυώροφων κτιρίων

Με βάση τις ανάγκες που εξυπηρετούσαν τα πολυώροφα κτίρια της μεσοπολεμικής Αθήνας δύναται να ταξινομηθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: η πρώτη, αφορά τα κτίρια εκείνα που είχαν ως κύρια χρήση την κατοικία και αντιπροσώπευαν το 85,33% του συνόλου αυτών των κτιρίων, ενώ η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει εκείνα που προορίζονταν για την κάλυψη χρήσεων ειδικών

---

¹⁸³ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.140

¹⁸⁴ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.191

λειτουργιών και αντιπροσώπευαν το υπόλοιπο 14,67% των πολυώροφων κτιρίων¹⁸⁵. Πιο συγκεκριμένα, στη χωρική ενότητα των κεντρικών συνοικιών παρατηρείται ότι το 64,86% των πολυώροφων κτιρίων προορίζονταν για κατοικία ενώ το υπόλοιπο 35,14% για ειδικές χρήσεις. Στη χωρική ενότητα των συνοικιών της ανατολικής πλαγιάς του Λυκαβηττού το 100% των πολυώροφων κτιρίων της περιοχής προορίζονταν για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών. Στη χωρική ενότητα των συνοικιών που βρίσκονταν κατά μήκος της οδού Πατησίων το 94,92% των πολυώροφων κτιρίων προορίζονταν για κατοικία και το υπόλοιπο 5,08% για ειδικές χρήσεις. Στη χωρική ενότητα των συνοικιών της δυτικής πλαγιάς του Λυκαβηττού το 100% των πολυώροφων κτιρίων προορίζονταν για κατοικία. Στη χωρική ενότητα των συνοικιών της παλιάς πόλης το 61,67% των πολυώροφων κτιρίων, ήταν κτίρια κατοικίας ενώ το 38,35% κτίρια ειδικών χρήσεων. Τέλος, στη χωρική ενότητα των συνοικιών που βρίσκονταν κατά μήκος του ποταμού Ιλισού το 96,88% των πολυώροφων κτιρίων καλύπτει στεγαστικές ανάγκες ενώ το υπόλοιπο 3,12% ανάγκες ειδικών χρήσεων¹⁸⁶.

4.2.4.6 Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και οι τρόποι παραγωγής των πολυώροφων κτιρίων

Ένα από τα κύρια γνωρίσματα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των αστικών πολυκατοικιών της μεσοπολεμικής Αθήνας είναι η κατά συντριπτική πλειοψηφία ύπαρξη ενός – μοναδικού – ιδιοκτήτη σε ολόκληρο το πολυώροφο, αστικό ακίνητο. Καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου – και παρά τη θέσπιση του Νόμου 3741 του 1929 για την οριζόντιο ιδιοκτησία – στην πλειονότητα των αστικών πολυκατοικιών, αποκλειστικός ιδιοκτήτης ολόκληρου του κτιρίου εμφανίζεται να είναι ένα, μόνο, πρόσωπο. Μόνο κατά την περίοδο 1932-1941 διαφαίνεται μια τάση μεταβολής της προαναφερθείσας κατάστασης καθώς εμφανίζεται η τάση που θέλει, μια αστική πολυκατοικία να ανήκει σε πολλούς ιδιοκτήτες με βάση και τα προβλεπόμενα από τη νομοθεσία περί της οριζοντίου ιδιοκτησίας¹⁸⁷. Ιδιαίτερο

¹⁸⁵ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.127

¹⁸⁶ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.132

¹⁸⁷ Μανώλης Μαρμαράς, *«Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους»*, σελ.147-148

ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι κατά τα πρώτα έτη της μεσοπολεμικής περιόδου η πλειονότητα των αστικών πολυκατοικιών που ανεγέρθησαν, ανήκαν σε μεγαλοκεφαλαιούχους ομογενείς των παροικιών ενώ στη συνέχεια η πλάστιγγα έγειρε υπέρ των ντόπιων κεφαλαιοκρατών οι οποίοι έκαναν αισθητή την παρουσία τους στον τομέα της ανέγερσης αστικών πολυκατοικιών.

Με βάση τα ανωτέρω δύναται να ειπωθεί ότι στον τομέα της ανοικοδόμησης πολυώροφων κτιρίων και – ειδικότερα – αστικών πολυκατοικιών στη μεσοπολεμική Αθήνα είναι ιδιαίτερα έντονη η παρουσία των ευπορότερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας, δηλαδή της ελληνικής αστικής τάξης, δικαιολογώντας πλήρως το χαρακτηρισμό «αστική» που αποδόθηκε προκειμένου να περιγράψει το συγκεκριμένο κτιριακό τύπο κατοικίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, εφόσον απευθύνονταν αποκλειστικά στα μέλη της συγκεκριμένης τάξης, της οποίας τις αυξημένες στεγαστικές ανάγκες καλούνταν να επιλύσει. Επιπλέον, καθίσταται κάτι παραπάνω από φανερός ο ρόλος των εύπορων ομογενών αναφορικά με την εισαγωγή του κτιριακού τύπου της αστικής πολυκατοικίας στην αθηναϊκή, μεσοπολεμική πραγματικότητα. Ο ρόλος αυτός είναι αποτέλεσμα της αναζήτησης, εκ μέρους των εύπορων ομογενών, ενός ασφαλούς και επικερδούς τρόπου επένδυσης των κεφαλαίων τους. Δεδομένης της αδυναμίας της ελληνικής οικονομίας για απορρόφηση κεφαλαίων σε παραγωγικούς τομείς, η επένδυση σε αστικά ακίνητα φάνταζε κάτι περισσότερο από ελκυστική. Οι κεφαλαιοκράτες ομογενείς των παροικιών, αφού έκαναν την αρχή μέσω της ανέγερσης των πρώτων αστικών πολυκατοικιών, στη συνέχεια αποτέλεσαν παράδειγμα προς μίμηση για τους εγχώριους κεφαλαιούχους οι οποίοι έκαναν δυναμική είσοδο στο χώρο των αστικών ακινήτων, ακολουθούμενοι – προς το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου – από μικροεπενδυτές μεσοστρωματικής κοινωνικής προέλευσης.

Αναφορικά με τον τρόπο παραγωγής των αστικών πολυκατοικιών του μεσοπολέμου, δεν χωρά αμφιβολία, ότι βασικός «αιμοδότης» της όλης κατασκευαστικής διαδικασίας ήταν το ιδιωτικό χρηματικό κεφάλαιο προερχόμενο – αρχικά – από τους μεγαλοκεφαλαιούχους ομογενείς των παροικιών. Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, γεννάται το εύλογο ερώτημα αναφορικά με το ποιος ήταν ο ρόλος του κράτους στην όλη διαδικασία παραγωγής πολυώροφων κτιρίων, που λάμβανε χώρα στη μεσοπολεμική Αθήνα. Η απάντηση είναι ότι η κρατική στεγαστική πολιτική του μεσοπολέμου – παρ' ότι επικεντρώθηκε στη δημιουργία συνοικισμών αποτελούμενων από μονώροφες ή διώροφες κατοικίες προορισμένων για την κάλυψη

των προσφυγικών, στεγαστικών αναγκών – έδωσε και ορισμένα δείγματα ανέγερσης πολυώροφων κτιρίων. Τα εν λόγω δείγματα δεν είναι άλλα από τη δημιουργία των πρώτων προσφυγικών πολυκατοικιών, οι οποίες κάλυψαν μέρος των στεγαστικών αναγκών των προσφύγων. Πιο συγκεκριμένα, στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας αναφέρονται οι ακόλουθες περιπτώσεις παραγωγής προσφυγικών πολυκατοικιών: α) στην περιοχή της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, β) στην περιοχή του Ερυθρού Σταυρού, γ) στην περιοχή Στέγη Πατρίδος, δ) στην περιοχή Δουργούτι, ε) στην περιοχή Αγίων Αναργύρων Πειραιά, στ) στην περιοχή Αγίου Ιωάννη Ρέντη και – τέλος – ζ) στην περιοχή της Καισαριανής¹⁸⁸.

Τέλος, ένας ακόμη τρόπος παραγωγής του κτιριακού τύπου της αστικής πολυκατοικίας στη μεσοπολεμική Αθήνα – ο οποίος γνώρισε μια κάποια διάδοση – είναι η μέθοδος της αντιπαροχής. Η αντιπαροχή, η οποία με τη μαζική και αλόγιστη χρησιμοποίησής της κατά τα μεταπολεμικά χρόνια έμελλε να μεταβάλλει ριζικά την εικόνα της πρωτεύουσας και των μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας προσδίδοντάς τους τη σημερινή τους όψη, πρωτοεμφανίστηκε κατά το Μεσοπόλεμο¹⁸⁹. Η ουσία της αντιπαροχής έγκειται στη συμμετοχή του οικοπεδούχου στη διαδικασία παραγωγής του πολυώροφου ακινήτου, παρέχοντας στην οικοδομική επιχείρηση το οικόπεδό του και λαμβάνοντας ως αντιπαροχή, τμήμα του παραγόμενου προϊόντος. Βασικό πλεονέκτημα της αντιπαροχής υπήρξε η μείωση του συνολικού κόστους που απαιτείται για την οικοδόμηση του πολυώροφου κτιρίου, εφόσον εκλείπει το χρηματικό κεφάλαιο που απαιτείται για την αγορά του οικοπέδου. Το γεγονός ότι η μέθοδος της αντιπαροχής πρωτοεμφανίστηκε το Μεσοπόλεμο ενισχύει έτι περαιτέρω τη σπουδαιότητα της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου αναφορικά με την κατανόηση των σύγχρονων πολεοδομικών προβλημάτων των ελληνικών πόλεων, καθώς αποδεικνύεται ότι οι ρίζες του φαινομένου της μεταπολεμικής αστικοποίησης της Αθήνας και των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων της χώρας, ανάγονται στην εποχή του μεσοπολέμου¹⁹⁰.

---

¹⁸⁸ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.157-158

¹⁸⁹ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.164-165

¹⁹⁰ Μανώλης Μαρμαράς, «Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους», σελ.165

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ

Το φαινόμενο του κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό χώρο είναι ένα ζήτημα το οποίο έχει κεντρίσει το ερευνητικό ενδιαφέρον πλειάδας κοινωνικών – και όχι μόνο – επιστημόνων, από την εποχή εκκίνησης της ραγδαίας ανάπτυξης των αστικών κέντρων, την επαύριο της πρώτης Βιομηχανικής Επανάστασης, έως και σήμερα. Σκοπός του παρόντος κεφαλαίου, καθώς και της ανά χείρας μελέτης εν γένει, είναι η αναζήτηση των απαρχών της κοινωνικής «γεωγραφίας» που χαρακτηρίζει σήμερα την ευρύτερη περιοχή της ελληνικής πρωτεύουσας, δηλαδή το που εδράζεται η σημερινή χωροταξική κατανομή των κοινωνικών τάξεων στον αστικό ιστό της Αθήνας. Ως η πλέον πρόσφορη ιστορική περίοδος για τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων αναφορικά με το εν λόγω ζήτημα επελέγη από τον γράφοντα η περίοδος του Μεσοπολέμου, θεωρώντας ότι ο μεσοπόλεμος υπήρξε εκείνη η ιστορική περίοδος κατά την οποία τέθηκαν τα θεμέλια για τη διαμόρφωση της σημερινής εικόνας της ελληνικής πρωτεύουσας, τόσο σε επίπεδο πολεοδομικό όσο και σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης.

5.1 Το παράδειγμα της Αθήνας του Μεσοπολέμου

Με βάση τα όσα έχουν ειπωθεί έως τώρα – και αφορούν την περίοδο πριν από το Μεσοπόλεμο – η Αθήνα από τη στιγμή που ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα του Ελληνικού Κράτους το 1834, μέχρι και το 1870 – περίπου – υπήρξε μια πόλη της οποίας η ανάπτυξη, τόσο σε οικονομικό όσο και σε δημογραφικό επίπεδο, βασίστηκε – κατά κύριο λόγο – σε αυτό ακριβώς το γεγονός, τη συγκέντρωση δηλαδή όλων των διοικητικών δομών της χώρας στην Αθήνα, ελέω του ρόλου που καλούνταν να διαδραματίσει ως η νέα εθνική πρωτεύουσα και σημαντικό κέντρο του Ελληνισμού. Η πλειονότητα των κατοίκων της πόλης ως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα αποτελούνταν από δημοσίους υπαλλήλους της κρατικής μηχανής, ενώ η απουσία οιασδήποτε παραγωγικής δραστηριότητας – πόσο μάλλον βιομηχανικής – ήταν κάτι παραπάνω από εμφανές. Μοναδική εξαίρεση στον ανωτέρω κανόνα ήταν η ύπαρξη μιας σημαντικής ομάδας ανθρώπων οι οποίοι εγκατέλειψαν τις γενέτειρές τους και προσήλθαν στην Αθήνα, απασχολούμενοι στον ακμάζοντα κατασκευαστικό τομέα που γνώριζε τότε ιδιαίτερη άνθιση, λόγω και της ανέγερσης σημαντικών δημόσιων

κτιρίων που προορίζονταν για τη στέγαση όλων των λειτουργιών της νεότευκτης ελληνικής, δημόσιας διοίκησης.

Τα άτομα τα οποία απασχολούνταν στον οικοδομικό τομέα αποτέλεσαν το πρόπλασμα της μετέπειτα ελληνικής, εργατικής τάξης. Αναφορικά με την οικιστική χωροθέτησή τους στον αθηναϊκό αστικό ιστό αυτή τοποθετείται στην περιφέρεια της πόλης και εκτός του εγκεκριμένου, επίσημου πολεοδομικού και ρυμοτομικού σχεδίου. Δεκάδες οικήματα δημιουργήθηκαν από τους εργάτες του οικοδομικού τομέα, με ίδια μέσα και χωρίς την παραμικρή κρατική πρόνοια, σε οικισμούς εκτός των ορίων της επίσημης πόλης και σε εκτάσεις τις οποίες είχαν αγοράσει από ντόπιους ιδιοκτήτες γης. Η ανωτέρω διαδικασία υπήρξε η απαρχή του φαινομένου της λαϊκής αυτοστέγασης, μέσω του οποίου επρόκειτο να αποκατασταθούν στεγαστικά όλες οι μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες στην Ελλάδα, έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Χαρακτηριστικότερο γνώρισμα της λαϊκής αυτοστέγασης είναι η νόμιμη – και σύμφωνη με τις επιταγές των κανόνων της ελεύθερης αγοράς – απόκτηση οικοπέδου στις παρυφές της πόλης καθώς και η παράνομη – χωρίς την απαιτούμενη οικοδομική άδεια – ανέγερση κατοικίας, κατασκευασμένης με προσωπική εργασία και με ίδιους πόρους των μετέπειτα ενοίκων της. Υπήρξε παράνομη καθώς οι εν λόγω εκτάσεις δεν προσφέρονταν προς οικοδόμηση καθότι βρίσκονταν έξω από τα όρια του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως. Βασικό κριτήριο για την επιλογή της περιοχής κατοίκησης υπήρξε η συγκέντρωση σε έναν οικισμό, πολλών ατόμων με κοινή καταγωγή. Τα δύο πρώτα παραδείγματα τέτοιων οικισμών λαϊκής αυτοστέγασης στην Αθήνα, ήταν η περιοχή “Αναφιώτικα” στους πρόποδες του Ιερού Βράχου της Ακροπόλεως και το Προάστιο – τα μετέπειτα Εξάρχεια.

Από τη δεκαετία του 1870 και έπειτα παρατηρείται στη χώρα μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη της βιομηχανικής δραστηριότητας η οποία – όπως ήταν φυσικό – επηρέασε και τον αστικό χώρο της Αθήνας, καθώς οι περισσότερες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες συγκεντρώθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, με αποτέλεσμα την ολοένα αυξανόμενη εισροή εργατικού δυναμικού από την ελληνική περιφέρεια. Η διαδικασία της εκβιομηχάνισης οδήγησε σε εντατικότερη αστικοποίηση τους αθηναϊκού αστικού χώρου, επιδεινώνοντας τις ήδη δυσμενείς συνθήκες στέγασης του αυξανόμενου εργατικού δυναμικού. Λόγω της ανυπαρξίας οιασδήποτε στεγαστικής πολιτικής για την εργατική τάξη, τόσο από την πλευρά του κράτους όσο και των εργοδοτών βιομηχάνων, το εργατικό δυναμικό επέλεξε για ακόμη μια φορά τη λύση της αυτοστέγασης, δημιουργώντας εργατικούς συννοικισμούς πλησίον του τόπου

εργασίας τους – των βιομηχανικών μονάδων δηλαδή – σε περιοχές δυτικά του κέντρου της Αθήνας όπως το Γκάζι, το Θησείο, το Μεταξουργείο, στις παρυφές της πόλης του Πειραιά – στα Καμίνια -, γύρω από τον κεντρικό λιμένα καθώς και κατά μήκος του οδικού άξονα που ένωνε την Αθήνα με τον Πειραιά (οδός Πειραιώς)¹⁹¹.

Όπως παλαιότερα καθοριστική παράμετρο για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης των πρώτων αυθαίρετων οικιστών στην Αθήνα – των οικοδόμων κατά κύριο λόγο – την περίοδο 1840-1880 αποτέλεσε η κοινή καταγωγή και η επαγγελματική συνάφεια, για το εργατικό δυναμικό της βιομηχανίας πρώτιστο μέλημα υπήρξε η γεωγραφική πρόσδεσή τους με τον τόπο εργασίας, η πρόσβαση δηλαδή από τον τόπο κατοικίας στον τόπο εργασίας, το συντομότερο δυνατό και με τον πλέον οικονομικό τρόπο (πεζή). Πρώτα παραδείγματα τέτοιων βιομηχανικών οικισμών, υπήρξαν οι περιοχές που αναπτύχθηκαν πλησίον των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων του Λαυρίου, της Ελευσίνας και της Δραπετσώνας¹⁹². Η λύση της αυτοστέγασης της βιομηχανικής εργατικής τάξης ήταν ιδιαίτερα συμφέρουσα και για τους βιομήχανους εφόσον οι τελευταίοι απαλλάσσονταν από τη δαπανηρή ανάγκη δημιουργίας εργατικών συνοικισμών, συμβάλλοντας έτσι ακόμη περισσότερο στη φθηνή αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης¹⁹³.

Έχει ήδη γίνει εκτενής αναφορά στις εξαιρετικά σημαντικές επιπτώσεις που προκάλεσε η είσοδος στη χώρα 1,3 εκατομμυρίων Μικρασιατών προσφύγων σε όλα τα επίπεδα του δημόσιου βίου καθώς και την τιτάνια πρόκληση που συνιστούσε το έργο της οριστικής αποκατάστασης των προσφύγων και της ένταξής τους στον ελληνικό κοινωνικό ιστό. Η άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού στην Αθήνα ενίσχυσε το ήδη υπάρχον μοντέλο κοινωνικού διαχωρισμού στην πόλη. Πιο συγκεκριμένα, οι οργανισμοί οι οποίοι είχαν επιφορτιστεί με το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης – με προεξάρχουσα την Ε.Α.Π από το 1924 – είχαν ως στόχο την παραγωγική ανασυγκρότηση των προσφύγων και την οριστική ένταξή τους στον παραγωγικό τομέα της ελληνικής οικονομίας. Προς επίτευξη του ανωτέρω σκοπού, οι πρώτοι προσφυγικοί οικισμοί που δημιουργήθηκαν στην Αθήνα, χωροθετήθηκαν εκτός κέντρου, στις παρυφές της πόλης και πλησίον των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων. Η Ε.Α.Π ενθάρρυνε τη δημιουργία βιομηχανικών συνόλων

---

¹⁹¹ Σήλια Νικολαΐδου, «Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου», σελ.111-112

¹⁹² Σήλια Νικολαΐδου, «Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου», σελ.112

¹⁹³ Σήλια Νικολαΐδου, «Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου», σελ.112

ακόμα και εντός των προσφυγικών οικισμών ούτως ώστε όσο το δυνατόν μεγαλύτερος αριθμός προσφύγων να βρει παραγωγική απασχόληση στη βιομηχανία.

Η πολιτική της Ε.Α.Π αναφορικά με τη δημιουργία προσφυγικών οικισμών στις παρυφές της πόλης – σε περιοχές όπως η Νέα Ιωνία, η Καισαριανή, ο Βύρωνας και η Νέα Κοκκινιά του Πειραιά – αποσκοπούσε στη αποφυγή κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων, μεταξύ γηγενών και προσφύγων σε περίπτωση που οι τελευταίοι χωροθετούνταν σε περιοχές του κέντρου της πόλης, που κατοικούνταν από αμιγώς γηγενή πληθυσμό καθώς και η αποτροπή της κοινωνικής πόλωσης. Ήταν άλλωστε ιδιαίτερα νωπές οι μνήμες από την αναστάτωση που είχε προκληθεί στους κατοίκους των ελληνικών πόλεων από το μέτρο της επίταξης (1.11.1922), το οποίο προέβλεπε την επίταξη των κενών αστικών ακινήτων, αλλά και εκείνων που ήδη κατοικούνταν, με σκοπό τη φιλοξενία προσφυγικών οικογενειών¹⁹⁴. Οι ανωτέρω διατάξεις προκάλεσαν τη μήνη των κατοίκων οι οποίοι θεωρούσαν ότι μέσω της υποχρεωτικής συγκατοίκησης με τους πρόσφυγες, που του επιβάλλεται από την πολιτεία, παραβιάζεται η προσωπική και οικογενειακή τους εστία ενώ δημιουργήθηκε μια ατμόσφαιρα εκνευρισμού και αντιπάθειας των γηγενών προς τους πρόσφυγες, καθιστώντας έτσι μισητή στη συνείδηση του μέσου Έλληνα αστού, την εικόνα του πρόσφυγα¹⁹⁵.

Παρότι λοιπόν η πολιτεία δήλωνε ότι δεν επιθυμούσε το διαχωρισμό της ελληνικής κοινωνίας σε δύο στρατόπεδα, αυτό των γηγενών πληθυσμών και εκείνο των προσφυγικών, προκρίθηκε ως βέλτιστη η επιλογή της χωροθέτησης των προσφυγικών συνοικισμών στην περιφέρεια της πόλης και μακριά από τις κεντρικές περιοχές αμιγούς κατοικίας του γηγενούς πληθυσμού. Όπως είναι φυσικό, η επιλογή αυτή οδήγησε σε περεταίρω κοινωνική πόλωση και κοινωνικό διαχωρισμό στο χώρο της πόλης, εφόσον ο αστικός ιστός διακρίνονταν πλέον σε δύο τμήματα., εκείνο της περιφέρειας στο οποίο κατοικούσαν οι προσφυγικοί πληθυσμοί και τα λαϊκά στρώματα της αυτοστέγασης του παρελθόντος και εκείνο των κεντρικών περιοχών, οι οποίες ήταν ο προνομιακός τόπος κατοικίας των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων του γηγενούς πληθυσμού. Η τάση για κοινωνικό διαχωρισμό που παρατηρείται στον αστικό χώρο της Αθήνας εντείνεται έτι περαιτέρω από την

---

¹⁹⁴ Βίκα Γκιζέλη, *«Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)»*, σελ.129

¹⁹⁵ Βίκα Γκιζέλη, *«Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)»*, σελ.130-131

πολιτική της Ε.Α.Π να παραχωρήσει στους πρόσφυγες τα οικήματα που είχε κατασκευάσει στους συνοικισμούς, κατόπιν καταβολής του ανάλογου ενοικίου ή μέσω της αγοράς των συγκεκριμένων κατοικιών διαμέσου του δανεισμού και των τραπεζικών διευκολύνσεων προς τους πρόσφυγες.

Με βάση τα προαναφερθέντα, καθίσταται σαφές ότι στους προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν, πρόσβαση στην ιδιόκτητη κατοικία είχαν μόνο εκείνοι οι πρόσφυγες οι οποίοι μπορούσαν να καταβάλλουν το εν λόγω ενοίκιο ή να αποπληρώνουν ένα συγκεκριμένο δάνειο το οποίο έλαβαν, με σκοπό την αγορά κατοικίας. Όπως είναι φυσικό, η παραπάνω πρακτική απέκλειε από τη δυνατότητα οριστικής στεγαστικής αποκατάστασης, την πλειονότητα του προσφυγικού πληθυσμού, η οποία στερούνταν των αναγκαίων οικονομικών μέσων, ακολουθώντας έτσι τη μέθοδο της αυτοστέγασης προκειμένου να επιλύσει το οξύτατο στεγαστικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε. Πράγματι, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι οργανωμένοι οικισμοί που είχαν κατασκευάσει το Κράτος και η Ε.Α.Π περιτριγυρίστηκαν εν ριπή οφθαλμού από αυθαίρετες, προσφυγικές παραγκουπόλεις. Η προαναφερθείσα έλλειψη στοχευμένης στεγαστικής πολιτικής εκ μέρους της πολιτείας οδήγησε τους άπορους πρόσφυγες που δεν μπορούσαν να στεγαστούν στους οικισμούς, στο να προτιμήσουν την οδό της αυτοστέγασης, κατασκευάζοντας με ίδια μέσα τις κατοικίες τους, οι οποίες ήταν πρόχειρα παραπήγματα και τρώγλες, σε εκτάσεις που τους είχαν παραχωρηθεί από το κράτος.

Η προσφυγική αυτοστέγαση δεν περιορίστηκε μόνο στη δημιουργία αυτοσχέδιων οικισμών στις παρυφές της πόλης. Υπήρξε και εκείνη η ομάδα προσφύγων αστικής προέλευσης που κατάφερε να περισώσει ένα τμήμα της περιουσίας της και να το μεταφέρει στην Ελλάδα, και η οποία στεγάστηκε με ίδιους πόρους σε εκτάσεις που τους παραχωρήθηκαν από το κράτος, με τη διαφορά ότι οι συγκεκριμένες εκτάσεις βρίσκονταν εντός του αστικού ιστού και όχι στις παρυφές της πόλης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας περιοχής είναι η Νέα Σμύρνη, η οποία κατοικήθηκε από αστούς Σμυρναίους πρόσφυγες μετά και την απαλλοτρίωση της περιοχής, γι' αυτό το σκοπό, το 1924. Η δημιουργία του εν λόγω οικισμού είναι αποτέλεσμα της έγκαιρης δράσης, ήδη από το 1923, μιας ομάδας Σμυρναίων προσφύγων, οι οποίοι συγκρότησαν μια επιτροπή αποτελούμενη από τις πλέον διακεκριμένες προσωπικότητες της αστικής κοινωνίας της Σμύρνης, με βασικό αίτημα την επίλυση του στεγαστικού τους

προβλήματος¹⁹⁶. Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι η επίλυση του προσφυγικού στεγαστικού προβλήματος, είτε αυτό αφορά τα λαϊκά στρώματα είτε εκείνα που ανήκουν στην αστική τάξη, αφέθηκε στην ιδιωτική πρωτοβουλία εφόσον το κέντρο βάρους των δραστηριοτήτων, μετατοπίζεται από την επίσημη, κρατική διοίκηση στον ιδιωτικό τομέα, προκειμένου να καλυφθεί η ανεπάρκεια του κρατικού στεγαστικού προγράμματος. Φυσικά και δεν δύναται να υποβαθμιστεί το εξαιρετικά σημαντικό έργο που επιτελέστηκε από μια σειρά φορέων αναφορικά με την προσφυγική στεγαστική αποκατάσταση, καθώς ήταν η πρώτη φορά που εφαρμόστηκε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα κρατικής στεγαστικής πολιτικής, το οποίο οδήγησε στην παρθενική εμφάνιση του θεσμού της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα¹⁹⁷.

Παρ' όλα αυτά το μεγαλύτερο τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού κλήθηκε να επιλύσει το στεγαστικό του πρόβλημα μέσω της αυτοστέγασης είτε αυτή αφορούσε την αστική κατοικία στον κεντρικό ιστό της πόλης είτε το παράπηγμα στην αστική περιφέρεια. Παράλληλα δεν πρέπει να υποτιμάται το γεγονός ότι η λύση της αυτοστέγασης παγίωσε ένα καθεστώς πολιτικής χειραγώγησης των λαϊκών στρωμάτων και ευνόησε τη δημιουργία δικτύου πελατειακών σχέσεων μεταξύ κράτους και λαϊκών στρωμάτων, με όπλο τη νομιμοποίηση των αυθαιρέτως οικοδομημένων περιοχών και την ένταξή τους στο σχέδιο πόλης. Επιπλέον, σημαντικά ήταν τα οφέλη που προέκυπταν από τη λύση της αυτοστέγασης των προσφυγικών και λαϊκών πληθυσμών και σε οικονομικό επίπεδο, καθώς συνέβαλλε τα μέγιστα στη φθηνή αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Οι περισσότεροι από τους αυθαίρετους οικισμούς της λαϊκής αυτοστέγασης δημιουργήθηκαν πλησίον των αναπτυσσόμενων βιομηχανικών περιοχών του μεσοπολέμου, με στόχο την κατά το δυνατόν συντομότερη και οικονομικότερη μετακίνηση των κατοίκων τους προς τον τόπο εργασίας τους, ο οποίος – στη συντριπτική πλειοψηφία – ήταν κάποιο εργοστάσιο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η πολιτική προσφυγικής αποκατάστασης που επελέγη, οδήγησε όχι μόνο στον έντονο κοινωνικό διαχωρισμό στον αστικό χώρο, μεταξύ γηγενών και προσφύγων, αλλά και στο διαχωρισμό ανάμεσα στον ίδιο τον προσφυγικό πληθυσμό. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν

---

¹⁹⁶ Βίκα Γκιζέλη, *«Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)»*, σελ.278

¹⁹⁷ Βίκα Γκιζέλη, *«Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)»*, σελ.250

τριπλό κοινωνικό διαχωρισμό των προσφυγικών συνοικισμών του πολεοδομικού ιστού της πρωτεύουσας, καθώς δημιούργησε: α) τους διαμορφωμένους και οργανωμένους από το Κράτος και την Ε.Α.Π, προσφυγικούς συνοικισμούς στις παρυφές της πόλης, β) τους διαμορφωμένους από τους αστούς πρόσφυγες συνοικισμούς, σε εκτάσεις που τους παραχωρήθηκαν από το κράτος εντός του κεντρικού ιστού της πόλης – όπως η Νέα Σμύρνη – και τέλος γ) τις αυθαίρετες, προσφυγικές παραγκουπόλεις της αυτοστέγασης, οι οποίες αναπτύχθηκαν – ως επί το πλείστον – δίπλα στους νόμιμους προσφυγικούς συνοικισμούς καθώς και σε άλλα σημεία της αστικής περιφέρειας της πρωτεύουσας¹⁹⁸.

Συνοψίζοντας, δύναται να υποστηριχθεί πως η άφιξη και εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας το 1922, ενδυνάμωσε και παγίωσε το ήδη υπάρχον φαινόμενο του κοινωνικού διαχωρισμού στο χώρο της πόλης. Σε αυτό συνέβαλλε τα μέγιστα και η επίσημη στεγαστική πολιτική που υιοθετήθηκε κατά τη διαδικασία της προσφυγικής αποκατάστασης. Η πρακτική της Ε.Α.Π για την ένταξη των προσφύγων στον παραγωγικό ιστό της ελληνικής οικονομίας την ώθησε στο να εγκαταστήσει τους νέους προσφυγικούς συνοικισμούς κοντά στις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές μονάδες της εποχής, ενώ ενθάρρυνε τη χωροθέτηση ανάλογων μονάδων ακόμη και εντός των οικισμών, θέλοντας μ' αυτό τον τρόπο να επιτύχει τόσο τη στεγαστική όσο και την οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων. Λόγω του ότι η παραχώρηση κατοικίας στους προσφυγικούς συνοικισμούς γινόταν κατόπιν της καταβολής κάποιου οικονομικού αντιτίμου, δεν κατέστη δυνατό για την πλειονότητα των προσφύγων – που ήταν άποροι – να αποκτήσουν ιδιόκτητη στέγη στους νεότευκτους οικισμούς. Η οικονομική ένδεια, αλλά και η οξύτητα του στεγαστικού προβλήματος που αντιμετώπιζαν, τους οδήγησε στο να αυτοστεγαστούν, να κατασκευάσουν δηλαδή οι ίδιοι τις κατοικίες τους με δικά τους μέσα, σε εκτάσεις που τους παραχωρήθηκαν από το Κράτος. Οι συγκεκριμένες εκτάσεις βρίσκονταν στα όρια των οργανωμένων προσφυγικών συνοικισμών, ούτως ώστε να καθίσταται δυνατή η απασχόληση και αυτής της ομάδα προσφύγων στις βιομηχανικές μονάδες που βρίσκονταν στην περιοχή.

Ουσιαστικά, πρόκειται για τη συνέχιση και την παγίωση του φαινομένου, που ίσχυε και την προ του Μεσοπολέμου περίοδο, με βάση το οποίο τα λαϊκά στρώματα

---

¹⁹⁸ Σήλια Νικολαΐδου, «Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου», σελ.113-114

δεν επέλεξαν τον τόπο κατοικίας τους – σε αντίθεση με την πρακτική της αστικής τάξης – αλλά αναγκαστικά κατοικούσαν σε αυθαίρετους οικισμούς στις παρυφές της πόλης, προκειμένου να είναι δυνατή η σύντομη και οικονομική μετακίνησή τους προς τον τόπο εργασίας τους, δηλαδή στις βιομηχανικές μονάδες που χωροθετούνταν στην περιφέρεια της πόλης, δυτικά του κέντρου της Αθήνας και περιμετρικά του λιμανιού του Πειραιά. Η πρόσδεση στον τόπο εργασίας αποτέλεσε το σημαντικότερο κριτήριο για την επιλογή του τόπου εγκατάστασης της εργατικής τάξης των βιομηχανιών. Η διαχρονική απουσία οποιασδήποτε στεγαστικής πολιτικής, που να απευθύνεται και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες όλων των κοινωνικών τάξεων, εκ μέρους της πολιτείας, οδήγησε στην ευρύτατη διάδοση της αυτοστέγασης η οποία δεν γνώριζε ταξικά στεγανά, καθώς υιοθετήθηκε από όλο το ελληνικό κοινωνικό φάσμα, ανεξαιρέτως τάξεων.

Η λύση της αυθαίρετης αυτοστέγασης γινόταν σιωπηρά αποδεκτή από όλες τις πλευρές, τόσο από τους πολιτικούς ιθύνοντες όσο και από τους οικονομικούς και κοινωνικούς ταγούς. Για την πολιτική ηγεσία της χώρας αποτέλεσε μια ανεκτή λύση, καθώς της έδινε το δικαίωμα της πολιτικής χειραγώγησης των λαϊκών στρωμάτων, μέσω της νομιμοποίησης των αυθαίρετων οικισμών τους ενώ - παράλληλα - οδήγησε σε κάποια επίλυση του στεγαστικού ζητήματος, χωρίς την ταυτόχρονη οικονομική επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, εφόσον η στεγαστική αποκατάσταση είχε αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία, με όλο το κόστος που αυτό συνεπάγεται σε επίπεδο πολεοδομικού σχεδιασμού. Για την αστική τάξη της χώρας αποτέλεσε, επίσης, μια αποδεκτή λύση καθώς αποσόβησε τυχόν έντονες κοινωνικές συγκρούσεις, λόγω του στεγαστικού ζητήματος, οι οποίες θα οδηγούσαν στη ριζοσπαστικοποίηση των λαϊκών στρωμάτων και την αμφισβήτηση εκ μέρους τους της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων και – πιθανώς – στην ανατροπή της φιλελεύθερης, αστικής ιθύνουσας τάξης. Τέλος, για τους κατόχους του μεγάλου οικονομικού κεφαλαίου, η αυτοστέγαση υπήρξε ιδιαιτέρως συμφέρουσα επιλογή καθώς τους απάλλαξε από το κόστος κατασκευής εργατικών κατοικιών, συντελώντας μ' αυτό τον τρόπο στη φτηνή αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Εν κατακλείδι, ο κοινωνικός διαχωρισμός και η κοινωνική πόλωση στον αστικό ιστό της Αθήνας του Μεσοπολέμου αποτυπώνεται ως εξής: στις παρυφές της πόλης, κοντά στις βιομηχανικές μονάδες, χωροθετείται ο τόπος κατοικίας και εργασίας των λαϊκών, εργατικών και προσφυγικών πληθυσμών. Οι πληθυσμοί αυτοί διαμένουν είτε στους οργανωμένους προσφυγικούς συννοικισμούς που δημιουργήθηκαν στην

περιοχή, είτε σε αυτοσχέδιους οικισμούς, περιμετρικά των επίσημων, οι οποίοι οικοδομήθηκαν χωρίς άδεια αλλά σε εκτάσεις παραχωρηθείσες από το Κράτος. Στους οικισμούς της αυτοστέγασης, όπως αποκαλούνται, διαμένουν τόσο άποροι πρόσφυγες όσο και εσωτερικοί μετανάστες οι οποίοι καταφθάνουν από την αγροτική ύπαιθρο στην πρωτεύουσα, προκειμένου να εργαστούν στην ακμάζουσα ελληνική, μεσοπολεμική βιομηχανία. Οι αυθαίρετοι οικισμοί της αυτοστέγασης υπήρχαν και πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και κατοικούνταν από άπορους εσωτερικούς μετανάστες, εργάτες στη βιομηχανία – ωστόσο - με την έλευση των προσφύγων γιγαντώθηκαν περαιτέρω. Οι συγκεκριμένοι οικισμοί καταλάμβαναν το σύνολο της περιφερειακής ζώνης της πρωτεύουσας ενώ η αλματώδης μεγέθυνσή τους οδήγησε στην οικιστική ένωση της Αθήνας και του Πειραιά, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η δημιουργία του ενιαίου πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας με τη μορφή την οποία διατηρεί έως και σήμερα.

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική αστική τάξη της εποχής έδειχνε τη σαφή της προτίμηση προς το συμπαγή πολεοδομικό πολεοδομικό ιστό ως χώρο κατοικίας της και πιο συγκεκριμένα τις κεντρικότερες περιοχές της πόλης, με τους πλέον προνομιούχους να επιλέγουν ως περιοχή κατοίκησης τις συνοικίες πέριξ των ανακτόρων και των λοιπών κυβερνητικών κτιρίων, καθώς και τις γειτονιές που βρίσκονταν στις ανατολικές υπώρειες του λόφου του Λυκαβηττού. Εξαιρώντας κάποιους θύλακες φτώχειας στο κέντρο της πόλης – όπως τα Αναφιώτικα –, οι υποβαθμισμένες συνθήκες στέγασης στους λαϊκούς, εργατικούς και προσφυγικούς συνοικισμούς των παρυφών της πόλης, δεν άγγιζαν τις συνοικίες της μεγαλοαστικής και αστικής τάξης, που βρίσκονταν συγκεντρωμένες γύρω από τον κεντρικό πυρήνα της πρωτεύουσας. Οι εν λόγω περιοχές παρέμεναν – σε μεγάλο βαθμό – αλώβητες από τη μιζέρια και την εξαθλίωση των συνοικισμών της λαϊκής αυτοστέγασης στην περιφέρεια της πόλης.

Ο έλεγχος που ασκούσε η αστική τάξη στην εξέλιξη του πολεοδομημένου χώρου ήταν απόλυτος, εφαρμόζοντας προς όφελός της όλες τις σχετικές θεσμικές διατάξεις, με αποκορύφωμα το Νόμο 3741/1929 περί της οριζόντιας ιδιοκτησίας. Η πρώτη μνεία για την κατασκευή έγινε με νόμο του 1927 ο οποίος αφορούσε την ανέγερση πολυκατοικιών για τη στέγαση προσφύγων. Το όλο εγχείρημα, ωστόσο, δεν έτυχε ευρείας εφαρμογής και έτσι το 1929, ο ανάλογος νόμος εφαρμόστηκε κατά κύριο λόγο από την αστική τάξη μέσα από τη δημιουργία των αστικών πολυκατοικιών οι οποίες μετατράπηκαν σε προνομιακό χώρο κατοικίας των πλέον προνομιούχων

στρωμάτων. Παράλληλα, σηματοδότησε τη μετάβαση της αστικής τάξης σε μια νέα εποχή υψηλότερων και διεθνών προδιαγραφών οικιστικών δεδομένων. Η ελληνική αστική τάξη του Μεσοπολέμου εμφάνισε και κάποιες τάσεις προαστιοποίησης, επιλέγοντας εκείνη τις νέες περιοχές κατοικίας της στην περιφέρεια της πόλης και πιο συγκεκριμένα στα Βόρεια και Βορειοανατολικά προάστια της πρωτεύουσας.

Παράλληλα, κατηύθυνε προς τις εν λόγω περιοχές όλες τις απαραίτητες υποδομές – όπως οι αστικές συγκοινωνίες – με στόχο την καλύτερη δυνατή προσπελασιμότητά τους. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τέτοιων περιαστικών περιοχών κατοίκησης της αστικής τάξης υπήρξαν οι περίφημες αθηναϊκές κηπουπόλεις του Μεσοπολέμου – όπως η Εκάλη, το Παλαιό Ψυχικό, η Φιλοθέη και η Νέα Σμύρνη – στις οποίες μέσω αυστηρών πολεοδομικών διατάξεων, απαγορεύθηκε ρητά η λειτουργία οιασδήποτε οχλούσης δραστηριότητας. Οι κηπουπόλεις ήταν αυστηρά περιοχές κατοικίας της αστικής τάξης οι οποίες – σε αντίθεση με ότι συνέβαινε στις περιοχές της λαϊκής αυτοστέγασης – διέθεταν όλες τις απαραίτητες ανέσεις και υποδομές. Πρόκειται για μια περίπτωση αυτοστέγασης της αστικής τάξης η οποία δημιούργησε τις πολυτελείς κατοικίες σε εκτάσεις που παραχωρήθηκαν από το κράτος, τονίζοντας ακόμη περισσότερο την ανισότητα, μεταξύ των περιοχών της αστικής και εκείνων της λαϊκής αυτοστέγασης που χαρακτήριζε τον αστικό χώρο της μεσοπολεμικής Αθήνας.

5.2 Ο κοινωνικός διαχωρισμός στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου και σε εκείνες της περιφέρειας

Με βάση τα προαναφερθέντα, στο κεφάλαιο που μόλις προηγήθηκε αποτυπώθηκε – χωροταξικά – ο κοινωνικός διαχωρισμός στον αστικό ιστό της μεσοπολεμικής Αθήνας. Από τη μια πλευρά υπάρχουν τα λαϊκά στρώματα, που αποτελούνταν αρχικά από εργάτες της βιομηχανίας, και από το 1922 και έπειτα, από άπορους Μικρασιάτες πρόσφυγες, τα οποία είχαν εποίκισει – σε μεγάλο βαθμό – την περιφέρεια της Αθήνας, δημιουργώντας οικισμούς αυθαίρετους, εκτός του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως και κοντά σε βιομηχανικές μονάδες, οι οποίοι αποτελούνταν από παραπήγματα και άλλες πρόχειρες κατασκευές, που φτιάχτηκαν με προσωπική εργασία και ίδια μέσα από τους ενοίκους τους, ελλείψει επίσημης στεγαστικής πολιτικής του Κράτους. Από την άλλη πλευρά υπάρχει ο συμπαγής πολεοδομικός ιστός και οι κεντρικές περιοχές της «επίσημης» - εντός σχεδίου – πόλης οι οποίες κατοικούνται από αμιγή αστικά κοινωνικά στρώματα, τα οποία δεν έχουνε καμία

επαφή με την εξαθλίωση και τη φτώχεια των οικισμών στις παρυφές της πόλης. Η όποια τάση για προαστιοποίηση της αστικής τάξης συντελείται μεθοδευμένα, επιλέγοντας περιοχές μακριά από εκείνες της λαϊκής αυτοστέγασης, με εύκολη προσπελασιμότητα και εξοπλισμένες με όλες τις απαραίτητες υλικοτεχνικές και κοινωνικές υποδομές.

Με βάση τη θεωρία της Ανθρώπινης Οικολογίας της Σχολής του Σικάγου (βλέπε κεφάλαιο 2.1.6.2, σελ 69), η οποία γεννήθηκε στην Αμερική της δεκαετίας του 1920 και επηρέασε σε εξαιρετικά σημαντικό βαθμό την επιστήμη της αστικής κοινωνιολογίας¹⁹⁹, η ανωτέρω χωροθέτηση των κοινωνικών τάξεων στον πολεοδομικό ιστό της Αθήνας, εμφανίζει πολλά κοινά με την αντίστοιχη των προ-καπιταλιστικών πόλεων. Πιο συγκεκριμένα – και με βάση το μοντέλο των ομόκεντρων ζωνών του Burgess (βλέπε κεφάλαιο 2.1.6.2, σελ 71) – το οποίο αποτέλεσε για πολλά χρόνια τη βάση της κοινωνικής γεωγραφίας και της Αστικής Κοινωνιολογίας, διατυπώθηκε η θεωρία σύμφωνα με την οποία, στην καπιταλιστική πόλη οι πλούσιοι κατοικούν στα προάστια και οι φτωχότεροι πληθυσμοί περιμετρικά του κέντρου ή της Κεντρικής Περιοχής των Επιχειρήσεων²⁰⁰. Πρόκειται για το ακριβώς αντίστροφο από αυτό που συνέβη στη μεσοπολεμική Αθήνα. Σύμφωνα με τους όρους της Ανθρώπινης Οικολογίας, κατά τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης της καπιταλιστικής πόλης, ο κοινωνικός διαχωρισμός διαρθρώνει τον πολεοδομικό χώρο κατά τρόπο αντίστροφο εκείνου της προ-καπιταλιστικής πόλης. Παρατηρούνται διαδικασίες εισβολής και διαδοχής διαφόρων κοινωνικών ομάδων στο εσωτερικό των πόλεων, καθώς οι πλουσιότεροι εγκαταλείπουν τις κεντρικές συνοικίες στην υποβάθμιση²⁰¹.

Η περίπτωση της μεσοπολεμικής Αθήνας δείχνει – φαινομενικά – να εμφανίζει κάποια κοινά χαρακτηριστικά ως προς την αποτύπωση της κοινωνικής της διάρθρωσης στον πολεοδομικό ιστό, με τις προ-καπιταλιστικές πόλεις οι οποίες διακρίνονταν για την αυστηρή διχοτομία του αστικού τους χώρου και τον απόλυτο κοινωνικό διαχωρισμό, ανάμεσα στις αποκλειστικές γειτονιές των πλουσίων που βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης και στην αστική περιφέρεια, εκτός των μεσαιωνικών τειχών, στην οποί αποκλείονταν οι πληβείοι, το μετέπειτα

---

¹⁹⁹ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.19

²⁰⁰ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.19-20

²⁰¹ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.22

προλεταριάτο. Η μείωση του πλούτου έβαινε διαρκώς μειούμενη από το κέντρο προς τα προάστια των πόλεων. Διαρκώς μειούμενο έβαινε και το κοινωνικό γόητρο, με την απομάκρυνση από το κέντρο²⁰². Όλα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως ανατράπηκαν με τη βιομηχανική επανάσταση, την κυριαρχία του καπιταλιστικού οικονομικού προτύπου και την ιστορική γένεση της πρώτης καπιταλιστικής πόλης. Είναι τότε που συντελείται μια ριζική μεταβολή αναφορικά με τη χωροθέτηση του αστικού πληθυσμού, καθώς τα ευπορότερα στρώματα αρχίζουν να εγκαθίστανται στα προάστια, σε νεόδμητες κατοικίες, εγκαταλείποντας το παλαιότερο οικιστικό απόθεμα. Παράλληλα, στα κέντρα των πόλεων συνωστίζονταν στις φτωχογειτονιές του αστικού πυρήνα, εξαθλιωμένοι πληθυσμοί οι οποίοι ζούσαν σε πολυώροφες κατοικίες, υποδιαιρούμενες σε πολυάριθμα, μικρά διαμερίσματα²⁰³. Οι ευπορότερες κοινωνικές τάξεις, οι οποίες ήταν και οι μόνες που είχαν τη δυνατότητα επιλογής του γεωγραφικού χώρου της κατοικίας τους, πάντα προτιμούσαν τα προάστια της καπιταλιστικής πόλης.

Το φαινόμενο της προαστιοποίησης των αστικών στρωμάτων και του συνωστισμού των λαϊκών μαζών στο κέντρο της πόλης, στο οποίο έγινε αναφορά προηγουμένως, αφορούσε τις μεγάλες πόλεις των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου όπως είναι το Λονδίνο, το Παρίσι, η Νέα Υόρκη, το Σικάγο κ.α. Όπως έχει διευκρινιστεί από τα πρώτα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, η Ελλάδα – καθώς και η ευρύτερη περιοχή των χωρών της Μεσογείου – ανήκουν σε αυτό που αποκαλείται και ως καπιταλιστική περιφέρεια, υιοθετώντας ένα ολότελα διαφορετικό μοντέλο αστικής ανάπτυξης και συγκρότησης. Οι πόλεις των χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας – μεταξύ των οποίων και οι ελληνικές – εμφανίζουν πολλά κοινά σημεία, αναφορικά με τον τρόπο αστικοποίησής τους, με τις πόλεις των χωρών του Τρίτου Κόσμου και ειδικότερα με εκείνες της Λατινικής Αμερικής. Σημαντικότερο κοινό χαρακτηριστικό και των δύο είναι η ύπαρξη ενός υπερτροφικού διοικητικού μηχανισμού και η υστέρηση που εμφανίζει ο βιομηχανικός τους τομέας, σε σύγκριση με τον αντίστοιχο των χωρών του καπιταλιστικού κέντρου²⁰⁴.

Αναφορικά με το ζήτημα του κοινωνικού διαχωρισμού, το οποίο και πραγματεύεται το παρόν κεφάλαιο, τόσο στις πόλεις των χωρών του Τρίτου Κόσμου

---

²⁰² Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.118-119

²⁰³ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.121

²⁰⁴ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.137

όσο και σε εκείνες της Μεσογείου, παρατηρείται η έντονη τάση των ευπορότερων κοινωνικών στρωμάτων, για διαχωρισμό στο χώρο της πόλης. Συναθροίζονται σε περιοχές αποκλειστικής τους κατοικίας και αποκλείουν τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες με μια σειρά οικονομικών μέσων και πολεοδομικών ρυθμίσεων²⁰⁵. Από την άλλη πλευρά, η εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα – στην πλειονότητά τους – κατοικούν κυρίως σε εργατουπόλεις και περιοχές αυθαιρέτων στην περιφέρεια της πόλης, κοντά σε περιοχές βιομηχανικών συγκεντρώσεων²⁰⁶. Και στις δύο περιπτώσεις, η «εισβολή» των λαϊκών στρωμάτων στην περιφερειακή γη και ο ραγδαίος εποίκισμός της, πραγματοποιούνται με τη ανοχή της κρατικής μηχανής και των κυρίαρχων τάξεων. Έτσι, στην περιφέρεια κάθε τριτοκοσμικής μεγαλούπολης ξεπηδούν παραγκουπόλεις και αυθαίρετοι οικισμοί. Στις πόλεις της Αφρικής, της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής το μεγαλύτερο τμήμα του αστικού πληθυσμού στεγάζεται με τη μέθοδο της αυτοστεγάσης²⁰⁷.

Το γεγονός ότι τόσο στις πόλεις της Μεσογειακής Ευρώπης όσο και σε εκείνες των χωρών του Τρίτου Κόσμου τα ευπορότερα στρώματα καταλαμβάνουν την ακριβότερη γη στο κέντρο της πόλης ενώ η αστική περιφέρεια καταλαμβάνεται από τα λαϊκά στρώματα – μέσω της δημιουργίας αυθαιρέτων οικισμών και παραγκουπόλεων – αποτελεί τόσο έντονο χαρακτηριστικό τους γνώρισμα, όσο αποτελούν και οι υποβαθμισμένες, κεντρικές φτωχογειτονιές για τις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου. Η παραγκούπολη αποτελεί το πιο διακεκριμένο χαρακτηριστικό της Λατινοαμερικάνικης πόλης καθώς και το πιο οξύ της πρόβλημα, ενώ ανάλογη είναι και η δομή του αστικού χώρου στη Μεσογειακή Ευρώπη.

Παρά τις σημαντικές ομοιότητες που εμφανίζουν οι πόλεις του Τρίτου Κόσμου με εκείνες της Μεσογείου –ως προς την κοινωνική τους “γεωγραφία” – υπάρχουν, ωστόσο, και ορισμένες σημαίνουσες διαφορές που διακρίνουν τους δύο αυτούς τύπους περιφερειακής αστικοποίησης. Σημαντικότερη όλων είναι το γεγονός ότι στη Μεσογειακή Ευρώπη – συνεπώς και στην Ελλάδα – η περιθωριακότητα των λαϊκών στρωμάτων είναι ηπιότερη, σε σύγκριση με την αντίστοιχη των τριτοκοσμικών πόλεων ενώ, παράλληλα, στη Μεσόγειο οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες αυτοστεγάζονται στην περιφέρεια των μεγάλων αστικών κέντρων, είναι σε

---

²⁰⁵ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.139

²⁰⁶ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.139

²⁰⁷ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.142

μεγαλύτερο βαθμό ενσωματωμένες στο καπιταλιστικό σύστημα. Ο θεσμός της ιδιοκτησίας δεν αμφισβητείται στις πόλεις της Μεσογείου. Οι καταλήψεις εκτάσεων γης είναι σπάνιες καθώς η γη είναι αγορασμένη με καθ' όλα νόμιμους τρόπους και σύμφωνα με τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς, ενώ η μοναδική αυθαιρεσία των εποικιστών έγκειται στο γεγονός ότι οι εκτάσεις που κατέχουν, δεν είναι οικοδομήσιμες καθώς βρίσκονται εκτός του εγκεκριμένου σχεδίου πόλεως, αναγκάζοντάς τους επομένως, να ανεγείρουν την κατοικία τους χωρίς την απαιτούμενη οικοδομική άδεια²⁰⁸.

Σε αντίθεση με τις πόλεις της Μεσογειακής Ευρώπης, όπου η αστική περιφερειακή γη αγοράζεται και οι καταπατήσεις είναι σπάνιες, στις πόλεις του Τρίτου Κόσμου – και κυρίως σε εκείνες της Λατινικής Αμερικής – οι καταπατήσεις περιφερειακής, αστικής γης είναι πολύ συχνό φαινόμενο ενώ, παράλληλα, τόσο ο τομέας κατανομής της γης όσο και εκείνος της παραγωγής της κατοικίας, υπόκεινται στους κανόνες της άτυπης οικονομίας²⁰⁹. Τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα των χωρών της Λατινικής Αμερικής όσο και σε εκείνα της Ασίας και της Αφρικής, ο τυπικός τομέας της οικονομίας και τα εύπορα στρώματα καταλαμβάνουν τις κεντρικές περιοχές και την “επίσημη”, “νόμιμη” πόλη ενώ τα εργατικά στρώματα απωθούνται προς την αστική περιφέρεια²¹⁰.

Κάθε Μεσογειακή μεγαλούπολη περικλείεται από αυθαίρετους οικισμούς – *baïrros clandestinos* στην Πορτογαλία, *viviendas marginales* στην Ισπανία, *borghetti* στην Ιταλία, αυθαίρετα στην Ελλάδα και *gececondus* στην Τουρκία²¹¹. Πρόκειται, επομένως, για μια απόλυτη αντιστροφή του μοντέλου των ομόκεντρων ζωνών του Burgess – το οποίο αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο στην προσπάθεια κατανόησης της κοινωνικής γεωγραφίας των πόλεων του καπιταλιστικού κέντρου και λειτούργησε ως υπόδειγμα για την αστική κοινωνιολογία και τη μελέτη του αστικού χώρου σε παγκόσμιο επίπεδο – και το οποίο βρίσκει εφαρμογή και στην περίπτωση της ελληνικής πρωτεύουσας²¹². Στην Αθήνα – και γενικότερα στις πόλεις της Μεσογειακής Ευρώπης – οι μεσοαστικές συνοικίες αναπτύσσονται, συνήθως, ακτινωτά από το κέντρο κατά μήκος ενός άξονα προς τα πιο προνομιούχα προάστια ή

²⁰⁸ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.142

²⁰⁹ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.142

²¹⁰ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.142

²¹¹ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.147

²¹² Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.147

κηπουπόλεις οι οποίες έκαναν την εμφάνισή τους στην Αθήνα της δεκαετίας του 1920. Ενώ στις αγγλο-αμερικανικές πόλεις τα μεσοαστικά στρώματα απλώνονται προς τα αραιοκατοικημένα προάστια, στις πόλεις της Μεσογείου και της περιφέρειας εν γένει, η πλειοψηφία τους κατοικεί στις πυκνοκατοικημένες συνοικίες του κέντρου²¹³.

---

²¹³ Λίλα Λεοντίδου, «Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός», σελ.147

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Βασικός στόχος της παρούσας εργασίας είναι αναδείξει τη σπουδαιότητα της μεσοπολεμικής περιόδου, αναφορικά με το μετασχηματισμό της πολεοδομικής και κοινωνικής “φυσιογνωμίας” του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας, μέσα από την επαλήθευση τόσο της αρχικής όσο και της έτερης υπόθεσης εργασίας, οι οποίες διατυπώθηκαν στην εισαγωγή της ανά χείρας μελέτης και αποτέλεσαν τον πυρήνα του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Με βάση τα όσα έχουν υποστηριχθεί στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, η αρχική υπόθεση εργασίας δείχνει να επαληθεύεται, καθώς μέσα από τη μελέτη των ανάλογων βιβλιογραφικών πηγών, κατέστη σαφές ότι η διαδικασία της ραγδαίας ή βίαιης αστικοποίησης που γνώρισε η μεσοπολεμική Αθήνα, απόρροια μιας σειράς ιστορικών γεγονότων καθοριστικής σημασίας, συνοδεύτηκε από την ανάλογη ενδυνάμωση του ήδη υπάρχοντος τύπου κοινωνικού διαχωρισμού στον αθηναϊκό αστικό χώρο. Πιο συγκεκριμένα, η δημογραφική όσο και η εκτατική γιγάντωση που συντελέστηκε στην Αθήνα του Μεσοπολέμου μετά και την άφιξη των προσφύγων οδήγησε στην όξυνση της κοινωνικής και ταξικής διχοτόμησης της πόλης σε αστικό κέντρο και αστική περιφέρεια, καθώς επίσης και μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού τμήματος του λεκανοπεδίου. Το μεν αθηναϊκό κέντρο – και κυρίως οι περιοχές που βρίσκονται στις ανατολικές υπώρειες του Λυκαβηττού – αποτέλεσαν τον προνομιακό χώρο κατοικίας της μεσοαστικής και μεγαλοαστικής τάξης, η δε αστική περιφέρεια – και κυρίως το τμήμα δυτικά του κέντρου της Αθήνας – τέθηκε υπό τον πλήρη έλεγχο των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία εποίκισαν με καταγιστικούς ρυθμούς τις παρυφές της πόλης, μέσω της δημιουργίας των αυθαίρετων οικισμών της λαϊκής αυτοστέγασης.

Η εν λόγω μορφή κοινωνικού διαχωρισμού στον αθηναϊκό αστικό χώρο είχε διαμορφωθεί κατά την προ-μεσοπολεμική περίοδο κατά το Μεσοπόλεμο, ωστόσο, κορυφώθηκε, επικράτησε και δείχνει να έχει παγιωθεί έως και σήμερα. Οι φρενήρεις ρυθμοί αστικοποίησης και η παράλληλη όξυνση του κοινωνικού διαχωρισμού που παρατηρείται στη μεσοπολεμική Αθήνα εντοπίζονταν και στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου κατά την περίοδο της επικράτησης του καπιταλισμού, μόνο πους την περίπτωση της ελληνικής πρωτεύουσας, εντοπίζεται αντιστροφή του μοντέλου κοινωνικού διαχωρισμού που εμφανίστηκε στις πόλεις του κέντρου. Ειδικότερα στην Αθήνα – όπως και σε όλες τις πόλεις της καπιταλιστικής περιφέρειας – η κορύφωση της αστικοποίησης συνοδεύτηκε και από την όξυνση του διαχωρισμού

μεταξύ αστικού κέντρου και αστικής περιφέρειας ενώ, αντίθετα, στις πόλεις του καπιταλιστικού πυρήνα όσο εντεινόνταν οι ρυθμοί αστικοποίησης – και συνέρρεαν κατά χιλιάδες από την ύπαιθρο οι επίδοξοι εργάτες στη βιομηχανία – τόσο παρατηρούνταν το φαινόμενο, τα μεσοαστικά και μεγαλοαστικά κοινωνικά στρώματα να εγκαταλείπουν το κέντρο της πόλης και να μετακινούνται προς τα προάστια. Στον αντίποδα, στον πυρήνα της πόλης του καπιταλιστικού κέντρου συνωστίζονταν, κάτω από άθλιες συνθήκες, τα μέλη της εργατικής τάξης, μετατρέποντας τις κεντρικές συνοικίες σε θύλακες φτώχειας και εξαθλίωσης. Ο εκ διαμέτρου αντίστροφος τύπος κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό χώρο σηματοδοτεί και τη σημαντικότερη διαφορά ανάμεσα στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου και εκείνες της καπιταλιστικής περιφέρειας.

Επιπλέον, προς επαλήθευση βαίνει και η έτερη υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία ο Μεσοπόλεμος υπήρξε η περίοδος εκείνη κατά την οποία ο αστικός χώρος της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας συγκροτεί τα βασικά πολεοδομικά και κοινωνικά γνωρίσματα τα οποία τον διακρίνουν έως και σήμερα. Τόσο η πολεοδομική όσο και η ανθρωπογεωγραφική “φυσιογνωμία” του νεότευκτου πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας μετασχηματίστηκε ριζικά κατά τη δεκαετία του 1920. Ουσιαστικά η Αθήνα του 1922 (Μικρασιατική Καταστροφή) και έπειτα είναι μια ολότελα διαφορετική πόλη σε σχέση με την προγενέστερη περίοδο. Η Μεσοπολεμική Αθήνα είναι μια πόλη της οποίας οι ταχύτετοι ρυθμοί αστικοποίησης και οικιστικής ανάπτυξης, την καθιστούν άμεσα συγκρίσιμη με τις ραγδαία αναπτυσσόμενες πόλεις των χωρών του Τρίτου Κόσμου, με σημαντικότερο κοινό χαρακτηριστικό τον εποικισμό της αστικής τους περιφέρειας, από τα λαϊκά στρώματα μέσω της δημιουργία αυθαίρετων συνοικισμών.

Ιδιαίτερη μνεία έχει γίνει σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, αναφορικά με τις σημαντικές διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στα δύο μοντέλα ανάπτυξης της καπιταλιστικής πόλης, εκείνο του κέντρου και εκείνο της περιφέρειας – στην οποία ανήκει και η Ελλάδα. Ως βασικός εκπρόσωπος του κεντρικού μοντέλου αστικής ανάπτυξης προβάλουν τα μεγάλα αγγλικά και αμερικανικά αστικά κέντρα. Αντίθετα, ως χαρακτηριστικότερα παραδείγματα του περιφερειακού προτύπου αστικοποίησης, αναφέρονται οι πόλεις της Λατινικής Αμερικής. Όσον αφορά την Αθήνα αυτή είναι συγκρίσιμη περισσότερο με τις περιφερειακές πόλεις της

Μεσογειακής Ευρώπης παρά με εκείνες του Τρίτου Κόσμου²¹⁴. Παρά τις όποιες διαφορές δύναται να υποστηριχθεί πως η μορφολογία των πόλεων της καπιταλιστικής περιφέρειας εμφανίζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά, γεγονός που τις κάνει να διαφέρουν ριζικά από τις αντίστοιχες δυτικοευρωπαϊκές και βορειοαμερικανικές μεγαλουπόλεις. Πιο συγκεκριμένα, το μοντέλο αστικής ανάπτυξης που υιοθετήθηκε στις περιφερειακές πόλεις – μεταξύ αυτών και η Αθήνα – αποτελεί αντιστροφή του ανάλογου μοντέλου αστικής ανάπτυξης των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων.

Ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου και εκείνες της περιφέρειας αποτελεί το διαφορετικό πρότυπο κοινωνικού διαχωρισμού στον αστικό χώρο που εφαρμόζεται σε κάθε περίπτωση. Στις πόλεις του περιφερειακού καπιταλισμού δεν συναντάται η κεντρικότητα – ως προς τη χωροθέτηση – των λαϊκών τάξεων και η αντίστοιχη περιφερειοποίηση των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που χαρακτηρίζει τις πόλεις του κέντρου. Αντίθετα, στην περιφέρεια οι ευπορότερες ομάδες κατοικούν στον πυρήνα του αστικού χώρου ενώ τα λαϊκά στρώματα καταλαμβάνουν την περιαστική γη. Πρόκειται για μια σαφή αντιστροφή του μοντέλου του Burgess²¹⁵. Επιπλέον, ιδιαίτερο γνώρισμα των πόλεων της περιφέρειας αποτελεί η εργασιακή πρόσδεση των λαϊκών στρωμάτων, δηλαδή η ενοίκησή τους σε περιοχές που βρίσκονται πολύ κοντά στο χώρο εργασίας τους, που στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι κάποια βιομηχανική μονάδα στην περιφέρεια της πόλης. Ουσιαστικά, οι λαϊκές κοινωνικές τάξεις τείνουν να κατοικούν επάνω στις ζώνες απασχόλησής τους, αμφοτέρως χωροθετημένες στις παρυφές της πόλης. Στη Μεσοπολεμική Αθήνα το φαινόμενο της εργασιακής πρόσδεσης των λαϊκών τάξεων προωθήθηκε και από τον επίσημο σχεδιασμό, μέσω της πρακτικής της Ε.Α.Π για δημιουργία προσφυγικών οικιστικών συγκεντρώσεων κοντά στα ήδη υπάρχοντα εργοστάσια, καθώς και μέσω της ενθάρρυνσης της βιομηχανικής ανάπτυξης ακόμη και μέσα στους οικισμούς.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας έγινε αναφορά στα κοινά γνωρίσματα που εμφανίζουν οι πόλεις της καπιταλιστικής περιφέρειας με τις αντίστοιχες της προ-καπιταλιστικής περιόδου, κυρίως όσον αφορά την ανθρωπογεωγραφία του αστικού τους χώρου. Οποιοσδήποτε περεταίρω

---

²¹⁴ Λίλα Λεοντίδου, «Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.255

²¹⁵ Λίλα Λεοντίδου, «Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940», σελ.257

παραλληλισμός των πόλεων της περιφέρειας με αντίστοιχες προ-καπιταλιστικές είναι τουλάχιστον ατυχής, καθώς με παράδειγμα την Αθήνα αποδεικνύεται ότι η ακίνητη ιδιοκτησία κατέστη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης της πρωτεύουσας, αντικείμενο προς εκμετάλλευση με σκοπό τον προσπορισμό οικονομικού κέρδους. Ο καπιταλισμός επομένως επικράτησε από πολύ νωρίς στον αθηναϊκό οικιστικό χώρο. Τα ανωτέρω δεδομένα σε καμία περίπτωση δεν παραπέμπουν σε προ-καπιταλιστικά πρότυπα. Τόσο η διαδικασία κατανομής της αστικής γης όσο και η παραγωγή της κατοικίας υπήρξαν πλήρως ενταγμένες και σύμφωνες με τους κανόνες της κυρίαρχης αγοράς. Οι θεωρίες εκείνες οι οποίες αντιλαμβάνονται τις πόλεις της περιφέρειας ως υπολείμματα του προ-καπιταλιστικού παρελθόντος, καθώς και εκείνες που προσβλέπουν στη σταδιακή σύγκλιση των υπανάπτυκτων περιφερειακών πόλεων με τις αντίστοιχες προηγμένες του καπιταλιστικού κέντρου – οι οποίες προβάλλονται και ως αδιαμφισβήτητα πρότυπα αστικής ανάπτυξης –, χαρακτηρίζονται από έντονα δυτικότροπο εθνοκεντρισμό, εμποδίζοντας τους μελετητές του αστικού χώρου να είναι περισσότερο δεκτικοί σε μοντέλα αστικής ανάπτυξης που διαφοροποιούνται έναντι του αντίστοιχου αγγλο-αμερικανικού.

Ο εποικισμός της αστικής περιφέρειας από τα λαϊκά στρώματα, μέσω της διαδικασίας της αυτοστέγασης, υπήρξε η κατ' εξοχήν ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις πόλεις του καπιταλιστικού κέντρου και εκείνες της περιφέρειας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το φαινόμενο του εποικισμού των παρυφών της περιφερειακής πόλης από τα λαϊκά στρώματα, ενδυναμώνονταν σε περιόδους καπιταλιστικής ανάπτυξης σε πλήρη αντίθεση, με ότι συνέβη στις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης γεγονός που φανερώνει το αβάσιμο του επιχειρήματος περί ύπαρξης προ-καπιταλιστικών δομών στα αστικά κέντρα της περιφέρειας. Τουναντίον, ο λαϊκός έλεγχος της περιαστικής γης έγινε ακόμη πιο έντονος μετά την πλήρη κυριαρχία του καπιταλισμού. Στον αντίποδα, στις πόλεις της Ευρώπης κάθε προσπάθεια για κατάληψη ή καταπάτηση γης από τα λαϊκά στρώματα, καταστέλλεται άμεσα μετά και την επικράτηση του καπιταλισμού. Η αυθαιρεσία που επικρατεί στον πολεοδομημένο χώρο των πόλεων της περιφέρειας έρχεται σε πλήρη αντιδιαστολή με τον αυστηρό έλεγχο της ιδιοκτησίας στις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης, όπου κάθε προσπάθεια οικιστικής παρανομίας καταπνίγονταν άμα τη εμφανίσει της.

Η Αθήνα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της αυθαιρεσίας η οποία επικρατεί κατά τη διαδικασία της αστικής ανάπτυξης στις πόλεις της καπιταλιστικής περιφέρειας και η οποία δύναται να υποστηριχθεί ότι αποτελεί ενδημικό

χαρακτηριστικό της περιφερειακής αστικοποίησης. Μάλιστα, η ελληνική πρωτεύουσα μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ακραία περίπτωση ακόμη και για τα δεδομένα της περιφερειακής αστικοποίησης, καθώς όλες σχεδόν οι επεκτάσεις του οικιστικού ιστού από την ανακήρυξη της πόλης ως πρωτεύουσα έως και σήμερα, έγιναν αυθαίρετα σε περιοχές εκτός του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης, οι οποίες νομιμοποιήθηκαν εκ των υστέρων μέσω της ένταξής τους στον επίσημο πολεοδομικό σχεδιασμό, αφού πρώτα, είχαν φτάσει σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο οικιστικής ανάπτυξης. Πρόκειται για μια προσθετική και τμηματική αστική ανάπτυξη η οποία πραγματοποιήθηκε μέσα σε ένα πλαίσιο γενικότερης αυθαιρεσίας, η οποία κατά κύριο λόγο, οφείλονταν στην ευρύτερη διάδοση και τελική επικράτηση της λαϊκής αυτοστέγασης.

Η ιδιοκατοίκηση των λαϊκών στρωμάτων στις πόλεις της καπιταλιστικής περιφέρειας έλαβε τεράστιες διαστάσεις καθώς εκδηλώνονταν υπό την ανοχή της εκάστοτε κρατικής διοίκησης. Τούτο συνέβαινε διότι λειτουργούσε ως αντιστάθμισμα απέναντι στην παντελή απουσία οποιασδήποτε μορφής κρατικής πρόνοιας, καθώς επίσης και ως βαλβίδα ασφαλείας τα χρόνια της κοινωνικής αναταραχής και της εργασιακής ανασφάλειας. Παράλληλα, χρησίμευε ως τρόπος ομαλής κοινωνικής ενσωμάτωσης, για τις προνομιούχες ομάδες του πληθυσμού, γεγονός που αποδείχθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της άφιξης των προσφύγων στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, όπου παρά τις όποιες εντάσεις μεταξύ του γηγενούς και του προσφυγικού πληθυσμού, δεν παρατηρήθηκαν σοβαρά φαινόμενα κοινωνικών συγκρούσεων. Οι άρχουσες τάξεις δεν είχαν το παραμικρό συμφέρον από την καταστολή της λαϊκής αυτοστέγασης, καθώς αυτή λειτουργούσε εκτονωτικά ως προς τις εντάσεις που προκαλούσε η φτώχεια, η στεγαστική κρίση και η λαϊκή δυσaráσκεια για την ανεργία και την υποαπασχόληση, ενώ παράλληλα δεν απαιτούνταν η παραμικρή οικονομική επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού καθώς η όλη διαδικασία της στεγαστικής αποκατάστασης είχε αφεθεί εξ' ολοκλήρου στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ωστόσο, οι κυρίαρχες τάξεις με τη στάση σιωπηρής ανοχής που επέδειξαν απέναντι στο ζήτημα της λαϊκής αυτοστέγασης οδήγησαν στο να περιέλθει το σημαντικότερο κομμάτι της αστικής περιφέρειας της πρωτεύουσας, υπό τον έλεγχο των λαϊκών στρωμάτων, με την εγχώρια αστική τάξη να περιχαράκωνεται χωροταξικά στις περιοχές της αποκλειστικής της κατοικίας στο κέντρο της πόλης και τις κηπουπόλεις των Βορείων προαστίων.

Συμπερασματικά – και όπως έχει ήδη αναφερθεί – βασικός στόχος του παρόντος πονήματος ήταν η ιστορική διερεύνηση και η προσπάθεια αναζήτησης των απαρχών της σημερινής πολεοδομικής και ανθρωπογεωγραφικής “φυσιогνωμίας” της πόλης των Αθηνών. Στόχος του γράφοντος ήταν να ανακαλύψει το πού εδράζεται ιστορικά η σημερινή μορφή του πολεοδομικού ιστού της ελληνικής πρωτεύουσας, καθώς και η χωροταξική κατανομή των κοινωνικών τάξεων στον αστικό χώρο. Βασική υπόθεση εργασίας της ανά χείρας μελέτης αποτελεί η πεποίθηση του υποφαινόμενου ότι ο Μεσοπόλεμος υπήρξε η ιστορική εκείνη περίοδος κατά την οποία ο οικιστικός ιστός της σύγχρονης Αθήνας απέκτησε τα βασικά πολεοδομικά και ανθρωπογεωγραφικά του γνωρίσματα τα οποία τον διακρίνουν έως και σήμερα. Πρώτιστο μέλημα της παρούσας μελέτης είναι η επαλήθευση της προαναφερθείσας υπόθεσης εργασίας, γεγονός το οποίο επιτυγχάνεται.

Πιο συγκριμένα αποδείχθηκε - με βάση τη χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία – ότι κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου τέθηκαν τα θεμέλια πάνω στα οποία οικοδομήθηκε η σημερινή μορφή του αθηναϊκού αστικού τοπίου. Κατά το Μεσοπόλεμο ήταν όπου, λόγω της αθρόας προσφυγικής εισροής, οι παρυφές της Αθήνας εποίκιστηκαν και γιγαντώθηκαν, σε τέτοιο βαθμό ώστε να συντελέσουν στην πολεοδομική ενοποίηση των – μέχρι τότε – αυτόνομων πόλων αστικής ανάπτυξης της Αθήνας και του Πειραιά, δημιουργώντας το γνώριμο ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας. Επιπλέον, την περίοδο του Μεσοπολέμου έκαναν την εμφάνισή τους δύο στοιχεία που σήμερα αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της σύγχρονης πολεοδομικής πραγματικότητας της πρωτεύουσας. Το ένα αφορά στην εμφάνιση της αστικής πολυκατοικίας, η οποία έθεσε τις βάσεις για τη ραγδαία μεταπολεμική πυκνωση και τη καθ’ ύψος ανάπτυξη των κεντρικών περιοχών της Αθήνας. Το δεύτερο έγκειται στην εφαρμογή – για πρώτη φορά – της μεθόδου της αντιπαροχής η οποία κατά το Μεσοπόλεμο εφαρμόστηκε σε περιορισμένη κλίμακα. Τη μεταπολεμική περίοδο έγινε ταυτόσημη με την έννοια της οικοδομικής «έκρηξης» και της ραγδαίας αστικοποίησης, μεταβάλλοντας εκ βάθρων το αστικό τοπίο των ελληνικών πόλεων.

Επιπρόσθετα, εξέχουσας πολεοδομικής σημασίας είναι το θεσμικό πλαίσιο που θεσπίστηκε κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, το οποίο αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια συντονισμένης παρέμβασης της ελληνικής πολιτείας σε ζητήματα που άπτονται της ανάπτυξης του αστικού χώρου. Το περί ου ο λόγος θεσμικό πλαίσιο αποτέλεσε τη βάση για τη θεσμική θωράκιση της διαδικασίας της αστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει το γεγονός ότι κατά την περίοδο του

Μεσοπολέμου, και λόγω της επιτακτικής ανάγκης για τη στεγαστική αποκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων έλαβε χώρα – για πρώτη φορά στα ελληνικά χρονικά – ένα εκτεταμένο πρόγραμμα κρατικής στεγαστικής πολιτικής, το οποίο παρότι δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στις στεγαστικές ανάγκες του συνόλου του προσφυγικού πληθυσμού, μολαταύτα είναι εξαιρετικά σημαντικό διότι αποτέλεσε την πρώτη εμφάνιση της κρατικής κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα.

Τέλος, σε επίπεδο «κοινωνικής χωροταξίας» αποδείχθηκε ότι κατά το Μεσοπόλεμο παγιώθηκε ο - μέχρι και σήμερα υπαρκτός - κοινωνικός διαχωρισμός στον αθηναϊκό αστικό χώρο, μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής πλευράς του λεκανοπεδίου. Μάλιστα, οι εξαιρετικοί ρυθμοί αστικοποίησης που εμφάνισε η Μεσοπολεμική Αθήνα συνοδεύτηκαν από την περεταίρω ενίσχυση του ήδη υπάρχοντος κοινωνικού διαχωρισμού. Ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται σε όλες τις περιφερειακές πόλεις σε περιόδους ραγδαίας αστικοποίησης. Έτσι, τα μεν εύπορα κοινωνικά στρώματα κατοικούσαν στην ανατολική πλευρά του λεκανοπεδίου τα δε λαϊκά στρώματα στη δυτική, γεγονός το οποίο τελεί εν ισχύ ακόμα και σήμερα. Ο Μεσοπόλεμος υπήρξε εκείνη η ιστορική περίοδος κατά την οποία το φαινόμενο της λαϊκής αυτοστεγάσης, που αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της περιφερειακής και συνεπώς της ελληνικής πόλης, έφτασε στο αποκορύφωμά του «παραδίδοντας» τις παρυφές της πόλης στον έλεγχο των λαϊκών στρωμάτων. Με βάση τα προαναφερθέντα, επαληθεύεται επομένως η αρχική υπόθεση εργασίας και δύναται να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι ο Μεσοπόλεμος υπήρξε η περίοδος εκείνη κατά την οποία ο αστικός χώρος της σύγχρονης Αθήνας, απέκτησε τα βασικά πολεοδομικά και ανθρωπογεωγραφικά του γνωρίσματα τα οποία τον χαρακτηρίζουν έως και σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Βιβλιογραφία

1. Άσπα Γοσποδίνη, Ηλίας Μπεριάτος, *Τα νέα αστικά τοπία και η Ελληνική πόλη*, Κριτική 2006
2. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα 2003 – 2004
3. Βίκα Δ. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί Μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920 – 1930)*, Επικαιρότητα 1984
4. Γιώργος Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα 2003 – 2004, σελ. 89
5. Γιώργος Θ. Μαυροκορδάτος, Χρήστος Χ. Χατζηϊωσήφ, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 1988
6. Γιώργος Ν. Μητροφάνης, «Η δημόσια οικονομία. Ανασυγκρότηση και κρίση». *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα 2003 -2004 σελ. 141
7. Δήμητρα Κατοχιανού, Ευμορφία Θεοδωρή – Μαρκογιαννάκη, *Το Ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων*, ΚΕΠΕ 1989
8. Ελίζαμπετ Χαϊντενράιχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, *Αθήνα. Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, Κριτική 2007
9. Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι. Από του 19^{ου} αιώνα εις τον 20^{ον} αιώνα*, Μέλισσα 1999
10. Λίλα Λεοντίδου, *Γεωγραφικός χώρος και κοινωνικός μετασχηματισμός*, offset 1989
11. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909 – 1940*, Θεμέλιο 1989

12. Μανώλης Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της Μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*. Θεμέλιο 1990
13. Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, Ελληνικά Γράμματα 2003 – 2004, σελ. 79
14. Σήλια Νικολαΐδου, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου*, 1984
15. Σήλια Νικολαΐδου, *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Παπαζήσης 1993
16. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων: ο σύντομος 20^{ος} αιώνας 1914 – 1991*, Θεμέλιο 1997
17. Guy Burgel, *Αθήνα. Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*. Εξάντας 1978
18. Herbert George Wells, *Παγκόσμιος Ιστορία*, Δέλτα
19. Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ. 2002
20. Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας*, Αλεξάνδρεια 2004

Ξένη Βιβλιογραφία

1. Ernest W. Burgess, Donald J. Boque, *Contributions to Urban Sociology*
2. Ernest W. Burgess, Robert Park, *Introduction to the science of sociology*, Chicago: University of Chicago Press, 1921
3. Ernest W. Burgess, Robert Park, Roderick D. Mc Kenzie, *The city*, Chicago: University of Chicago Press, 1952
4. Ernest W. Burgess, Donald J. Boque, *Urban Sociology*, Chicago: University of Chicago Press, 1967
5. Robert Park, *Human Communities: The City and Human Ecology*, Glencoe III: Free Press, 1952